

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Minoritetspolitiske dokumentasjonsstrategier i Nordområdet på 1700-tallet

En komparativ analyse av hvordan og hvor samer og kvener trer frem i arkivene til lokal- og regionalforvaltningen i Danmark-Norge og Sverige, med spesielt blikk på Nord-Troms, Jukkasjärvi og Enontekis

Harald Haraldsen Lindbach

Avhandling levert for graden philosophiae doctor – oktober 2019

Innhold

1.1 Hovedmålsetning	6
1.2 Geografisk avgrensning av undersøkelsesområdet	7
1.3 Hva er arkiv?	10
1.3.1 Historisk bakgrunn	11
1.3.2 Fra pertinens til proveniens	14
1.3.3 Bevaring og kassasjon	16
1.4 Arkivskapere	19
1.4.1 Arkivskapere i den dansk-norske sentraladministrasjonen	19
1.4.2 Arkivskapere i den svenske sentraladministrasjonen	23
1.4.3 Arkivskapere i den dansk-norske lokaladministrasjonen	25
1.4.4 Arkivskapere i den svenske lokaladministrasjonen	27
2. Metode	
2.1 Oversikt over arkivene	29
2.2 Valg av arkiver for gjennomgang	30
2.3 Dokumentasjon og strategi	33
2.4 Fremgangsmåte	38
3. På jakt etter minoriteter i arkivene	
3.1 Håndbøker og administrasjonshistorie	41
3.2 Arkivkataloger	43
3.3 Kunnskap ved institusjonene	46
3.4 Digitale hjelpemidler	48
4. Rettslige arkiv	
4.1 Tingbøker	54
4.2 Underrettens sammensetning	59
4.3 Arkivmaterialet i Norge	60
4.4 Arkivmaterialet i Sverige	61
4.5 Samisk og kvensk etnisitet i arkivmaterialet	62
4.6 Samisk etnisitet i de norske justisprotokollene	65
4.7 Samisk etnisitet i de svenske domsbøkene	70
4.8 Kvinner og etnisitet i rettsprotokollene	73
4.9 Samer som aktører	75
4.10 Kvenene i rettsforhandlingene	77
4.11 Statens informasjonsinnsamling – Danmark-Norge	89
4.12 Myndighetenes informasjonsinnsamling – Sverige	96
4.13 Kontakt og samarbeid over grensene	98
4.14 Lesekunnskap og skriftlighet	111
4.15 Likheter og ulikheter i rettsprotokollene i de to landene	125
5. Misjonsarkivene	
5.1 Historisk bakgrunn	128
5.2 Misjonskollegiet	135
5.3 Direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk	153
5.4 Domkapitlet i Härnösand	162
5.6 Nidaros bispearkiv	169
5.7 Generalkirkeinspeksjonskollegiet	184
6. Myndighetene og minoritetene i arkivene	
6.1 Staten, kirka og de andre	188
6.2 Behov for informasjon	190
6.3 Behov for kontroll	194

6.4 Minoritetenes motiver og behov	194
7. Konklusjon	
7.1 Minoriteter og urfolk i den dominante kulturens arkiver	197
7.2 Hvordan finne frem?	199
7.3 Hvilke dokumentasjonsbehov finnes i dag?	201
7.4 Hva må gjøres?	205
Forkortelser	211
Kilder	212

Takk

Først og fremst takk til Ketil Zachariassen som kom med forslaget, til Solbjørg Ellingsen Fossheim som støttet det hele veien. Uten dere hadde det ikke blitt noen avhandling.

En stor takk også til veileder Geir Grenersen for samtaler, oppmuntring, veiledning og - ikke minst -støtte gjennom hele prosessen. Stor takk også til Anniken Greve som på en inspirerende måte har ledet den meget nyttige kollokviegruppen jeg har deltatt i. Takk til biveileder Lars Ivar Hansen, som i slutten av forrige århundre også loset meg gjennom arbeidet med hovedfaget i Historie. Takk til Frøydis Antonsen som har lest, kommentert og forbedret både språk og innhold. Takk til mine kolleger Eli Fure og Øyvind Ødegaard for kommentarer og råd, og til Sofie Osland for komma og punktum.

Tema for avhandlingen

1.1 Hovedmålsetting

Prosjektets hovedmålsetning er å foreta en komparativ analyse av registrering og dokumentasjon av hvordan og hvor samer og kvener trer frem i arkivene til lokal- og regionalforvaltningen i Danmark-Norge og Sverige med spesielt blikk på Nord-Troms og Torne Lappmark. Målet er å avdekke likheter og ulikheter ved dokumentasjonsstrategiene slik disse fremtrer i arkivmaterialet i undersøkelsesområdet, spesielt knyttet til språk og etnisitet.

Det komparative element vil bestå i å sammenligne de informasjonsbehov som oppstår og uttrykkes i undersøkelsesområdet i perioden, hvordan disse behovene kommer til uttrykk i form av krav og forespørsler fra sentrale myndigheter og hvordan disse implementeres lokalt, samt å undersøke i hvilken grad samer og kvener selv trer fram som handlende aktører og derigjennom påvirker arkivdanningen. Undersøkelsen ønsker å avdekke hvilke bevisste og ubevisste strategier som ligger til grunn for informasjonsinnsamlingen og arkivdanningen knyttet til språk og etnisitet i undersøkelsesområdet på 1700-tallet. Etnisitet vil i denne sammenheng bli forstått som de felles særtrekkene - ut over språket – som blir lagt til grunn for myndighetenes klassifikasjon av folkegrupper eller eventuelt, i den grad det er mulig å lese ut av arkivmaterialet, som aktørenes egen definisjon.

Med dokumentasjonsstrategi forstås i denne sammenheng den metode eller de metoder som man velger å benytte for å skaffe til veie, oppbevare og gjenfinne informasjon.

Å avdekke dokumentasjonsstrategiene vil gi økt kunnskap om arkivdanningsprosessene. 1700-tallet var en periode preget av sterk vekst i statsapparatet og sterk folkevekst i Nordområdene. Samtidig var spesielt den første delen av perioden preget av krig og uroligheter som førte til stor bevegelse i befolkningen i undersøkelsesområdet. I Troms og Finnmark har dette gitt seg uttrykk i at spesielt kvenene fremtrer som en gruppe som

kommer i myndighetenes søkelys blant annet som et resultat av en mer differensiert skattelegging av de ulike etniske gruppene. I samme periode intensiveres også misjonsvirksomheten mot samene.

Utvidelsen av sentral og lokal administrasjon gjenspeiler seg i en kraftig økning i dokumentproduksjonen i løpet av hundreåret. På mange måter er det i denne perioden de moderne arkivene blir til. Både når det gjelder journalføring og protokollføring kan vi iaktta en voldsom utvikling.

I dag er imidlertid arkivene fra 1700-tallet i altfor liten grad benyttet som kildemateriale. Dette har sin årsak i at de er vanskelig tilgjengelig fordi det forutsetter kunnskap i gotisk håndskrift, men kan hende spesielt fordi ordningsgraden i arkivene er lavere enn arkiver fra mer moderne perioder. Dette gjør at det blir vanskeligere for forskere og for allmennheten å trenge inn i disse arkivene. Fra et arkivvitenskapelig synspunkt er det derfor viktig å studere denne perioden spesielt, for å kunne undersøke dokumentasjonsprosessene nærmere og slik gi ny kunnskap, men også for å skaffe kunnskap om arkivene som kan benyttes til formidling både mot publikum og til å spre kunnskap i fagmiljøet.

1.2 Geografisk avgrensning av undersøkelsesområdet

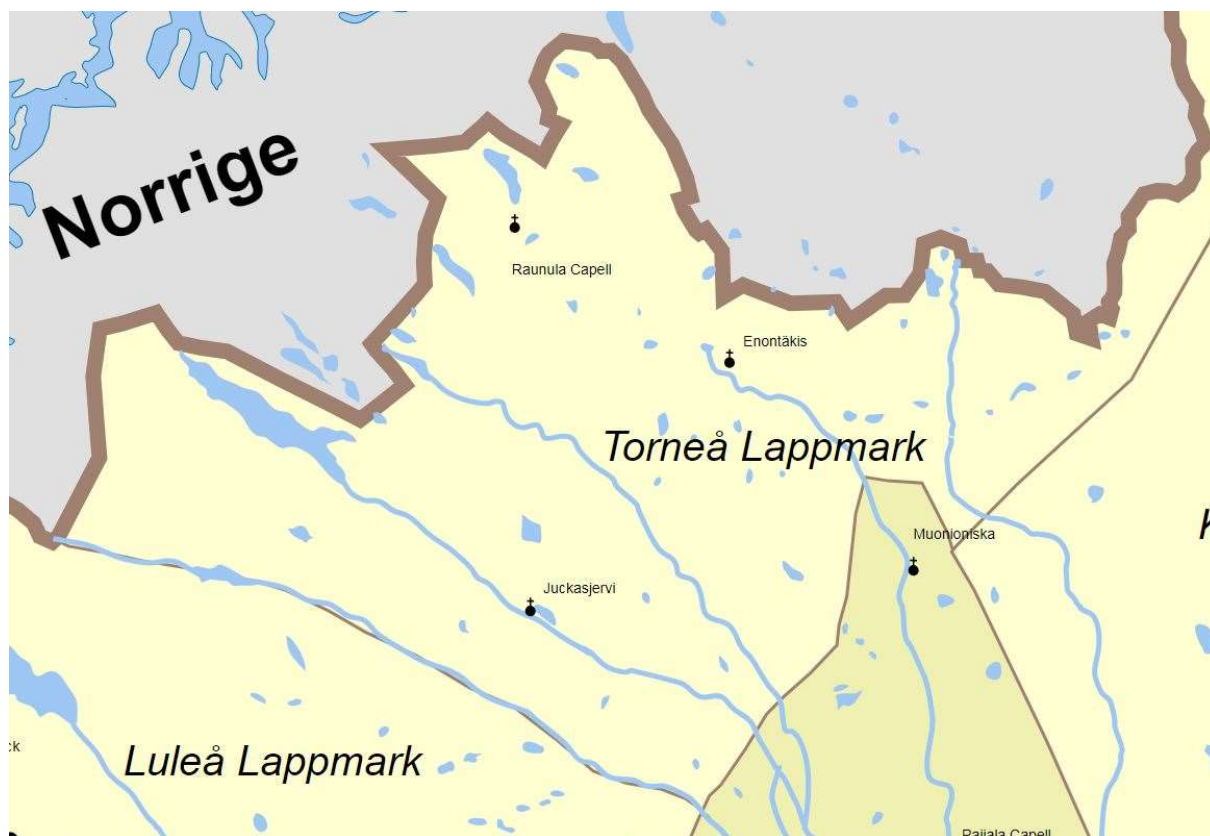
For å kunne gjennomføre en vitenskapelig studie vil det alltid være behov for å avgrense undersøkelsesområdet. Tidsrammen for arbeidet er begrenset og selv uten en gitt tidsramme ville det være uoverkommelig å forsøke å dekke hele det samiske området eller alle steder der etnonymet kvener ble benyttet. For å oppnå et håndterbart størrelsesnivå på arkivmaterialet er det åpenbart nødvendig å sette visse rammer. I denne undersøkelsen vil materiale fra Nord-Troms på norsk side og materiale fra Torne Lappmark og Tornedalen på svensk side utgjøre det geografiske undersøkelsesområdet. Torne Lappmark bestod på 1700-tallet av Jukkasjärvi lappmark på svensk side og Enontekis lappmark som omfattet områder som i dag ligger både i Finland og i Sverige.

Det er imidlertid viktig å påpeke at den geografiske rammen for undersøkelsen i noen grad bestemmes av hvordan arkivene er sammensatt. Når arkiver dekke større områder på en slik måte at det blir vanskelig å bevare sammenhengen er det selvfølgelig nødvendig å gå igjennom spesielt de delene som er overordnet. Dette kan for eksempel angå bakgrunnsmateriale og beslutninger vedrørende skolepolitikk og misjon i tidsperioden. Det er derfor på sin plass å understreke at den geografiske begrensningen vil være tydeligst gjennomført ved gjennomgang av den lokale administrasjonen.

Figur 1 Nord-Troms, Kart fra Google Maps

Figur 2 Torneå Lappmark ca 1796, utsnitt fra Creative Commons på basis av original i Krigsarkivet, Stockholm Topografiska kartor, kartregnr 0400:11 A:004 a-c

For å kunne øyne eventuelle sammenhenger i saksgang, administrasjon og maktutøvelse over landegrensene har jeg i tillegg valgt i størst mulig grad å undersøke tilstøtende områder. Dette gjør at de delene av Troms som grenser til Enonteki Lappmark og Tornedalen har vært prioritert.

For i det hele kunne foreta arkivundersøkelser er man selvfølgelig avhengig av at arkivene er bevart. Dette betyr i praksis at dersom det utenfor undersøkelsesområdet finnes viktige arkiv som det er grunn til å anta er tapt eller ikke bevart innenfor det geografiske området som behandles, vil slikt materiale som dekker større geografiske områder bli gjennomgått for å belyse myndighetenes strategi for informasjonsinnhenting og arkivdanning. Det samme vil gjelde i tilfeller der materialet samlet ikke utgjør en stor mengde som ved visitasbeskrivelsene i Generalkirkeinspektørens arkiv. Videre vil tilfeller der samer eller

kvener blir omtalt som gruppe uten at det er eksplisitt knyttet til geografisk område være interessant for dette prosjektet.

1.3 Hva er arkiv?

Ordet arkiv har sitt opphav i det latinske ordet *archivum*, som igjen er avledet fra det greske *archeion*, som betegner både dokumentene og bygningen som rommet dem. På norsk er ordet arkiv mangetydig. Det kan henvise til:

- dokumenter
- rom eller bygning hvor arkivmateriale oppbevares
- organisatorisk enhet med ansvar for arkiv
- organ eller institusjon med depot for arkivmateriale

I den norske arkivlovens § 2 blir arkiv definert som «dokument som vert til som lekk i ei verksemd». Samme paragraf definerer dokument som «ei logisk avgrensa informasjonsmengd som er lagra på eit medium for seinare lesing, lyding, framsyning eller overføring». Dokumentdefinisjonen er altså medieuavhengig.

Arkiv er på mange måter et biprodukt, noe som blir til mens vi egentlig gjør noe annet. Å skape arkiv er vanligvis ikke et mål i seg selv, men et resultat av en administrativ prosess. Likevel skal man ikke nødvendigvis anta at arkivskaperen ikke er oppmerksom på sin posisjon. Det er ikke tilfeldig hva som blir lagt i arkivet, eller hva som ikke blir bevart eller arkivlagt.

1.3.1 Historisk bakgrunn

Arkivenes opprinnelse er nært knyttet til utviklingen av skriftkulturen. De eldste arkivene vi kjenner til oppstod hos Sumerne i området mellom Eufrat og Tigris for mer enn 4000 år siden (Marthinsen 2012:247). Arkivfunksjonene var allerede på dette tidspunkt kommet på et nivå der leirtavler som inneholdt enkeltdokumenter og saksdokumenter ble oppbevart i spesialrom for arkiv. Dokumentene ble oppbevart i spesielle leirkister som utelukkende ble benyttet til arkivformål. På disse var det festet en etikett som inneholdt identifikasjon av kisten, betegnelse på dokumenttype og dokumentets omfang. Dokumentene var inndelt i ulike typer saker og innholdet var beskrevet ved tidsangivelser (Schneider 1940:16-16). Altså ikke svært ulikt måten arkiv oppbevares og klassifiseres i dag.

Ernst Posner hevder i studien «Archives in the Ancient World», som ble utgitt i 1972 og etter hvert har blitt en klassiker i den arkivfaglige litteraturen, at hovedtypene av arkivmateriale oppstod allerede i elvekulturene knyttet til Nilen, Eufrat og Tigris. I følge Posner gjelder dette:

1. The laws of the land.
2. Records consciously created and retained as evidence of past administrative action. These records may be in the form of the “royal skins” of the Persian kings, The *commentarii* or daybooks of the Roman officials, the registers of the Popes and the Patriarchs of Constantinople, or the chancery rolls of the English kings.
3. Financial and other accounting records originating from the need of a ruler or other authority to administer his domain and its resources, such as the records of the palace and temple economies of the ancient Near East.
4. Records of the ruler or other authority to assure his income from land and persons not belonging to his immediate domain, namely: land surveys, commonly called cadastres; land records that establish legal ownership of the areas of the land and make possible their orderly transfer from owner to acquirer; records establishing tax obligations from real property.
5. Records facilitating control over persons for purposes of military service, forced labor, and the payment of a capitation or personal tax.
6. “Notarial” records of state agencies or state authorized persons that safeguard private business transactions between individuals (Posner 1972 (2003): 3-4).

Lovverk, administrasjon, regnskap, eiendom, manntall og forretningstransaksjoner utgjorde altså allerede på et tidlig tidspunkt de grunnleggende delene av offentlige arkiver. Det synes imidlertid som om skillet mellom administrative arkiver og depotarkiver eller historiske arkiver har vært ukjent i eldre tid.

Den første arkivinstitusjon som kan defineres som historisk arkivdepot ser ut til å være Archivo de Simancas i Spania som ble opprettet på midten av 1500-tallet, og som i hvert fall etter at Diego de Ayala ble utnevnt til arkivar på 1560-tallet samlet inn statlig arkiv. Denne institusjonen kan på mange måter regnes som en fullverdig arkivinstitusjon. Den inneholdt en lesesal og det var mulig for besøkende å bestille kopier eller avskrifter av dokumentene (Marthinsen 2012: 265-266).

Det skulle likevel ta lang tid før fremveksten av arkivinstitusjonene virkelig satte fart. Ofte er det franske nasjonalarkivet, Archives Nationales, som ble åpnet etter den franske revolusjon i 1789 nevnt som et viktig gjennombrudd. Archives Nationales fikk likevel en offentlig lesesal først i 1847 (Milligan 2005: 164). I mellomtiden hadde det foregått en utvikling i historievitenskapen som skulle få betydning for arkivene. Utviklingen av de moderne nasjonale arkivinstitusjonene kom, ikke helt tilfeldig, samtidig med framveksten av den moderne historieforskningen. En av de ledende aktørene i denne sammenhengen var den tyske historikeren Leopold Von Ranke (1795-1886) som i forbindelse med gjennomgang av rapporter fra venetianske ambassadører på 1500-tallet oppdaget hvor stor forskjell det var på informasjonen som kom til uttrykk i arkivmaterialet i forhold til den som fantes i aktørenes egne memoarer og hos andre samtidige observatører (Watson 2010: 267). Ranke hevdet å finne en objektivitet i arkivmaterialet som manglet i andre typer kildemateriale. Han ble en foregangsmann for en empirisk basert historieforskning som gjennom arkivundersøkelser skulle fremstå som vitenskapelig. Målsetningen var at historikeren gjennom grundige empiriske undersøkelser skulle gjøre seg fri fra personlige meninger og fordommer, samtidig som han gjennom grundige kildehenvisninger skulle la andre historikere nå frem til egne konklusjoner ved å gi dem tilgang til å studere kildematerialet som utgjorde grunnlaget for de fremlagte teoriene.

I Sverige vokste den nasjonale arkivinstitusjonen frem som en enhet i det kongelige kanselli som hadde som hovedoppgave å betjene kanselliet i det daglige arbeidet. Selv om begrepet Riksarkivet er brukt allerede i 1648 var dette altså en regulær arkivtjeneste innenfor et offentlig organ. Det store skillet i Sverige kom i forbindelse med at den tidligere landshøvdingen Hans Järta ble riksarkivar i 1837. Han sørget for at institusjonen ansatte historikere og innførte en ny organisasjonsmodell som innebar at det svenske riksarkivet ble inndelt i en administrativ og en historisk avdeling (Smedberg 2012: 237). I 1878 ble Riksarkivet så et selvstendig embetsverk under ekklesiastikdepartementet. I 1899 kom, som resultat av at justitieombudsmannens inspeksjonsreiser viste at viktige eldre regionale statlige arkiv stod i fare for å gå tapt, det første landsarkivet (regionalt statlig arkiv) i Vadstena. Senere fulgte Lund i 1902 og Uppsala i 1903. På 1930-tallet ble det etablert landsarkiv for Jämtland i Östersund og for Norrland i Härnösand. De to sistnevnte inneholder en vesentlig del av det svenske arkivmaterialet vedrørende samiske forhold.

I Norge ble det allerede i middelalderen oppbevart dokumenter av sentral betydning for riket på Akershus festning. Noen egentlig arkivinstitusjon oppstod likevel ikke før i 1817 da Riksarkivet ble opprettet, først i et tidligere militært depot like utenfor festningsveggene. Ifølge Kieltraktaten som ble underskrevet av kongene i Danmark og Sverige i 1814, skulle det foretas en arkivdeling mellom Danmark og Norge. Denne skulle ha sitt utgangspunkt i administrative behov. I utgangpunktet hadde danskene en frist på et år, men siden arkivspørsmålet ble koblet sammen med andre administrative og økonomiske spørsmål kom den første sendingen med arkivsaker fra Danmark først i 1820 (Nakken 2006: 11).

I 1840 ble Riksarkivet et kontor ved Finansdepartementet. Henrik Wergeland ble ansatt som den første leder som kun hadde ansvar for arkivet. Han blir dermed betegnet som den første norske riksarkivar. Selvstendig institusjon ble imidlertid Riksarkivet først i 1875 med historikeren Michael Birkeland som riksarkivar (Marthinsen 2012: 272). I 1850 ble så det første regionale statlige arkivet opprettet: Stiftsarkivet i Trondheim. I 1885 ble det

så opprettet et eget stiftsarkiv for Vestlandet i Bergen. Fra 1904 inngikk disse institusjonene i en samlet arkivorganisasjon underlagt Riksarkivet. I dag består Arkivverket av Riksarkivet, Statsarkivene i Trondheim, Bergen, Oslo, Kristiansand, Kongsberg, Stavanger, Tromsø og Hamar. I tillegg ble Norsk helsearkiv opprettet i 2004 og Samisk arkiv, ble opprettet i 1988 og ble innlemmet i Arkivverket fra 2005.

1.3.2 Fra pertinens til proveniens

Arkivdanningsfunksjonene har på mange måter forandret seg forbausende lite over lang tid. Opprettelsen av sentrale arkivinstitusjoner medførte imidlertid at mange ulike arkiver ble oppbevart sammen. Dette gjorde det mulig å blande sammen ulike enkeltdokumenter fra forskjellige arkiv.

Kombinasjonen av 1700-tallets vitenskapelige fokus på klassifiseringssystemer som vi finner det hos biologen Carl von Linné, zoologen Georges Cuvier m.fl. og fremveksten av de første egentlige depotinstitusjonene kom til å få betydning for måten arkivene ble katalogisert og ordnet på. Pertinensprinsippet er på mange måter en logisk følge av sin samtid. Spesielt i siste halvdel av 1700-tallet ble det utviklet ordningskjemaer der emnemessige ordningsprinsipper ble gjort gjeldende. Dette førte til at man helt til slutten av 1800-tallet rutinemessig brøt opp arkiver og rekonstruerte dem slik at materiale som omhandlet samme emne ble lagt sammen. Dette ordningsprinsippet ga rom for svært subjektive vurderinger og var i tillegg uhyre arbeidskrevende. Den viktigste negative konsekvensen var at den indre logikken i de enkelte arkivene ble ødelagt, noe som i ettertid gjorde rekonstruksjon av saksgang svært vanskelig eller umulig. I praksis betød arkivordning etter pertinens at enkeltarkiv ble omgjort til samlinger av enkeltdokumenter fra ulike arkiv. Ved Riksarkivet finnes fortsatt deler av slike samlinger blant annet i Lokaliasamlingen og Personaliasamlingen (Marthinsen 2012: 36).

Den nederlandske håndboka «Handleiding voor het Ordenen en Beschrijven van Archieven» fra 1898 betraktes gjerne som grunnsteinen i moderne arkivteori og metodologi. Selv om den på mange måter fremstår som et klart brudd med tidligere metoder og teori er den også et resultat av en utvikling som hadde pågått over tid. I 1891 ble verdens første faglige arkivorganisasjon (*Vereniging van Archivarissen in Nederland*) grunnlagt i Nederland. Både organisasjonens medlemsblad og organisasjonens årlige medlemsseminar ble forum for diskusjoner knyttet til metoder for ordning og katalogisering av arkiv (Horsman, Ketelaar og Thomassen 2003: 254). Det fantes allerede i Nederland en tradisjon for å legge vekt på arkivdanningsprosessene i forbindelse med ordning og katalogisering av arkiver. Så tidlig som i 1877 hadde daværende provinsarkivar i Gelderland, senere riksarkivar, Theodoor Van Riemsdijk konkludert med at arkivdokumenter burde plasseres i sin naturlige og originale kontekst for på best mulig måte bevare arkivenes informasjonsverdi og meningsinnhold. Van Riemsdijk sitt syn var at måten arkivene var organisert på i all hovedsak gjenspeilet administrasjonens organisering (Keteelar 1996: 33). I den nederlandske manualen eller håndboken fra 1898 slås proveniensprinsippet fast. Prinsippet er toledet: ytre proveniens setter krav til å holde hvert enkeltarkiv fra hver enkelt arkivskaper for seg selv, mens indre proveniens retter seg mot å bevare det enkelte arkivs indre orden. Ytre proveniens hadde sitt opphav i det franske begrepet *respect des fonds* som ble innført i regionalarkivene i Frankrike i 1841 (Marthinsen 2012: 38). Indre proveniens hadde sitt opphav i et prøyssisk regulativ fra 1881 hvor det ble satt krav til at arkivdokumenter skulle beholde den orden som materialet fikk under saksbehandlingen. Det var imidlertid den nederlandske manualen som ga en arkivvitenskapelig grunngeving for prinsippet. Håndboken fikk enorm betydning innenfor arkivfaget. Allerede i 1905 var en tysk utgave klar, i 1908 en italiensk og i 1910 en fransk. Etter hvert kom utgaver på engelsk, bulgarsk, russisk, estisk, kinesisk og portugisisk. Selv om manualen langt fra er lettlest, og i tillegg er preget av lokale og til dels foreldete eksempler som ikke lett lar seg oversette til moderne og utenlandske arkivforhold, har spesielt de delene som omhandler proveniensprinsippet og arkivstruktur blitt flittig lest og benyttet. Manualen gir et tidstypisk bilde av arkivet som en organisk helhet som har vokst frem etter bestemte regler eller lover (Valderhaug 2011: 42-43).

For denne undersøkelsen er det viktig å legge merke til at deler av arkivmaterialet som vil bli gjennomgått har blitt brutt opp etter det vi i dag ville beskrive som pertinensprinsippet. Dette prinsippet ble for eksempel lagt til grunn da man ved overføring av arkivmateriale fra Danmark til Norge i perioden 1820-1822 valgte ut saker som spesielt angikk Norge. I tillegg til materiale som hadde konkret administrativ betydning ble det også overført større mengder arkivmateriale av eldre dato (Nakken 2000: 128).

1.3.3 Bevaring og kassasjon

Arkivene som finnes i ulike arkivinstitusjoner er så å si aldri komplette. Det kan ha sin årsak i mange forhold. I løpet av tiden har oppbevaringskapasitet, og ikke minst oppbevaringsforhold, ført til at mye har forsvunnet. Brann har ofte ført til at materiale har gått tapt, det samme gjelder fuktighet og mugg. Det er heller ikke slik at alt har vært sett som like viktig å bevare. Ofte har man kvittet seg med arkivmateriale i forbindelse med at man har flyttet det.

Et problem i forbindelse med eldre arkivmateriale er at man, bortsett fra at man med tilnærmet sikkerhet kan si at noe mangler, ikke vet hva eller hvor mye som er gått tapt. Ola Bjerkås viser i sin bok om preste- og prostearkiv til at det svært sjelden er bevart arkivserier som er eldre enn slutten av 1600-tallet. Han viser til et sirkulære fra biskop Bartholomeus Deichman i Akershus stift fra 1713 hvor det beskrives hva som finnes i et prestearkiv fra denne tiden. Prestene ble anmodet om å lage kopier av dokumentene, samt en fortegnelse over materialet. Både kopiene og originalene skulle så sendes inn til biskopen. Originalene skulle oppbevares sammen med biskopens arkiv i stiftskassen, mens kopiene skulle sendes tilbake til prestene attestert av biskopen. Hensikten med å

kalle inn arkivet var å hindre at arkivmateriale ble ødelagt. Samtidig ga det åpenbart biskopen en anledning til å sette seg nøyere inn i forholdene ute i de ulike kirkesognene. Dessverre viste tiltaket seg å være mislykket i den forstand at det ikke finnes dokumenter som med sikkerhet kan sies å komme fra prestearkivene i det som er bevart for perioden i bispearkivet, samtidig som det ikke finnes spor av dette materialet i prestearkivene, med unntak av i Våle sogneprestembetes arkiv hvor en fortegnelse over arkiv som ble oversendt til biskopen på begynnelsen av 1700-tallet er bevart (Bjerkås 1997: 18). En slik fortegnelse har stor verdi i den forstand at den kan gi oss et bilde av hva som har vært. Å skape slike fortegnelser over arkiv som er tapt eller tilintetgjort er i dag innarbeidet i arkivfaglig metode i forbindelse med kassasjonsbehandling av arkiver.

Kassasjon er en arkivfaglig term for å tilintetgjøre eller makulere arkiv. I utgangspunktet var dette en oppgave som ble ivaretatt mens arkivene fortsatt var hos arkivskaper. I Romerriket ble seleksjon sett som en del av selve arkiveringsprosessen, som en del av rutinen. Summariske dokumenter erstattet etter hvert detaljerte dokumenter, mens endelige dokumenter erstattet notater og skisser. Dette ble gjort rutinemessig og ikke etter en spesiell evaluering, og skiller seg derfor fra de verdivurderingene arkivarer gjør i dag i forbindelse med bevaringsvurdering (Duranti 1994: 332).

På 1700-tallet begynte imidlertid tilveksten i arkivene å anta en størrelse som gjorde at de første tilløpene til verdivurdering som vi kjenner til opptrer. Vi kan allerede i samme århundre se tilløp til de hovedbegrunnelsene som etter hvert skulle komme til å bli vanlige, nemlig at man destruerte arkiv enten fordi det ble sett som «verdiløst» eller fordi det ble sett som «uønsket» eller «farlig». I 1731 ble arkivarene ved det kongelige arkivet i Sardinia instruert i å sørge for at unyttige dokumenter ble ødelagt i henhold til en kongelig instruks utstedt i Torino. Mot slutten av hundreåret førte den franske revolusjon til at en mengde arkiver knyttet til kirkelig, føydal og kongelig administrasjon ble kastet på bålet for å utvise minnet om fortidens barbarisme (Ducheyn 1992: 17-18).

I sin meget innflytelsesrike håndbok «A manual of Archive Administration» fra 1922 gikk Sir Hillary Jenkinson inn for at kassasjonsbehandling skulle foregå hos administrasjonen mens arkivene fortsatt var i bruk, og før de ble overlevert til arkivinstitusjoner som historisk arkiv (Jenkinson 1922: 129). For Jenkinson var arkivarens viktigste rolle først og fremst å ta best mulig vare på arkiv. Om arkivaren skulle bidra til kassasjon av arkiv ville han etter dette synet gå langt ut over sitt kompetanseområde. Jenkinson hevdet at den tradisjonelle ødeleggelsen av arkiv som har foregått innen ulike administrasjoner i fortiden ikke er noe vi kan kritisere i ettertid:

«Why is this? Simply because the Archives which the past preserved it did not preserve for our information but for its own: how, then, can we blame it if, preserving only for this practical purpose, it found no interest in certain things which (it now appears) we should have been very glad to have.»
(Jenkinson 1922: 118)

I ettertid har arkivarene inntatt en langt mer aktiv rolle i kassasjons- og bevaringspolitikken. I formålsparagrafen i den norske arkivlova heter det at –« Føremålet med denne lova er å tryggja arkiv som har monaleg kulturelt eller forskingsmessig verdi eller som inneheld rettsleg eller viktig forvaltningsmessig dokumentasjon, slik at desse kan verta tekne vare på og gjorde tilgjengelege for ettertida.». Uhjemlet kassasjon forbys i samme lovs § 9.

I dag foregår som oftest denne prosessen i forbindelse med bortsetting av arkiv. Det vil si når arkiv går over fra å være aktivt arkiv i daglig bruk til å bli bortsatt i påvente av å bli overført til arkivinstitusjon. Eldre arkiv eller arkiv som er over 50 år blir stort sett bevart som de er. Det er et paradoks at en stor del av det eldste samisk- og kvenskspråklige arkivmaterialet vi har bevart fra 1800-tallet består av regnskapsbilag som i dag rutinemessig kasseres etter 10 år. Det samme gjelder for øvrig en stor del av leirtavlene fra Babylon.

Når det gjelder arkivene fra 1700-tallet er det grunn til å anta at plassmangel, dårlige oppbevaringsforhold og administrative behov i stor grad har vært styrende for hva som har blitt bevart.

1.4 Arkivskapere

Som arkivskaper regnes en enhet som gjennom sin virksomhet skaper arkiver. Dette kan være private og offentlige institusjoner og organer, men kan også være bedrifter, privatpersoner, lag og foreninger. Kort sagt alle som skaper arkiv. En enkelt arkivskaper kan godt produsere en mengde ulike arkiv. Et eksempel på dette kan være sognepresten som på 1800-tallet i tillegg til de mangfoldige kirkelige oppgavene, gjerne også hadde hånd om arkivmateriale knyttet til skole, kornmagasin og en rekke andre offentlige oppgaver.

En arkivskapers arkiver skal ut fra arkivfaglige prinsipper så langt som mulig bevares slik de ble skapt. Det vil si at det arkivsystemet som ble brukt i utgangspunktet skal være beholdt slik at den indre sammenhengen i arkivet bevares. Det forhindrer ikke at to arkiv fra samme arkivskaper kan fremstå som svært forskjellige. Et enkelt arkiv inneholder vanligvis en rekke ulike serier. Disse seriene består gjerne av protokoller eller møtebøker, korrespondanse, regnskap og revisjon. Vi finner også ofte egne serier knyttet til organisasjon, økonomi og personale. Disse seriene kan være organisert etter ulike prinsipper, men utgjør til sammen en helhet.

1.4.1 Arkivskapere i den dansk-norske sentraladministrasjonen

Arkivskaperne i den dansknorske staten var på slutten av 1600-tallet delt inn i kanselli og rentekammer. Allerede i høymiddelalderen var det et kanslerembete i Norge. Før reformasjonen var dette embetet en geistlig spesialitet, men etter hvert kan man påvise en gradvis sekularisering (Kongsrud 2011: 20). Etter reformasjonen var den norske kansleren primært ansvarlig for norsk rettsvesen, men opptrådte også som politisk aktør i form av å være talsmann for adelen i Norge og som rådgiver for kongemakten. Etter at den siste norske kansler Johan Friedrich Marschalck døde i 1679 ble det ikke utnevnt noen etterfølger.

De viktigste statsfunksjonene lå i København. Det Danske kanselli var kongens sekretariat og utarbeidet konseptene, renskrev brevene og brakte det frem for kongen til underskrift. En egen kanselliforvalter hadde ansvaret for å betjene arkivet. Kanselliet behandlet saker fra hele sentraladministrasjonen, med unntak av statens finanser som Rentekammeret hadde ansvar for. Rentekammeret ble ledet av Rikshovmesteren, mens rentemestere og renteskrivere utførte den daglige administrasjonen. Oppgavene innebar revisjon og gjennomgang av regnskap som tollforvaltere, lensherrer og andre skattepliktige var pålagt å sende inn. Både i Kanselliet og i Rentekammeret var de ledende stillingene besatt av adelige, mens skrivere kunne ha borgerlig herkomst (Nakken 2000: 16).

Overgangen til enevelde i 1660 - som ble endelig fastsatt gjennom arveenevoldsakten i 1661 – medførte viktige endringer i statsadministrasjonen. Riket var nå gått fra å være et valgkongedømme til å bli et arvekongedømme. Dette medførte at adelen mistet sin viktigste mulighet til innflytelse gjennom at håndfestingen ble levert tilbake til kongen som nå stod fritt til å styre. Den nye loven ble i 1665 nedfestet av kongens arkivar og bibliotekar Peder Schumacher som gjennom studier i Europa skaffet seg god kjennskap til styreform og ideologi i resten av Vest-Europa. Loven satte krav til at kongen bekjente seg til den augsburgske trosbekjennelse og at ingen del av riket eller noen myndighet måtte avstås, men ga ellers kongen uinnskrenket makt.

Overgangen til enevelde gjorde at den adelsdominerte sentraladministrasjonen måtte omorganiseres. I samme retning virket også det stadige behovet for større og mer effektiv skatteinnngang. I det hele var det gode grunner til å gjøre endringer som kunne gjøre administrasjonen mer effektiv. I 1658 holdt sekretærene i det danske kanselli fortsatt på å føre inn utgående skriv i protokollene for 1652 og i det tyske kanselli var de i 1660 ikke à jour lenger enn til 1648 (Mykland 1977: 80). I 1660 ble kollegiesystemet innført. Dette bestod i at administrasjonen ble delt opp i flere sideordnete kollegier. Dette systemet hadde allerede i over 25 år blitt benyttet i Sverige. Det som var opphavet til navnet, og som først og fremst kategoriserte kollegiesystemet, var at de ulike kollegiene bestod av en

fagkyndig ledergruppe som var formelt likestilte (Nakken 2000: 13). De viktigste kollegiene som ble opprettet var Skattkammerkollegiet og Statskollegiet.

Skattkammerkollegiet (ofte kalt bare skattkammeret) hadde ansvar for riket, eller rikenes, finanser og revisjon av regnskapene. Dette innebar en ren fortsettelse av arbeidsoppgavene som man tidligere fant i Rentekammeret. Statskollegiet tok seg av utenriksspørsmål, samt viktige innenrikspolitiske spørsmål. Allerede i 1776 ble det imidlertid erstattet av Geheimekonseilet som fikk en plassering mellom kollegiene og kongen. Det Danske Kanselli ble også omdannet etter kollegiemodellen, men beholdt navnet og ble tillagt ansvar over områder som rettsvesen, kirke, utdanning og sosiale spørsmål. Heretter skulle imidlertid kanselliet kun ekspedere sine egne utgående brev. Innenfor den militære delen av statsstyrelsen ble Krigskollegiet og Admiralitetskollegiet opprettet, samtidig som en Høyesterett, som også ble organisert etter kollegieprinsippet, etter hvert kom til. I 1668 ble det så utskilt et eget kollegium for handel, Kommersekollegiet.

Kollegiene fikk hvert sitt ekspedisjonskontor. Arbeidsområde og saksgang var nøye regulert gjennom kongelige instruksjoner. Den øverste ledelsen bestod av et visst antall medlemmer, for eksempel åtte i Skattkammerkollegiet, der halvparten var adelig og halvparten var borgerlige. Kollegiet skulle møtes daglig. Det skulle føres protokoll over forslag, avstemninger og beslutninger. Deretter skulle saken legges frem for kongen til endelig avgjørelse. Etter at avgjørelsen så var fattet, var det kollegiet sitt ansvar å sørge for at den kongelige resolusjonen ble satt ut i livet.

Et Geheimekonseil ble innført etter mønster fra Frankrike som et høyeste nivå i kollegiesystemet hvor ting skulle avgjøres i kongen nærvær. Som regel bestod Geheimekonseilet av lederne av de ulike kollegiene. De ulike kongene brukte imidlertid Geheimekonseilet ulikt. Sort sett ble finansielle spørsmål holdt utenfor og forsvaret hadde konseilet nærmest ingenting å gjøre med.

Hovedskillet i arkivdanningen på 1700-tallet gikk mellom systemet som vokste frem i Kanselliet og Rentekammeret. I Kanselliet kan gratialprotokoller og suplikkbøker ansees som journaler. Alle de innkomne brev ble registret på samme nummer dersom de gjaldt samme sak. Dette innebærer at for å finne frem i en sak må man søke etter sakens begynnelsestidspunkt. I Rentekammeret fikk derimot alle innkomne brev sitt eget journalnummer. I journalene blir det som en hovedregel lenket fremover og bakover til andre dokumenter i samme sak. Man kan derfor begynne å lete videre i en sak dersom man kjenner et av journalnumrene. Brev fra Norge ble ført i det som ble kalt norske ekstramemorialprotokoller (Nakken 2000: 54).

Misjonskollegiet, som ble opprettet i 1714, hadde i utgangspunktet ansvar for misjon og kirkestell i de østindiske koloniene. Fra 1715 ledet kollegiet misjonsvirksomheten som var innledet i Trankebar i 1705 (Steen 1954: 102). Allerede året etter ble imidlertid kollegiet gitt ansvar for misjon blant samene. Det ble opprettet misjonsdistrikter fra Snåsa i sør til Øst-Finnmark i nord. Misjonskollegiet fungerte som kollegium frem til 1771. I denne perioden hadde kollegiet forestillingsrett, noe som innebar at de hadde rett til å legge saker direkte frem for kongen. Etter 1771 var institusjonen underordnet det danske kanselli (Stoa 1989: 14). Også misjonen på Grønland ble underlagt Misjonskollegiet.

I 1737 ble generalkirkeinspeksjonskollegiet opprettet. Dette kollegiet ble tillagt ansvar for religionsundervisning, gudstjeneste, teologisk sensur og misjon i Vestindia. Dette ble også underlagt kanselliet i 1771 og nedlagt i 1791 da den vestindiske misjonsvirksomheten ble overført til Misjonskollegiet.

1.4.2 Arkivskapere i den svenske sentraladministrasjonen

Stormaktstidens Sverige kom, som en følge av behovet for å utnytte sine begrensede ressurser på en mest mulig rasjonell måte, til å bygge opp det som på mange måter kan beskrives som en svært moderne forvaltning sammenlignet med andre land i Europa (Larson og Österberg 2001: 191). Kunglig Majestäts kansli hadde en uavbrutt historie fra Gustav Vasas tid frem til 1774. Kanselliet ble opprettet for å ta seg av kongens brevveksling og hadde i utgangspunktet både svenske og tyske sekretærer. De sistnevnte ble i stor grad også gitt diplomatiske oppgaver. Kanselliet hadde fra første halvdel av 1600-tallet rikskansleren som leder med støtte av et par riksråd som også hadde sete i Riksrådet. Etter innføringen av eneveldet i 1680 ble rikskanslerembetet ubesatt, men lederen av kollegiet fortsatte som sjef for Riksrådet. Kanselikollegiet behandlet både utenrikspolitiske og innenrikspolitiske saker (Asker 2009: 82). Under den store nordiske krigen mistet kanselliet midlertidig noe av sin betydning i og med at Karl XII benyttet seg av et eget feltkanselli til å ta seg av korrespondansen.

En av nyskapningene under Karl XII var opprettelsen av en stilling som Kungliga Majestetens högste ombudsmann. Han ble gitt oppgaven med å lede revisjonssekretærenes arbeid med rettslige spørsmål som ble anket til kongen, i tillegg til å ha et ansvar for at rettsystemet generelt fungerte som det burde. I 1719 ble stillingstittelen forandret til Justitiekanslern.

I 1719 ble også kanselliet inndelt i saklig avgrensede statsekspedisjoner for utenrikssaker, krigssaker og innenrikssaker. På denne tiden ble det også foretatt reformer som gjorde at kun kanselipresidenten og rikskansellirådet hadde anledning til å sitte i riksrådet. Dette gjorde at disse stillingene ble tilført mye forvaltningsmessig og politisk makt.

I forbindelse med Gustav III sitt statskupp i 1772 ble imidlertid statsekspedisjonene og statssekretærene, som lederne for disse ble kalt, gitt en mye selvstendigere rolle innenfor

forvaltningen. I 1791 ble så kanselipresidentens ekspedisjon omgjort til kongens kabinett for utenrikskorrespondanse med kabinettsekretæren som øverste leder.

Umiddelbart under Kungl. Majestäts kansli lå det sentrale embetsverk hvis virksomhet omfattet hele riket og de utelandske provinsene. Kammerkollegiet hadde sitt utgangspunkt i den sentrale finansforvaltningen som Gustav Vasa bygde opp på midten av 1500-tallet. Kammerkollegiet var oppdelt i et rentekammer som mottok inntektene og Räknekammaret som gjennomgikk og vurderte de innkomne regnskapene. I 1680 ble statskontoret opprettet. Dette ble gitt ansvaret for statsbudsjettet og for at midlene ble benyttet i henhold til budsjettet.

Med bakgrunn i de stadige krigene ble militærmyndigheten rundt 1630 organisert i to kollegier: Admiraliteten som organiserte den sjømilitære del og Krigskollegiet for hæren. Disse ble gitt ansvar både for domsavsigelse innenfor sine områder og rene forvaltningsoppgaver.

Noe eget statlig embetsverk for kirkelige spørsmål ble ikke opprettet i Sverige, til tross for tilløp til dette i første halvdel av 1600-tallet. De viktigste kirkelige spørsmål på statlig og nasjonalt nivå ble behandlet i det kongelige kanselli. I 1739 ble det bygd opp en direksjon for Lappmarkens ekklesiastikverk som bestod av medlemmer av riksrådet. Her satt blant andre ärkebiskopen og justitiekanslern. Biskopen i Uppsala hadde en ledende rolle i den svenske kirken.

Arkivene etter Kungl. Maj:ts kansli og den svenske sentraladministrasjonen er svært omfattende. Det svenske riksarkivet har imidlertid publisert en bestandoversikt i 16 bind som er et nyttig hjelpemiddel for å kunne trenge inn i disse arkivene. Bestandoversikten ble utgitt i perioden 1996 til 2012 i trykt form, og kan bestilles, enten som enkeltbind eller i sin helhet fra det svenske riksarkivet.

1.4.3 Arkivskapere i den dansk-norske lokaladministrasjonen

Sentralt i lokaladministrasjonen i Norge på 1700-tallet var amtmannen. Etter overgangen til enevelde i 1660 ble amtene opprettet i 1662, i hovedsak fulgte disse de gamle lensgrensene. Vardøhus len ble omdannet til Vardøhus amt (1660-1778), mens Senja og Tromsø fogderi som hadde tilhørt Nordlands amt ble slått sammen med Vardøhus til Finnmarkens amt i 1787.

Amtmennene fungerte som et mellomledd mellom kongen og den lokale administrasjonen, da i første rekke sorenskriver og fogd. Han hadde ansvar for bokettersyn og autorisering av embetsmennenes protokoller. Stillingen var også tillagt ansvar for å føre tilsyn med all offentlig eiendom i amtet, samt å føre tilsyn med at skatteinnkrevningen foregikk på en forsvarlig og forskriftsmessig måte. Amtmannen hadde i tillegg også oppgaver i forhold til rettspleien. Han hadde ansvar for at forbrytere ble stilt for retten og at straffen ble gjennomført.

I forbindelse med overgangen til amtsordningen ble Norge delt i 4 stift og 12 amt. I hvert stift var det et hovedamt (stiftamt) og to amt. Stiftamtmannen hadde tilsyn med virksomheten til amtmennene og utgjorde sammen med biskopen stiftsdireksjonen som førte tilsyn med kirke og presteskap, fattigvesen, skolevesen samt legater og stiftelser (Mykland 2005: 30).

Etter en begjæring av den norske adel i forbindelse med Christian IVs hylling i Oslo i 1591 ble det innført en stilling som svoren skriver i lokaladministrasjonen. Denne stillingen ble gitt oppgaven med å være hjelpemann for Lagtinget og sekretær for Bygdetinget. I løpet av 1600-tallet ble imidlertid sorenskriverens rolle stadig viktigere. I 1634 ble sorenskriveren anerkjent som meddommer og i Christian Vs norske lov fra 1687 fremtrer han som bygdetingets enedommer i sivile og kriminelle saker som ikke hørte under militær eller geistlig rett. Likevel skulle de åtte lagrettemennene delta i dommen

dersom det gjaldt odel- og eiendom eller livs- og æressaker. I andre saker skulle lagretten kun være rettsvitner.

Ved en forordning av 10. februar 1736 ble det innført krav om juridisk eksamen for å kunne besitte juridiske embeter. Det ble innført en latinsk-juridisk eksamen for studenter og en dansk-juridisk for ustuderte. De som ikke var studenter eller behersket latin fikk mulighet til å la seg eksaminere ved det juridiske fakultet i København. For å skaffe seg et eksamensbevis måtte man vise seg kyndig i naturlov, dansk lov og prosessmåte samt i utføring av innlegg og dommer. De aller fleste norske sorenskrivere i løpet av 1700-tallet gjennomførte denne forenklete eksamensformen (Olafsen 1940: 33).

Allerede på 1300-tallet ble benevnelsen fogd benyttet på kongemaktens representanter i lokalforvaltningen. Etter hvert som lenssystemet ble utbygget ble begrepet benyttet om lensherrens utøvende representant. I løpet av 1600-tallet ble fogden imidlertid i økende grad en representant for kongemakten og underlagt amtmannen. Fogden (også kalt futen) var tillagt politioppgaver, fungerte som påtalemyndighet og stod for innkreving av bøter og skatter i landdistriktene. I 1700 var Norge inndelt i 38 fogderier.

Fogdens lokale hjelpesmann var lensmannen. Lensmannen hadde i utgangspunktet en mellomstilling som representant for bondesamfunnet ovenfor myndighetene og som myndighetenes representant lokalt. I løpet av 1700-tallet ble imidlertid lensmannens rolle i statsbyråkratiet stadig tydeligere. I 1746 ble stillingen gitt en viss andel av skatteinntektene. Lensmannen deltok som fogdens representant i etterforskning av kriminelle handlinger og foretok arrestasjon. Han stod også for arrest og fangetransport. I tillegg var han lokal oppebørselsmann og hadde myndighet til å foreta utpanting.

Prestearkivene inneholder arkivmateriale fra 1700-tallet. Kjent for de fleste er kirkebøkene som inneholder opplysninger om dåp, konfirmasjon, giftemål og begravelse. I løpet av 1700-tallet får vi i tillegg kallsbøker, regnskapsbøker og ikke minst kommunikantprotokollene som oftest ble ført av klokkeren. Ifølge Norske Lov av 1687

ble det krevd at alle voksne skulle gå til alters minst en gang i året. Etter innføringen av konfirmasjonsordningen i 1736 ble det bestemt at alle som var konfirmert skulle gå til nattverd. Kommunikantprotokollene inneholder navn på alle nattverd gjestene og er en utmerket kilde til å få oversikt over befolkningen i et sogn. De eldste kommunikantprotokollene i Norge går tilbake til midten av 1600-tallet, men vanligvis er de eldste som kan gjenfinnes i prestearkivene fra midten av 1700-tallet og utover (Bjerkås 1997: 58).

1.4.4. Arkivskapere i den svenske lokaladministrasjonen

På 1630-tallet ble Sverige delt inn i 11 len, mens Finland ble delt inn i 4. I spissen for administrasjonen i lenene stod landshøvdingen. I 1687 ble lensstyrelsen delt opp i to avdelinger, landskanselliet og landskontoret. Den økonomiske forvaltningen ble tatt hånd om av landskontoret gjennom landsbokholderen som bistod landshøvdingen med skatte- og avgiftsinngang og regnskapshold. I 1719 fikk lederen for landskontoret tittelen landskamrerare (Bendixen 2008: 58). Landskanselliet med landssekretæren bistod landshøvdingen med alle ærender som ikke hadde med finansforvaltning å gjøre.

Mens landshøvdingene på 1600-tallet for en stor del reiste rundt i lenet for å utføre sine embetsoppgaver, ble det på 1700-tallet vanlig at fogderipersonale og presteskaper ble gitt oppgaven med å kunngjøre sentralmaktens og lensstyrelsens påbud (Asker 2009: 106).

Hvert len var inndelt i fogderier. Disse omfattet gjerne flere herreder. På 1720-tallet var det 136 fogderier i Sverige og Finland. Lederen for fogderiet var kronofogden, som også ofte ble kalt häradsfogde eller befallingsmann. Ved siden av häradsfogden var det ansatt en häradsskrivare som tok hånd om regnskapene. Det var dessuten vanlig at häradsfogden selv ansatte medhjelpere. Disse ble gjerne kalt for fogdetjenere eller skrivere.

Under fogderiene lå lensmannsdistriktene. Lensmannen hadde igjen en fjärdingsmann under seg i hvert sogn. I utgangspunktet var dette snakk om bisysler for spesielt utvalgte

bønder, men utover på 1700-tallet ble lensmannen i større grad sett på som tjenestemann enn som bonde. Fogderiets lokale personale skulle sørge for at lensstyrelsens vedtak ble gjennomført i distriktene. Skatteinndriving og iverksetting av domstolsbeslutninger var hovedoppgavene.

Presteskapets funksjon i Sverige skilte seg lite fra Danmark-Norge. Myndighetenes vedtak ble bekjentgjort i forbindelse med kirkelige handlinger. Presten førte kirkebok (ministerialbok) og husforhørslängder. De sistnevnte inneholder en oversikt over alle beboere i sognet og ble benyttet som grunnlag for folketellingene i tillegg til de rent kirkelige begrunnelsene. Som historiske kilder er de svært anvendelige da de inneholder opplysninger om navn på gården, navn på husholdets medlemmer (også barn), innflytting og utflytting, dødsår, vigsel, vandel, verneplikt og vurdering av nivået på kristendomskunnskap.

2. Metode

2.1 Oversikt over arkivene

Det første nødvendige utgangspunktet for avhandlingen er å skaffe en oversikt over hvilke typer arkiver som er bevart, som dekker perioden og er relevante for prosjektet. Spesielt viktig i denne sammenhengen er arkivkataloger og andre oversikter som kan gi tilgang til informasjon om arkivene. Her er det nødvendig å se på i hvilken grad kataloger og andre fremfinningsmidler fremstår som nyttige når det gjelder opplysninger knyttet til minoriteter og urfolk. Spesielt arkivkatalogene vil være nyttige for å kunne studere oppbyggingen av de ulike arkivene. Er det stor grad av forskjell mellom elektroniske arkivbaser og tradisjonelle arkivkataloger? Hvilken grad av likhet er det i arkivstrukturene til arkiver med lignende funksjonalitet i Danmark-Norge og Sverige? Hvordan er forholdet mellom norske rettsprotokoller og svenske domsböcker? I hvilken grad er arkivene etter misjonen sammenlignbar i de to områdene? Et søkelys på det øverste nivået kan, i tillegg til at det er nødvendig for å kunne trenge inn i arkivene, gi oss en pekepinn på i hvilken grad formidling av informasjon om arkivene i kataloger og databaser er god nok, eller er det slik at minoritetene er usynlige på dette nivået?

Det finnes etter hvert en rekke fagbøker som tar for seg administrasjonshistorie og arkivhistorie. Disse er gjerne publisert av de statlige arkivverkene i de ulike landene. En rekke av disse omhandler også temaer fra 1700-tallet som vil være relevant i forbindelse med denne undersøkelsen. I tillegg kommer håndbøker for brukere av arkivene som *Håndbok for Riksarkivet* av Johannessen, Kolsrud og Mangset fra 1992 og *Håndbok for brukere av Statsarkivene* av Liv Mykland som kom i 2005. I arkivkataloger har det tradisjonelt vært ansett som svært viktig å gi en grundig administrasjonshistorisk oversikt over utviklingen av organisasjonen hos den enkelte arkivskaper. Selv om databaser og internettportaler skaper nye tilgangspunkt og standarder bør arkivbeskrivelsene fortsatt inneholde denne typen opplysninger.

Som tidligere nevnt er proveniens et sentralt begrep i all moderne arkivteori.

Proveniensprinsippet setter i noen sammenhenger begrensninger på muligheten til å finne frem i arkivene. Arne Skivenes, tidligere byarkivar i Bergen, har pekt på skillet i engelskspråklig arkivterminologi mellom arkivkatalogen og såkalte «finding aids».

Skivenes har tatt til ordet for å utvikle proveniensuavhengige innganger til arkivene basert på andre kriterier, som emneord eller innholdsmessige elementer (Skivenes 2009: 265). I forhold til minoriteter som opptrer i majoritetens arkiver ville en slik type fremfinningsmidler kunne være av stor betydning. Spesielt når det gjelder folkegrupper som opptrer som minoritet i flere land kunne man tenke seg at utvikling av slike typer fremfinningsmidler ville vært svært relevante. Forhåpentligvis er dette et område som vil bli arbeidet mer med i fremtiden. I dag er det dessverre lite som er tilgjengelig gjennom emneord eller andre kategoriserte innganger.

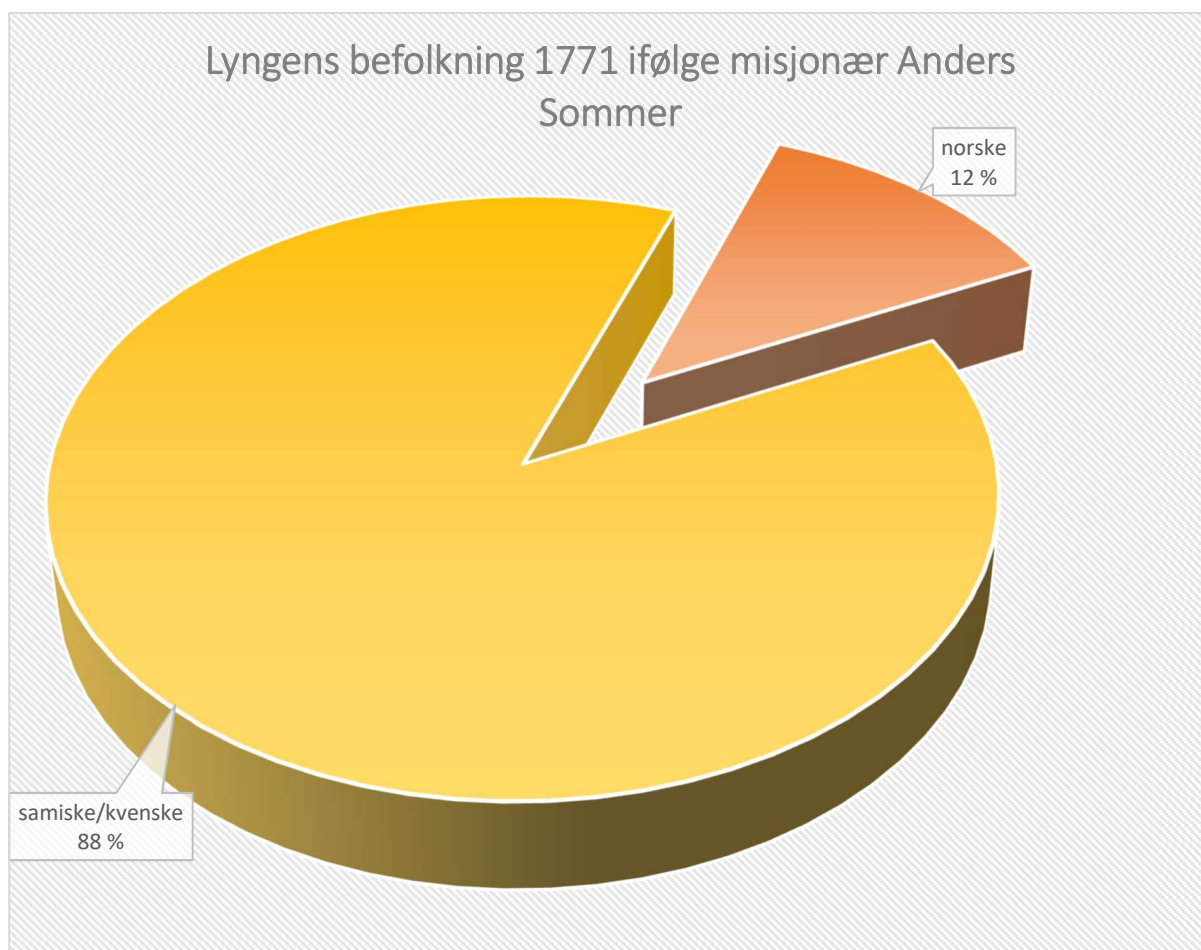
2.2. Valg av arkiver for gjennomgang

Det finnes i liten grad arkiver som alene behandler spørsmål knyttet til minoriteter og urfolk. Som regel opptrer disse som undersåtter eller innbyggere i de ulike statenes arkiver på samme måte som andre. Menneskene fødes, gis navn, gjennomgår opplæring, inngår ekteskap, utfører arbeid og samfunnsplikter og dør til slutt. Alt dette nedfestes som regel i lokale eller sentrale myndigheters arkiver. Oftest opptrer menneskene i arkivene uten etnisk identitet. I det hele er det i liten grad enkeltmenneskers identitet, livssyn og virkelighetsforståelse kommer til syne i arkivene. Som regel opptrer enkeltindivider og grupper som objekter i den grad de er interessante i forbindelse med lokal- og sentralmaktens myndighetsutøvelse. Det finnes imidlertid unntak.

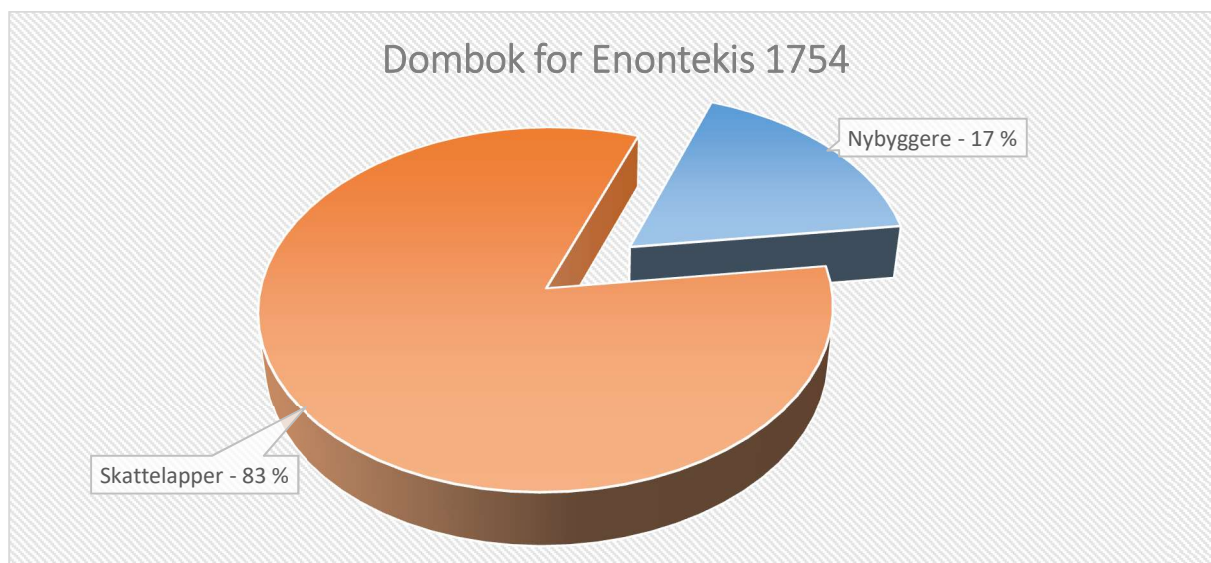
I forbindelse med utvidelse av statenes myndighetsområde eller i forbindelse med kolonisasjon oppstår det et behov for å vite for å kunne styre. I slike tilfeller kan statsmaktens kunnskapsbehov føre til at arkivene inneholder informasjon som er knyttet til innbyggernes identitet og etnisitet. Språklige og religiøse forhold vil for eksempel under slike forhold være av stor betydning. Det vil i denne undersøkelsen spesielt bli lagt vekt på å undersøke arkivmateriale som har oppstått som følge av myndighetens

administrative behov i områder hvor vi vet at befolkningen i stor grad bestod av samer og kvener/finner, samt at disse områdene på 1700-tallet gjennomgikk en prosess hvor statsmakten i stadig større grad gjorde seg gjeldende lokalt. Hele undersøkelsesområdet var på 1700-tallet gjenstand for en bondekolonisasjon preget av nybyggervirksomhet som også betød en omlegging av de tradisjonelle næringsvegene og en forandring i befolkningens sammensetning. Samtidig ble denne bondekolonisasjonen i stor grad gjennomført av kvener eller finner som i seg selv utgjorde en minoritet i de to statene.

De to kakediagrammene under gir en framstilling av befolkningssammensetning sentralt i undersøkelsesområdet slik den fremkommer i kildematerialet. Opplysningene fra misjonæren Anders Sommer ble sendt inn til biskopen i Trondheim i 1771 (BN-81b), og opplysningene fra Enontekis finnes innført i dombok for 1753. Nybyggerne i Enontekis bestod av en finsktalende bondebefolkning som på norsk side ble omtalt som kvener.

I arkivene til de lokale domstolene vil vi finne materiale som oppstod i forbindelse med rettergang. I Norge ble tingbøker fra lavere domstoler tatt i bruk omkring 1600 ved tingene både i byene og på landet. Opprinnelig var tingboka sorenskriverens eneste rettsprotokoll og ble på 1700-tallet gjerne kalt justisprotokoll. Sakene ble ofte først ført på løst blad, og deretter protokollført (Mykland 2005: 379). Også i Sverige kom de regionale domsböckerne i bruk på 1600-tallet i härradsrätten under ledelse av härradshövdingen.

I denne undersøkelsen vil domsbøker for Torneå Lappmark og tingbøker for Nord-Troms bli gjennomgått. Dette var geografisk tilstøtende områder i Danmark-Norge og Sverige på 1700-tallet. I dag innebefatter dette området Norge (tingene i Karlsøy og Skjervøy), Finland (Enontekiö härredsting) og Sverige (Jukkasjärvi härredsting). Som vi skal se gir disse rettsreferatene et nokså enestående innblikk i samiske og kvenske forhold på 1700-tallet. I tillegg gir innblikk i disse arkivene oss mulighet til å følge mennesker og samhandling på tvers av grensene.

1700-tallet var en periode hvor den kristne misjonsvirksomheten rettet mot samene for alvor skjød fart. I Norge dekker Misjonskollegiets arkiv perioden 1715-1802. Dessverre er

delar av arkivet gått tapt. I 1795 ble innkomne brev i perioden 1715-1734 ødelagt ved brann i København (Steen 1954: 49), ellers synes arkivet å være forholdsvis komplett. I Sverige ble misjonsvirksomheten formalisert på 1700-tallet, og i 1723 kom forordningen om *Lappländernas flitigare undervisning i Christendomen* som førte til opprettelsen av *Directionenen öfver Lappmarkens Ecklesiastikwerk* i 1739. Både Misjonskollegiet og Lappmarkens Ecklesiastikverk bør sees som et ledd i en koloniseringsprosess. Begge arkivene vil bli gjennomgått i denne undersøkelsen. Det samme gjelder visitas- og misjonærrapporter som finnes i de ulike bispearkivene og i Generalkirkeinspeksjonskollegiets arkiv. Den sistnevnte organisasjonen ble utskilt fra det Danske kanselli i 1737, og hadde som oppgave å føre tilsyn med gudstjeneste, kirkedisiplin og religionsundervisning i perioden frem til 1791.

2.3 Dokumentasjon og strategi

Informasjon som kan lagres og gjenfinnes beskrives av informasjonsviteren Michael K. Buckland som «information-as-thing» (Buckland 1991: 351). Denne tingliggjorte informasjonen kan ta mange former. I arkivene gjenfinnes den oftest som dokumenter i tradisjonell forstand, det vil si som nedfestet tekst. Arkivstykkene er imidlertid også informasjonsbærere som objekter. Protokollenes utforming, papirkvaliteten, blekket, skrift og tegninger er bærere av informasjon fra arkivenes tilblivelsestid. Uten at et eneste ord blir lest vil arkivene likevel kunne avgi informasjon.

Begrepet «dokument» er på mange måter sammenfallende med tingliggjort informasjon, men i en svært vid forstand. I en klassisk artikkel fra 1951 beskriver Suzanne Briet i et eksempel hvordan en ny antilopeart blir oppdaget i Afrika, et eksemplar blir fanget, plassert i dyrehage, registrert, forsket på, fotografert, filmet og beskrevet i artikler og bøker. I følge Briet er den tilfangetatte og katalogiserte antilopen da å anse som et dokument (Briet 1951: 10-11). På samme måte kan den arkiverte og katalogiserte protokollen være et dokument på flere måter enn gjennom den informasjonen som er

nedfestet konkret i tekstinnholdet. Det er imidlertid ikke tvil om at det er det tekstlige innholdet som i størst grad er informasjonsbærende og som oftest blir benyttet til å sette sammen informasjonsbiter til kunnskap i ulike forskningssammenheng.

I forbindelse med den sterke økningen av dokumentproduksjon på begynnelsen av 1900-tallet, både i form av arkiver og i form av mangfoldiggjort materiale, ble begrepet «dokumentasjon» benyttet for å beskrive de teknikkene som ble anvendt for å kontrollere og beherske denne kolossale veksten. Begrepet kom til å innebefatte bibliografi, arkivdanning og arkivarbeid (Buckland 1997: 804). Etter 1950 kom i noen grad begrep som «informasjonsvitenskap», «bevaring og gjenfinning» og «informasjonsstyring» til å bli brukt i stedet for dokumentasjon.

Dokumentasjon innebærer å strukturere informasjon slik at den får en større nyttegrad ved at den informasjonen som til enhver tid behøves på enklest mulig måte kan skaffes til veie. Dokumentasjon kan beskrives som en prosess som pågår kontinuerlig og ikke er direkte knyttet til et enkelt skritt eller punkt i dokumentproduksjonen. Når arkiver fra 1700-tallet gjennomgås på nytt for å skaffe til veie kunnskap om hvordan man skal gå frem for å finne urfolk og minoriteter i den dominante kulturens arkiver, er dette et ledd i en pågående dokumentasjonsprosess. Dokumenter skapt i fortiden tilpasses samtidens kunnskapsbehov ved at nye gjenfinningsmetoder blir utviklet, eller ved at eldre arkiver og dokumenter blir tilpasset vår tids informasjonsteknologi. Digitalisering og elektronisk tilgjengeliggjøring er eksempler på det siste, mens arkivforskning på eldre arkiver, moderne listeføring og utvikling av nye fremfinningsmidler kan bidra til å gjøre eldre dokumenter tilgjengelig uten å forandre den opprinnelige ordningen eller strukturen i et arkiv.

I arkivteorien er begrepet dokumentasjon først og fremst knyttet til «dokumentasjonsstrategi», et begrep som ble lansert av den amerikanske arkivaren Helen Willa Samuels i 1986. Samuels pekte på at mens arkivarer tidligere var blitt sett på som

arkivenes ivaretakere var man nå gått over til å være de som valgte ut arkiver for bevaring. Bare en liten del av dokumentasjonen som blir skapt er mulig å ta vare på. Arkivarene står overfor en kolossal utfordring ved å være tvunget til å velge, men mangler gode verktøy for å gjennomføre valgene (Samuels 1986: 110).

Samuels brukte månelandingen som eksempel og viste til at dokumentasjonen av denne finnes spredt i en rekke ulike arkiver og samlinger. Hver enkelt institusjon bevarer bare en liten del av de eksisterende arkivene. Arkivarer må derfor tenke igjennom sine strategier på nytt og se på institusjonenes samlinger i en større samfunnsmessig sammenheng. En dokumentasjonsstrategi beskrives som “- a plan formulated to assure the documentation of an ongoing issue, activity or geographic area” (Samuels 1986: 115). En slik strategi skal involvere både arkivskapere, administratorer, arkivarer og brukere. En dokumentasjonsstrategi består av et samarbeid mellom en rekke institusjoner og enkeltpersoner og påvirker både arkivskapingsprosessene og bevaringssituasjonen. Strategien skal være fleksibel og kunne ta hensyn til nye omstendigheter.

Første ledd i en slik dokumentasjonsstrategi vil være å fastslå hva som skal dokumenteres. Selve prosessen innledes med en nøye undersøkelse av emnet som skal dokumenteres. Hovedvekten ligger i større grad på hvilken informasjon som burde eksistere enn på hvilken informasjon som faktisk eksisterer. Hovedmålet er å skape en analytisk prosess som kan sikre at nødvendig informasjon om et emne eller en lokalitet bli bevart og kan gjenfinnes. Strategien i seg selv er et svar på de utfordringer som ligger i at det skapes så store mengder av informasjon at bare deler av denne kan bevares.

Dokumentasjonsstrategier gir mulighet til å intervensere i arkivskapningsprosessen og sikre at nødvendig informasjon blir nedfestet og bevart. En analyse av historien og området som dekkes av det valgte emnet er nødvendig for å få strategiens formål og saksområde tydelig frem. Det samme er en analyse av tilgjengelige informasjonskilder (Samuels 1986: 122).

I tiden etter Samuels artikkel ble flere dokumentasjonsstrategiprosjekter iverksatt. Det viste seg imidlertid at man støtte på en rekke problemer i forbindelse med implementeringen. En svakhet var at arkivarer som deltok i prosjektene var underlagt bevaringsplaner knyttet til deres egne institusjoner, noe som utgjorde begrensninger på dokumentasjonsstrategiarbeidet (Abraham 1991: 44). Økonomi var selvfølgelig også en begrensning, mens informasjonsmengden på enkelte områder som ble utvalgt i seg selv synes å ha gjort at en del prosjekter knyttet til lokaliteter ikke ble gjennomført etter planen. Best resultat ser det ut som man har oppnådd der emne eller område for dokumentasjonsstrategi har vært begrenset. Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender Religious Archives Network (LGBTRAN) har siden 2000 hatt et dokumentasjonsstrategiprojekt som ansees som vellykket. Bakgrunnen for den relative suksessen til LGBTRAN og lignende prosjekter anses delvis å ligge i den begrensede størrelsen på prosjektet, men også i at initiativet kom fra miljøet som er gjenstand for prosjektet, at det oppleves som meningsfullt innenfra og at det er klare grenser for hva man ønsker å oppnå (Malkmus 2008: 391-397).

Et nyere forsøk på å anvende dokumentasjonsstrategibegrepet representerer «The Record», et prosjekt som ble innledet av det engelske nasjonalarkivet i forbindelse med olympiaden i London i 2012. Målet med prosjektet var å sikre dokumentarven etter olympiaden, paralympiaden og den kulturelle olympiaden. I motsetning til de andre prosjektene var man her ikke først og fremst ute etter dokumentregistrering og bevaring i et retrospektivt perspektiv, men ville sikre at arkivene ble ordentlig ivaretatt, bevart for ettertiden og at tilgang til arkivene ble sikret. Blant de erklærte målsetningene var ønsket om å dempe omdømmerelatert, finansiell og operasjonell risiko, å garantere at man forholdt seg i henhold til regelverk og lover, samt å sikre innsyn og tilgang til materialet for informasjon og kunnskapsutvikling (Williams 2012: 28).

Ser man på den konkrete målsetningen som legges til grunn i prosjektet «The Record» så skiller det seg neppe stort fra den målsetningen som har ligget til grunn for offentlig

arkivdanning og bevaring generelt, nærmest til alle tider. Målsetning kan beskrives som «det vi ønsker å oppnå», mens det vi kan kalle konkrete mål er noe vi kan måle på en mer eller mindre objektiv måte. En strategi blir i denne forståelsen det vi må gjennomføre for å oppnå målsetning og konkrete mål, samtidig som en strategi i noen grad vil svare på hvorfor vi ønsker å oppnå disse målene (Phillips 2011: 928). En slik forståelse av begrepet ligner imidlertid mye på det vi ellers ville beskrive som en plan. Den kanadiske ledelses- og organisasjonsteoretikeren Henry Mintzberg har påpekt hvordan en strategi ofte blir oppfattet som noe som er eksplisitt, bevisst og skapt på forhånd. Dette beskriver Mintzberg som «intended strategy», mens «realized strategy» er et resultat av et mønster som kommer til syne i en strøm av avgjørelser over tid. Når en sekvens av avgjørelser over tid utviser konsistens, kan en strategi sies å ha blitt utformet (Mintzberg 1978: 935).

Mens en dokumentasjonsstrategi i dag har sitt utgangspunkt i at det blir skapt for store mengder dokumentasjon, og at det derigjennom oppstår et informasjonsmessig kaos, var situasjonen på 1700-tallet helt motsatt. I utgangspunktet var samer og kvener innbyggere i utkanten av store flerkulturelle stater, dette gjorde at et sentrum-periferi-forhold gjorde seg gjeldende. Befolkningsøkning, kolonisasjon, ønske om utvidelse av produksjonsareal i jordbruket, samt ønske om å øke rikets landområde og sikre dets grenser, var alle faktorer som bidro til at informasjonsinnsamling, nedfesting og dokumentforvaltning fikk økt betydning. Informasjon og dokumentasjon måtte organiseres og formidles slik at den ble tilgjengelig for makthaverne som var plassert i rikets sentrale deler, i hvert fall slik at det gjorde beslutningstakerne i stand til å sette seg inn i de forhold som var nødvendige for på en veloverveid måte å sette sine interesser ut i livet. Både misjonsvirksomheten rettet spesielt mot samene og i noen grad kvenene, innføring av konfirmasjon og utbredelse av lesekunnskap i hele befolkningen, med påfølgende kontroll og oppfølging satte krav til informasjonsinnsamling og dokumentasjon. Det samme gjorde statenes rettslige virksomhet som stadig ble mer omfattende og la inn under seg urbefolkning og minoriteter i større grad enn før. Staten trengte både konkrete planer, som ofte kom til uttrykk i diverse pålegg, regelverk og lover, samtidig som en strøm av mer eller mindre enkeltstående avgjørelser over tid både har bidratt til strategidannelse og vært uttrykk for handlinger i tråd med en overordnet strategi. Det vil derfor være nødvendig både å studere

de lover, regler og planer som konkret berørte arkivdanningen på ulike nivå, og den praksis som manifesterte seg over tid i dokumentasjonsprosessen. Slik vil det være mulig å avdekke både intenderte og realiserte strategier.

2.4 Fremgangsmåte

Denne avhandlingen bygger på gjennomgang av svært store mengder arkivmateriale. Hovedmetoden har vært nærlesning av arkivdokumenter. Hvor og når opptrer samer og kvener i arkivene? Hvordan og hvorfor omtales de? Hvilke behov for informasjon hadde myndighetene? I hvilken grad er samer og kvener selv med på å forme arkivene? Finnes det ulikheter i arkivdanningen og bevaringen i Norge og Sverige? Hvordan finne frem i arkivene? Dette har vært sentrale spørsmål.

Ved gjennomgang av tingbokmaterialet har det vært mulig å benytte transkripsjoner kombinert med punktvis undersøkelse av originaltekstene. Dette har gjort at en gjennomgang av hele materialet fra 1700 til 1799 har vært mulig å gjennomføre innenfor tidsrammen. For materiale fra den norske siden har det ikke vært bevart tingbøker før 1706, så denne undersøkelsen bygger derfor på materiale fra dette år og fremover. For det norske tingbokmaterialet finnes transkripsjoner ved Nord-Troms museum og i Alf Kiils samlinger til nordnorsk historie ved Arkiv Troms. Mens transkripsjonen som finnes hos Nord-Troms museum følger originalteksten, er materialet i Alf Kiils samlinger utarbeidet i forbindelse med Kiils egen forskning og avviker en del i språklig form fra selve tingbokteksten. Det svenske materialet er transkribert ved Lenvik museum.

Arkivmaterialet fra Domkapitlet i Härnösand, Lappmarkens Ecklesiastikverk, Biskopen i Nidaros, Misjonskollegiet og Generalkirkeinspeksjonskollegiet har vært gjennomgått ved arkivinstitusjonene hvor de er oppbevart. Domkapitlets arkiv er bevart ved Landsarkivet i Härnösand, Ecklesiastikverkets arkiv er oppbevart ved Riksarkivet i Stockholm, Biskopen i Nidaros finnes ved Statsarkivet i Trondheim, mens Misjonskollegiet og

Generalkirkeinspeksjonskollegiets arkiv finnes i det norske Riksarkivet i Oslo. Foruten Generalinspeksjonskollegiet er alle disse arkivene volumiøse.

For de kirkelige arkivene finnes det lite transkribert eller digitalisert arkivmateriale. Disse er derfor gjennomgått i originalformat. På grunn av det svært store omfanget til disse arkivene har det vært nødvendig å benytte en tilpasset metode.

Gjennomgangen av arkivmaterialet har bestått av fire fortløpende steg. Først har katalogene blitt gjennomgått for å danne et bilde av hvilke deler av arkivene som kunne utelukkes. Det dreier seg da om materiale som faller utenfor tidsbolken som er gjenstand for undersøkelse eller arkivmateriale som åpenbart dekker geografiske områder som faller utenfor undersøkelsesområdet. Samtidig gir en gjennomgang av katalogene mulighet til å begynne der sjansene for å treffe på aktuelt materiale er størst, både sett i forhold til tidsperiode og geografisk område. Dette gir økt sannsynlighet for at det mest relevante materialet blir gjennomgått først, i hvert fall dersom ordningsgraden i arkivet er forholdsvis høy og katalogiseringen er gjennomført på en god måte.

Neste skritt har vært å gå igjennom arkivdokumentene side for side for å finne arkivmateriale som dekker undersøkelsesområdet. Dette har så blitt avfotografert på arkivinstusjonen ved hjelp av en I-pad. På hvert av de igjennomgåtte arkivene har det blitt avsatt omlag ei uke til dette arbeidet. Dette har resultert i 198 pdf-filer som har variert i lengde mellom 281 enkeltsider og 1 side, altså en svært stor mengde dokumenter. Til sammen har dette materialet utgjort 2322 sider. Av dette utgjør arkivmateriale fra Domkapitlet i Härnösand hele 1075 sider, 476 sider er fra arkivet etter Biskopen i Nidaros, 352 sider fra lappmarkens Ecklestaistikkverk og 298 sider fra Misjonskollegiet. I tillegg kommer 121 sider fra Generalkirkeinspeksjonskollegiet. Ny teknologi, i form av avfotografering og skanning på stedet, har gjort det mulig å gjennomføre dette prosjektet uten å bruke måneder eller år på lesesalene til de forskjellige arkivinstusjonene.

Deretter har det avfotograferte og digitaliserte materialet blitt gjennomgått. På dette steget har kunnskapen om enkeltdokumentene kun vært av geografisk omfang og i noen grad hvilken type dokument det har vært tale om. Korrespondanseserier og områderelaterte serier har vært prioritert i alle arkivene. Seriene har så vært gjenstand for en grundigere gjennomgang hvor dokumenter som åpenbart ikke har omhandlet forhold med tilknytning til samer eller kvener har blitt skilt ut. Til slutt har dokumentene som har vært relevante, både fordi de omhandler det geografiske undersøkelsesområdet og fordi de omhandler kvener eller samer, blitt gjenstand for nærlesning.

Metoden gir ingen garanti for at alle dokumenter som kunne vært relevante for denne undersøkelsen er gjennomgått, men det er stor sannsynlighet for at de aller fleste relevante dokumenter har blitt avfotografert og lest. Gjennomgangen på arkivinstitusjonene har vært gjennomført på en slik måte at utvalget er stort nok til å være representabelt og med stor sannsynlighet vil det også ha oppfanget mesteparten av materialet fra undersøkelsesområdet.

Metode er valgt ut fra at både innhold, type arkivmateriale og omfang av materiale som spesielt omhandlet samiske og kvenske forhold var ukjent i utgangspunktet. Å få overblikk over arkivenes innhold har i seg selv vært en av hovedmålsetningene i undersøkelsen.

3. På jakt etter minoriteter i arkivene

3.1 Håndbøker og administrasjonshistorie

Arkivundersøkelser er på mange måter et spesialisert arbeidsfelt. Foruten historiske, språklige og paleografiske ferdigheter krever det at man i noen grad vet hvor man skal lete. I Norge har Håndbok for Riksarkivet (Johannesen m.fl. 1992) og Håndbok for brukere av statsarkivene (Mykland 2005) vært viktige hjelpemidler og veivisere for de som har ønsket å fordype seg i arkivmateriale.

I begge bøkene er «samer» oppslagsord i stikkordregisteret, mens oppslagsordet «kvenner» kun finnes i håndboka for Riksarkivet. I den sistnevnte henvises det på oppslagsordet «samer, samespørsmål» til Misjonskollegiet, Rentekammeret, Kirke- og undervisningsdepartementet, Landbruksdepartementet, Reinbeitekommisjonen av 1913 og Kjeldeskriftfondets avskriftsamling. Under oppslagsordet «Kvener» henvises det til Kirke- og undervisningsdepartementet hvor seriebetegnelsen «kvenner og lapper» blir benyttet for perioden 1816-1961. I håndboka for statsarkivene, som er oppbygget på en litt annen måte, leder oppslagsordet «Samer» til «Reindrift» som er et underkapittel til hovedkapittelet «Landbruk» og til «Lærerskoler» under hovedoverskriften «Undervisning». Stikkordregisteret inneholder også tre henvisninger til skatter og avgifter som spesielt angår samiske forhold, en av dem en henvisning til en fotnote.

Alt i alt gir håndbøkene en viss hjelp til den som ønsker å forske eller undersøke samiske forhold, spesielt i den grad disse er knyttet til reindrift, misjon og kirkeliv eller utdanning. Når det gjelder kvenene er det som vi ser langt mindre å hente i håndbøkene. De arkivene det henvises til har også alle til felles at de spesielt angår de forhold hvor gruppene fremstår som forskjellige fra hovedkulturen. Her er misjon, språklige forhold og ikke minst reindrift forholdsvis godt dekket. Til tross for at reindrift har vært viktig for den samiske kulturen, har en stor del av den samiske befolkninga alltid hatt andre næringstilpasninger. Arkivhåndbøkene gjenspeiler imidlertid myndighetenes arkivdanning

knyttet til samene og kvenene. Der var man tunget til - eller valgte - å bygge ut en egen administrasjon eller organisasjon i tilknytning til spesielle faglige områder hvor urbefolkning og minoritet ikke passet inn i det allerede eksisterende faglige organisasjonskartet. En annen sak er selvfølgelig at disse håndbøkene er ment å dekke hele Norge og derfor naturlig nok ikke går langt i å avdekke spesielle forhold knyttet til enkeltområder. Jøder, tatere og finner er for øvrig heller ikke nevnt i stikkordregisteret til Håndbok for statsarkivene, mens Håndbok for Riksarkivet har et par oppslag på hver gruppe. «Finne» i den betydningen det henvises til da er synonymt med same, og oppslagsordet er sannsynligvis benyttet fordi denne betegnelsen var alminnelig og brukt offisielt på den tiden disse arkivene (emnet «Finnmarken» i Rentekammeret inntil 1814, realistisk ordnet avdeling og Misjonskollegiet 1715-1814) ble skapt.

I Sverige fyller boken «Hur rikets styrdes» av Björn Asker på en del områder det samme behov som de norske håndbøkene. Boka er ikke et oppslagsverk som de norske håndbøkene. En av målsetningene med boken har da også vært å lage en fremstilling som kan leses sammenhengende (Asker 2009: 11). Asker tar for seg forvaltning, politikk og arkiv i perioden fra 1520-1920, og ikke minst sammenhengen mellom disse områdene. Stikkordregisteret er ikke like fyldig som i de norske håndbøkene og inneholder ingen henvisninger til minoriteter eller urfolk. Hvert kapitel avsluttes med henvisning til trykte kilder og kildeutgaver samt til litteratur som belyser temaet som behandles. Mens de norske håndbøkene i all hovedsak omhandler arkiver som finnes i én institusjon (Riksarkivet) eller en type institusjoner (statsarkivene), omtaler Björn Asker både sentrale og regionale institusjoner og organisasjoner.

Mens det norske Arkivverket har valgt å sammenstille fyldige håndbøker med utgangspunkt i institusjonenes samlede arkivbestand, har man i Sverige i større grad valgt å lage arkivguider eller håndbøker tilpasset de enkelte arkivene. Dette gjør at mulighetene til kryssreferanse, som spesielt preger Liv Mykland sin håndbok for statsarkivene, blir mindre, men gjør det samtidig enklere for den som i utgangspunktet bare har tenkt å gå inn i en type arkiver. Ikke minst ligger en rekke av disse heftene gratis nedlastbare på det

svenske Riksarkivet sine hjemmesider. Noe som utvilsomt øker den enkelte bruker sine muligheter til å sette seg inn hvordan arkivene er bygget opp og hva man kan forvente å finne før selve besøket ved arkivinstitusjonen eller en eventuell gjennomgang av digitalisert arkivmateriale på arkivinstitusjonens nettsider. Spesielt kan nevnes Landsarkivet i Uppsala sin småskriftserie som består av en nyttig innføring på omlag 15 til 50 sider i ulike arkivtyper og disse arkivenes innhold. Når det gjelder bøker knyttet til svenske arkiver finnes det en rekke ulike som tar for seg slektsforskning i forskjellige arkiver.

En grunnleggende innsikt i administrasjonshistorien til den perioden og det området man ønsker å undersøke er en forutsetning for å danne seg et bilde av hvor man kan og bør gå inn i arkivene. Her har flere nyttige monografier blitt trykket i Riksarkivarens skriftserie. For denne undersøkelsen har spesielt Alfhild Nakken sin bok ”Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660-1814” vært nyttig. For Sverige finnes det også en rekke administrasjonshistoriske arbeider, samtidig som Björn Askers «Hur riket styrdes» også tar for seg de viktigste trekkene i administrasjonshistorien.

3.2 Arkivkataloger

Begrepene arkivliste og arkivkatalog brukes i noen grad om hverandre. En arkivliste kan beskrives som en oversikt over innholdet i et arkiv ordnet på en logisk måte slik at dokumenter og protokoller kan gjenfinnes. Den inneholder henvisninger til i hvilken rekkefølge de enkelte arkivdelene og dokumentseriene er plassert fysisk og logisk. En arkivliste er ofte forholdsvis enkel i formen og gjengir gjerne hva som er skrevet utenpå arkivesker og protokoller. I forbindelse med flytting av arkiv eller avlevering til annen institusjon er arkivlisten et viktig redskap for å beholde kontroll over arkiv. Samtidig kan arkivlisten brukes til å finne frem til ulike områder i arkivet. Arkivlisten har i en eller annen form vært benyttet i lang tid, spesielt i forbindelse med avlevering av arkiv. Ofte vil en arkivliste inneholde et løpenummer for hvert stykke, beskrivelse av innholdet med angivelse av tidsperiode, samt henvisning til fysisk plassering.

Arkivkatalogen skiller seg fra arkivlisten ved at den er et produkt av en ordnings- og katalogiseringsprosess. Denne prosessen har gjerne arkivlisten som utgangspunkt. I forbindelse med ordningsprosessen gjennomgås arkivet, og ulike fremmedelementer fjernes. Ofte kan avleverte arkiver inneholde elementer som skader arkivmateriale. I moderne arkiv fjernes for eksempel plast og binders rutinemessig. Det hender også at ulike typer arkivmateriale må oppbevares separat, enten av hensyn til ulike formater eller av hensyn til at nedfestingsformatet er ulikt. Fotografier og film krever for eksempel spesielle oppbevaringsforhold.

Første ledd i ordningsprosessen innebærer å skaffe fysisk kontroll over arkivmaterialet. Materialet settes i denne prosessen inn i en logisk orden som gjør at arkivdeler som logisk hører sammen blir lagt sammen. Møtebøker og forhandlingsprotokoller, journaler, korrespondanse, regnskap osv. blir lagt for seg innenfor mer eller mindre faststilte rammer som det er faglig enighet om. I størst mulig grad forsøker man i denne prosessen å bevare eller gjenskape den indre orden fra arkivdanningsprosessen. Protokoller blir satt i kronologisk og logisk rekkefølge, dokumenter blir lagt i legg (omslag) i arkivbokser.

Hvor krevende ordningsprosessen er avhenger i stor grad av hvilken orden som finnes i arkivmaterialet før det blir avlevert. Kvaliteten på ordningsarbeidet blir i stor grad påvirket av ressursituasjonen hos arkivinstitusjonen ved ordningstidspunktet, samt kunnskaps- og ferdighetsnivået til de personene som gjennomfører ordningsarbeidet. Å ordne arkivmateriale fra 1700-tallet stiller spesielle faglige krav til arkivarene. Det samme gjelder åpenbart ved ordning av arkivmateriale på samisk og kvensk.

En arkivkatalog inneholder i tillegg til en kontrollert og forbedret arkivliste også en omtale av arkivskaperen. Dette kan være i form av en historikk som skal være til hjelp for brukere av arkivet. Katalogen skal også inneholde en omtale av selve arkivet, tidsrommet arkivet dekker, dets fysiske omfang, beskrivelse av arkivdeler og innbyrdes sammenheng i

arkivet. I tillegg kommer opplysninger om når avlevering skjedde, når arkivet ble ordnet, eventuelt klausulering, referanser til andre arkiver osv.

Ordningsarbeidet har som utgangspunkt å gjenskape opprinnelig orden i arkivene. I eldre arkiver er kronologien ofte det viktigste overordnede ordningsprinsippet. Brev ble ført inn, besvart og arkivlagt etter hvert som de kom inn. Ofte finnes også tilleggskriterier, brev kan være ordnet etter avsender dersom korrespondansen er rutinemessig og utgjør en større mengde. Dokumenter kan også være ordnet etter type, spesielt hvis dokumentproduksjonen har en rutinemessig karakter. Her kan ulike typer innberetninger fra underliggende organ være et eksempel.

Alle de overnevnte ordningsprinsippene er sprunget ut av arkivskapernes behov. Her har effektivitet og gjenfinningsevne vært viktig. Arkiv har ofte blitt bevart både for at organet selv skal kunne gjenfinne og eventuelt gjenbruke arkivmaterialet, og fordi overliggende myndighet skal ha mulighet til å kontrollere saksgang og avgjørelser og for å dokumentere legitimitet. Dette fører til at store andeler av arkivmateriale befinner seg i lange serier hvor benevnelsene sier lite om hvilke opplysninger dokumentene inneholder, men beskriver hvilken type arkivmateriale dette er.

I forbindelse med ordningsarbeidet blir det som regel liggende igjen en rekke dokumenter som ikke lar seg kategorisere innenfor de seriene som finnes i arkivet. Arkivaren må da i mangel av andre alternativer forsøke å opprette en logisk orden. I slike tilfeller tyr man ofte til å ordne arkivmaterialet etter emner. For den uerfarne arkivbruker kan arkivstykker ordnet etter emne ofte virke forlokkende fordi katalogen her viser klart til innholdet i arkivboksen eller det konkrete omslaget. Ofte vil imidlertid en slik arkivdel – ordnet etter emne – bare utgjøre mindre deler av det relevante materialet. For eldre arkivmateriale vil det stort sett være nødvendig å foreta undersøkelser i kronologisk ordnet materiale for å kunne fastslå hva arkivet omfatter. I første halvdel av 1900-tallet kom den moderne arkivnøkkelen hvor hvert emne eller område gis en bokstavkode eller et arkivnummer,

etter hvert kombinert med hengemapper, i bruk i Norge (Lindbach 2003: 4). Innføringen av arkivnøkkelen gjorde det mulig å periodisere kronologisk etter emne og samtidig beholde orden og proveniens.

Hovedbruksområdet for en tradisjonell arkivkatalog er gjenfinning i den forstand at arkivinstitusjonens ansatte skal være i stand til å finne frem til et arkivstykke eller et enkeltokument. Arkivkatalogen benyttes tradisjonelt sammen med en magasinoversikt som viser til hvor i magasinet materialet konkret er plassert. Arkivkatalogens funksjon som inngang til arkivet for forskeren kan dermed beskrives som sekundær.

Arkivhåndbøker og rettleddninger i bruk av arkivene forsøker å bøte på dette. Noen arkivkataloger har blitt utstyrt med stikkordregistre og inngående innledningskapitler.

3.3 Kunnskap ved institusjonene

Vanligvis har rettleddning fra spesialiserte arkivarer utgjort en viktig og ofte oversett ressurs som mange forskere har hatt stort utbytte av. Både bevisst som et resultat av de ulike arkivinstitusjonenes interne strategi, og ubevisst som et resultat av det daglige arbeidet med eldre arkiver, har spesiell kunnskap knyttet til enkelte arkiver og samfunnsområder blitt fordelt på ulike personer. Å arbeide med et arkiv eller en type arkiver vil naturlig nok føre til dypere kunnskap. Samtidig vil opplæring, kunnskapstilførsel og individuelle interessefelt kunne bidra til at spesialisert kunnskap dannes.

Denne type spesialisert fagkunnskap er i liten grad formalisert, men tillært i løpet av lang praksis. Spesielt de som har mottatt, ordnet og katalogisert enkeltarkiver vil ofte ha ervervet seg kunnskap som i liten grad er direkte overførbart innenfor fagmiljøet. I forbindelse med digitalisering og økt bruk av nettformidling av arkivmateriale blir arkivinstitusjonene stilt overfor problemer knyttet til at denne typen kontekstuell kunnskap ikke like lett lar seg nedfeste i en form som er tilpasset en nettside eller en

database. Denne type kunnskap kommer best til nytte ved direkte samtale eller annen dialog mellom forsker og arkivar. Det er arkivarens oppgave i størst mulig grad å legge forholdene til rette for at relevante svar kan finnes, men det er forskeren som er nødt til å komme med spørsmålet eller spørsmålene. God arkivfaglig kunnskapsformidling og veiledning er derfor vanskelig å forestille seg kun gjennom bruk av passive nettsider. Omlegging av Arkivverket til en linjestyrt organisasjon der arbeidsoppgavene strømlinjeformes, hver organisasjonsdel spres ut over flere regionale institusjoner og bare en liten del av institusjonenes personale har direkte kontakt med de ulike brukergruppene vil uvergelig føre til at den arkivfaglige kunnskapen i mindre grad blir tilgjengelig for den enkelte ansatte, og dermed også for brukerne av arkivene. Den flytende overgangen mellom ulike arbeidsprosesser og arbeidsområder gjorde tidligere at individuell erfaring og kunnskapsoverføring mellom kolleger foregikk som en naturlig del av ulike gjøremål. Ikke minst ble den enkelte institusjons samlede kompetanse etter hvert tilpasset den lokale arkivbestanden. Dette forholdet mellom lokalitet og bestand er en forutsetning for en svært viktig kunnskapsproduksjon innenfor arkivfaget. Å forklare hva en kopibok er, hva en møteprotokoll er, hva en arkivserie er osv. er forholdsvis enkelt og lar seg lett nedfeste skriftlig. Denne kunnskapen kan forholdsvis enkelt videreføres gjennom håndbøker eller via en nettside. Det samme gjelder kunnskap knyttet til administrasjon og embetsutøvelse som i stor grad er nedfelt i lover og regelverk. Det er for eksempel en overkommelig oppgave å gi en beskrivelse av arbeidsoppgavene til en sorenskriver på 1700-tallet. Arkivarenes viktigste arbeidsoppgave begynner på mange måter der håndboka slutter.

For denne undersøkelsen har dialog med lesesalspersonale og arkivarer ved de ulike arkivinstitusjonene vært av stor betydning. Kunnskaper knyttet til samisk og kvensk synes imidlertid ikke å være tilgjengelig ved noen av institusjonene.

3.4 Digitale hjelpemidler

I den norske arkivforskriften heter det i § 5-5 at «Arkivdepotet skal føre register over arkivbestand og tilvekst». Denne registerføringen skal foregå både fordi man skal ha en pålitelig oversikt over hvilke arkiver man har mottatt og for å kunne finne frem i det arkivmaterialet som finnes i arkivdepotet. Arkivverket og Arkivforbundet (tidligere Landslaget for lokal- og privatarkiver) har samarbeidet om å utvikle et elektronisk informasjonssystem for registrering av arkivmateriale som befinner seg i ulike arkivdepoter. De fleste kommunale og statlige arkivdepoter benytter i dag arkivsystemet Asta for registrering av arkivbestanden. Systemet benyttes også til å registrere privatarkiver. Selv om arkivforskriften ikke sier noe om hvordan arkivbestand og tilvekst konkret skal utføres, utgjør Asta i realiteten gjennom sin utbredelse en standard for dette arbeidet (Fonnes 2009: 384).

Arkiv- og informasjonssystemet Asta drives og videreutvikles av stiftelsen Asta som ble opprettet i 1995. I enda større grad enn de tradisjonelle arkivkatalogene er informasjonssystemet Asta først og fremst et hjelpemiddel for arkivinstitusjonene og de ansatte der. Asta er et fleksibelt system som kan oppdateres kontinuerlig og har foruten alminnelige katalogfunksjoner mulighet for logistikkfunksjoner som registrering av nøyaktig plassering i depot.

Nettopp fleksibiliteten og den stadige oppdateringen i elektroniske arkiv- og informasjonssystemer kan gi enkelte utilsiktede problemer for de som ønsker å finne frem i arkivene. Et eksempel på dette kan være at det i systemet Asta etter hvert har blitt innført en funksjonalitet for å registrere språk. At dette er en etterspurt og nyttig funksjon er det ikke tvil om. Realiteten er imidlertid at en svært stor andel av innholdsmassen i informasjonssystemet ble tilført før denne funksjonaliteten ble lagt til. Det betyr at språk ikke er registrert for de enkeltarkivene som ble lagt til før funksjonaliteten ble tilført, dersom ikke noen har gått inn og gjort dette i ettertid. At dette har skjedd, annet enn i helt spesielle tilfeller, er svært lite sannsynlig. Delvis skyldes dette at man tidligere ikke hadde

denne muligheten i systemet og at søkelys på språk, etnisk identitet og minoriteter generelt, var mindre på den tiden mange av disse arkivene ble ordnet og katalogisert.

For den som bruker informasjonssystemet til å søke etter dokumenter på andre språk vil søkeresultatet gi få eller ingen treff fordi opplysninger om språk ikke ble registrert under ordningsprosessen. For å unngå slike feilslutninger trenger man kontekstuell informasjon. En mulighet er å undersøke historisk logginformasjon for å finne ut når muligheten for å registrere språk ble operativ i systemet, en annen mulighet er å undersøke når arkivet ble ordnet for å forsøke å gjøre seg opp en mening om hvor sannsynlig det er at språk i det hele har blitt registrert i utgangspunktet. Begge variantene er forholdsvis krevende, og den sistnevnte muligheten setter i tillegg krav til kunnskap knyttet til arkivordning og katalogisering som en historisk prosess. Det er med andre ord forholdsvis lite sannsynlig at en gjennomsnittsbruker skal kunne lete seg frem til noen av disse mulighetene.

Eksemplet med språkregistrering i informasjonssystemet Asta illustrerer også et annet problem knyttet spesielt til registrering i elektroniske arkivsystemer. I Asta (versjon 5.4) presenteres de ulike valgene i språkvariabelen i en nedtrekksmeny med forhåndsdefinerte alternativer. Her fremstår ”kvensk” og ”nordsamisk” som alternativer. Det er ikke mulig å registrere ”skoltesamisk”, ”lulesamisk”, ”pitesamisk”, ”umesamisk” eller ”sørsamisk” som er de andre samiske språkene som er i bruk i Norge. Det er heller ikke mulig å registrere kun ”samisk”. Alternativet som finnes i nedtrekksmenyen til programmet er ”Fant ikke visningsnavn”.

I tillegg til de begrensede mulighetene som finnes i programmet er det et konkret problem at de faglige kunnskapene knyttet til disse språkene er svært ulikt representert ved de ulike arkivinstitusjonene hvor materiale knyttet til urfolk og nasjonale minoriteter i Norge finnes i dag, og hvor de vil dukke opp i fremtiden. Samisk arkiv i Kautokeino er utvilsomt den arkivinstitusjonen i Norge som har størst kompetanse knyttet til samisk språk og det samiske samfunn i sin alminnelighet. Ved de institusjonene som oppbevarer

arkivmateriale som omfatter samiske og kvenske forhold innenfor undersøkelsesperioden er kunnskaper i de ulike språkene nærmest fraværende. Det samme gjelder Sverige hvor det så langt heller ikke finnes noe eget samisk arkiv. I Finland er det opprettet et samisk arkiv i Inari. Felles for de samiske arkivinstitusjonene er at de har svært lav bemanning og stor arbeidsbyrde. Å ta vare på det etter hvert svært omfattende arkivmaterialet som kontinuerlig produseres i de samiske institusjonene og organisasjonene, er allerede i seg selv en svært krevende oppgave. I tillegg kommer katalogisering og bevaring av nyere samiskspråklig materiale, lydfiler osv. som i dag utgjør en vesentlig arbeidsoppgave ved de samiske arkivinstitusjonene. Dette gjør at disse institusjonene i liten grad er i stand til å bidra i forbindelse med ordning og katalogisering ved de andre arkivinstitusjonene. En stadig økning i bruken av samisk i offentlig sammenheng vil sannsynligvis fremtvinge et større behov for kunnskaper i samisk innenfor Arkivverket og de kommunale arkivinstitusjonene.

Mens informasjonssystemet Asta er dominerende når det gjelder katalogisering og registrering av arkivinformasjon, er det på nettstedet "Arkivportalen" at arkivbrukerne mottar informasjonen. Arkivportalen er en nasjonal søketjeneste som ble etablert i 2010 og skal gå på tvers av ulike arkivinstitusjoners kataloger. Arkivportalen er foreløpig ikke komplett, det finnes fortsatt en mengde ferdig ordnede og katalogiserte arkiver som ikke er lagt inn i databasen. I en del tilfeller er det også lagt inn arkiver som er mottatt av arkivdepot, men foreløpig ikke er ordnet. Det betyr at enkelte arkiv registrert i ASTA, og som er overført til Arkivportalen, i praksis er vanskelig å benytte for brukere. Samtidig er uordnete arkiver til dels kun registrert hos arkivinstitusjonen som mottar arkivet. Det vil derfor i en del tilfeller være gunstig å ta direkte kontakt med den gjeldende arkivinstitusjon for å forsøke å skaffe et overblikk over hva som finnes. På hjemmesiden er 74 depotinstitusjoner nevnt som bidragsyttere pr. 26.01.2017. Flere institusjoner har vedtatt å bli bidragsyttere i fremtiden. Portalen inneholder allerede opplysninger om mer en 50 000 arkiver og er uten tvil den viktigste kilden til kunnskap om hvilke arkiver som finnes ved norske arkivinstitusjoner.

Et søk på «kvensk» i Arkivportalen (utført 26.01.2017) gir 44 treff som fordeler seg på ti ulike arkiver oppbevart ved henholdsvis Finnmark fylkesbibliotek, Samisk arkiv, Riksarkivet og Statsarkivet i Tromsø. Treffene henviser til både enkeltdokumenter, arkivstykker, arkivserier og hele enkeltarkiver. Treffene gir direkte tilgang til skannede kvenske dokumenter fra arkivet etter Elise Balo som blir oppbevart på Finnmark fylkesbibliotek. De eldste dokumentene som kommer frem gjennom søket er mappen «Presters undervisning i lappisk (finsk) og kvensk» i arkivstykket (arkivesken) «Kvener og lapper» i serien «Saker ordnet etter emne» i arkivet til Kirke- og undervisningsdepartementet, Kontoret for kirke og geistlighet A. Den ovenfor nevnte mappen dekker perioden 1857-1914. Det fremkommer altså ingen dokumenter fra undersøkelsesperioden. Dette til tross for at det for eksempel i arkivet til Amtmannen i Finnmark, i arkivstykke løpenummer 1513, finnes dokumenter på kvensk fra 1747. At dette ikke fremkommer i forbindelse med søk i Arkivportalen skyldes sannsynligvis at dette arkivet foreløpig bare er registrert på arkivnivå, noe som vil si at de underliggende nivåene foreløpig ikke vises i portalen. En arkivkatalog i pdf-format er imidlertid tilgjengelig på Statsarkivet i Tromsø sin hjemmeside.

Et søk 26.01.2017 der søkebegrepet «kvener» ble benyttet ga 24 treff i Arkivportalen. I tillegg til Samisk arkiv, Riksarkivet, Statsarkivet i Tromsø og Finnmark fylkesbibliotek ga dette søket treff i arkiver oppbevart ved Statsarkivet i Trondheim og ved Arbeiderbevegelsens arkiv. Et søk med søkeordet «samisk» samme dag ga hele 1905 treff. Ved å filtrere søket til Troms fylke gjestod imidlertid bare 5 treff, mens filtrering til Finnmark ga 45 treff. Søkeordet «samer» ga 225 treff og ingen utslag filtrert på Troms.

I Sverige er søketjenesten NAD (Nationell Arkivdatabas) det nasjonale sektorovergripende søkeverktøyet for arkiv. Så langt har man fokusert på å bygge opp en base med arkivbeskrivelser fra det svenske Riksarkivet, landsarkivene og krigsarkivet. Basen er imidlertid under kontinuerlig oppbygging og flere arkiver fra andre arkivinstitusjoner vil bli lagt inn etter hvert. Et søk på søkeordet «samisk» gir totalt 682 treff (01.02.2017). Dette innbefatter fotografier og kart. Dersom man begrenser søket til

arkiver får man 12 treff. De fleste arkivene blir oppbevart ved «Ajjte, Svensk Fjell- och Samemuseum» i Jokkmokk. Forskningsarkivet ved Umeå universitet, Landsarkivet i Östersund og Landsarkivet i Härnösand fremkommer med ett treff hver. Det eldste arkivet er «Länsmannen Lorenz Buchts, Kautokeino, och hustrun Johanna Buchts brevsamling» som begynner i 1836 og oppbevares i Härnösand.

Dersom man søker i NAD på søkeordet «samer» opptrer 879 treff. Begrenser man søket til arkiver gjenstår man med 33 treff. Det eldste arkivet som vises er «Gällivarre kyrkoarkiv» som har ytterårene 1678-1999 og altså tidsmessig, om ikke geografisk, befinner seg innenfor tidsrammen som er aktuell for denne undersøkelsen.

Et søk på ordet «lappar» gir 435 enkelttreff og 32 arkivtreff. Her må det påpekes at enkelte av treffene viser til «lapp» i betydningen «et lite papir med nedtegnelse», i de aller fleste tilfellene er det imidlertid brukt i betydningen «samer». Arkivene som fremtrer ved bruk av dette søkeordet er i all vesentlighet eldre enn ved bruk av de to tidligere nevnte søkeordene. De eldste arkivene er «Skinnkammaren» som dekker perioden 1540-1619, Kronofogdens i Vadstena läns arkiv 1649-1710 og Tännäs lappförsamlings kyrkoarkiv for årene 1746-1968. Søkeordet «Lappska» gir 57 treff og 5 arkivtreff. Et søk på «kväner» i NAD gir bare ett treff.

For å maksimere antall treff i eldre periode synes det altså som man bør bruke terminologien som ble benyttet i perioden arkivet ble skapt eller i perioden arkivet ble ordnet og katalogisert. Et søk på «finner» i Arkivportalen synes å bekrefte dette. Søkeordet utløser hele 2688 treff, hovedsakelig med andre betydninger av ordet enn i betydningen «samer». I arkivet til Rentekammeret inntil 1814 dukker for eksempel «Jordebok og manntall over nordmenn og finner i Finnmarken» opp i dette søket, det samme gjør «Prestens undervisningsprotokoll» fra Tukthuset i Trondheim som inneholder navn på samiske fanger og en rekke andre arkiver. På grunn av det overveldende antall

treff er det imidlertid tidkrevende for arkivbrukerne å benytte et søkeord med så mange tilslag.

For å gjøre de databaserte arkivsøkemotorene reelt brukbare med hensyn til minoriteter er det åpenbart ikke tilstrekkelig med gode teknologiske løsninger. Man må i tillegg gjøre en jobb med å kvalitetssikre søkeordene som gir utslag i de enkelte arkivene. Dette innebærer at man ikke ser på ordning og katalogisering som en virksomhet som avsluttes i det øyeblikk man har en katalog og arkivene er oppstilt på riktig plassering i reolene, men ser på det som en kontinuerlig prosess.

4. Rettslige arkiv

4.1 Tingbøker

Tingbøkene ble på 1700-tallet ofte kalt justisprotokoller, og disse inneholder referater fra rettssaker. Disse referatene er selvfølgelig sterkt preget av den som førte dem i pennen. Dette betyr at de ikke uten videre kan forstås som objektive og uhildede gjengivelser av virkeligheten. Tingbøkene er først og fremst dommeren sin nedfestede beretning. Likevel er det forholdsvis klare rammer for føringen av tingbøker. Juristen Jørn Øyrehagen Sunde har uttrykt det på følgende måte:

«eit domsreferat frå fyrste instans er skriva for å løysa, og dermed avslutta ein konkret konflikt mellom to partar. Men like viktig er det at dersom minst ein av partane ut frå domsreferatet finn at dommen ikkje er eigna til å avslutta konflikten, så kan dommen appellast vidare i rettssystemet. Difor skal dommen ikkje bare løysa konflikten, men òg gjera det på ein måte som kan akseptast av overretten» (Sunde 2006: 57).

En fordel med tingbøkene er at de ofte over lang tid er ført av samme person, noe som gjør at sannsynligheten for at begreper og betegnelser er brukt forholdsvis enhetlig er større enn i en del andre typer arkivmateriale. Spesielt knyttet til bruken av etnonym er disse kildene interessante. Tingbøkene er en av få kildetyper hvor enkeltindividers argumenter og setninger er gjengitt mer eller mindre direkte. På mange måter er tingboksmaterialet et av de områdene hvor vi kommer fortidens enkeltmennesker nærmest inn på livet gjennom arkivmaterialet.

Christian V's Norske Lov fra 1687 ga bestemmelser for rekkefølgen i saksgangen i forbindelse med rettssaker ved lavere domstoler:

«Paa Tingene skulle først læsis hvis Kongelige Forordninger, eller Befalninger, blive fremskikkede og befalede at læsis, dernæst Kiøbe-Contracter og Skiøder, Mage-Skifte, Gave- og Pante-Breve, Afkald og andet dislige. Og skulle de, som til Tingene komme med saadanne Breve at lade læse og paaskrive, advare Rettens Betiente førend Retten settis, eller det første den er sat, at de med saadanne Breve ere ankomne, paa det de paa een Dag og Tid kunde samptligen, om de flere ere, blive lydeligen læste og paaskrevne. Derefter skal Kongens Sager først forrettagis og siden andris uden Ophold» (NL 1687 1-3-10).

Den overnevnte rekkefølgen gjenspeiles også i tingbøkene.

Tingene foregikk altså etter faste mønstre som har vært kjent for allmuen. Selv om allmuens oppmøteplikt ble opphevet i 1687 (NL 1687), er det tydelig at oppmøtet ved tingene har vært stort. I loven tas da også i § 1-3-8-forbehold om at hvis kongebrev skal oppleses, eller dersom skatter skal betales i forbindelse med tingsamlingen, er det fortsatt oppmøteplikt. Vi skal senere se at kongen benytter tingene til å stille direkte spørsmål til den samiske befolkningen. Tingene hadde altså en rekke funksjoner ut over det som direkte angikk rettssaker og domsavsigelser. Forordninger og befalinger fra kongemakten ble opplest for allmuen, dokumenter ble tinglyst og spørsmål som angikk allmuen ble tatt opp. I tillegg til at det vanligvis ble ført en mengde vitner, møtte folk opp ved tingene for å betale skatt eller få utferdiget et skjøte eller en føderådskontrakt. Tinget var også en møteplass hvor man traff gamle kjente, utvekslet nyheter og gjorde avtaler. Det fremkommer også av tingbøkene at det ble drukket en del alkohol i forbindelse med samlingene. Dette ble tidvis sett på som et problem, spesielt når vitner viste seg å være for berusede til å kunne avlegge vitnemål. I et dokument fra 1790 beskriver Sorenskriver Eiler Hagerup Rosenvinge i Salten hvordan en «ofte fordrukken sværm av almue (-) med fuktige og våte klær fyller tingstuen med den usundeste kvalme og lukt» (Rosenvinge 1994 (1790): 19). I sin bok om sorenskrivere og sorenskriverinstitusjonen før 1814 tegnet juristen Arnet Olafsen et langt mer positivt bilde av det sosiale liv ved bygdetingene på 1700-tallet. Han så for seg at etter at øvrigheten var ferdig med dagens anstrengende arbeide, satte man seg ned sammen med prokuratorerne, lagretten, lensmannen og «bygdens beste bønder» til fest i tingvertens lokaler. Han forestilte seg et møte mellom øvrighet og allmue i festlig lag, til begges nytte og hevdet at tingenes – «festlige preg var vel mest fremtredende i Nord-Norge, hvor tingene holdt til huse hos de gjestfrie, mektige handelsmagnater». (Olafsen 1940: 59) På mange måter må tingene ha vært et av årets sosiale høydepunkter for befolkningen.

Kristian V's Norske Lov (NL) fastslår i § 1-8-3 at :

«De skulle i forskrevne Bøger, eller Protocoller med Flid og Troskab uden Betaling indtegne alt hvis til Ting og for Retten forrefalder, være sig Domme, Afsigter, Tingsvidner, Pante- og Skiøde- Mageskifte- Gave- og Manings-breve og andre Rettens Forhandlinger, efter den Orden, som de ere fremlagte, og maa de ikke skrive noget til Ting paa andet, eller løst Papir, og siden hiemme det reenskrive; Men skulle det strax paa Tinget, eller hvor Retten holdis, i samme Bøger, eller Protocoller, indføre. Bladene og Siderne skulle de og fuldskrive, og ej lade noget Rum staa ledigt, som noget kunde tilsættis Daa».

Det ser imidlertid ut til at man i praksis har ført en kladd under rettsforhandlingene som senere har blitt renskrevet og ført inn i tingbøkene (Sunde 2007: 148-149). I de rettsprotokollene som er gjennomgått i denne undersøkelsen har dette sannsynligvis vært praksis. I hvert fall er feil, overskrivelser og overstrekninger nærmest fraværende i arkivmaterialet, noe som tyder på at materialet har vært gjenstand for en viss redigering i stedet for å bli nedfestet underveis i rettssaken. Man kan derfor gå ut fra at materialet har gjennomgått flere prosesser før den endelige inskripsjonen eller dokumentfestingen har foregått. For det første vil det som er nedtegnet representere en enkelt persons opplevelse av en situasjon innenfor de formelle og uformelle rammene som er satt for presentasjonen. Dette betyr at de kunnskaper og fordommer som nedtegneren har vil etterlate spor i dokumentproduksjonen. Videre vil dokumentet være et resultat av en tradisjon og en praksis som har satt rammer for hva som har blitt nedtegnet og hvordan det har blitt nedtegnet. I tillegg vil produktet være en maktytring både i den forstand at det er den som har makt til å nedtegne som nedtegner, samtidig som det i tillegg er den som har makt til å dømme, som avgjør hva som blir dokumentfestet. I møte med minoriteter og urfolk vil enda et nivå av ulikhet oppstå fordi nedtegneren representerer en majoritetskultur. I noen grad kan man imidlertid anta at dette utjevnes noe ved at samer og kvener, som vi skal se, deltar i domsavsigelsene og rettsprosessene både i Danmark-Norge og i Sverige.

Tingbøkene utgjør i Norge en del av sorenskriverarkivene, i Sverige er dombøkene deler av ulike häradsrättsarkiver. Om arkivene er ordnet og katalogisert etter ulike prinsipper er det likevel påfallende likhet mellom oppbyggingen av den lavere rettsordningen i de to landene. I Sverige var det en häradsrätt i hvert tinglag, som igjen var del av en større

domsaga som gjerne bestod av flere tinglag. Den laveste rettsinstansen ble ledet av Häradshövdingen som var en lovkyndig embedsmann. I likhet med sorenskriverne i Danmark-Norge representerte 1700-tallet en profesjonalisering av Häradshövdingens rolle. På 1600-tallet var det vanlig at tittelen som Häradshövding var tillagt en adelig stormann, som gjerne bodde langt fra den enkelte domsaga og tingrett. I stedet utførte en vikar de juridiske forpliktelsene som fulgte med embetet. I 1680 ble det imidlertid innført krav om at embetsinnehaveren skulle bo innenfor Häradshövdingdømmet, og i 1723 ble det adelige privilegiet knyttet til embetet avskaffet. Denne utviklingen, samt kravene til dommerens formelle juridiske utdanning, styrket hans stilling i forhold til de lokale tingmennene (Furuhagen 1996: 23).

I Danmark-Norge gikk dommerembetet gjennom en lignende utvikling. På 1600-tallet var det ifølge Kristian V sin norske lov tilstrekkelig at den som ble oppnevnt til embete var hederlig, og hadde en tilstrekkelig stor formue til at det var usannsynlig at han ville utnytte stillingen sin på upassende måte for å skaffe seg nødvendig ekstrainntekt. I 1736 ble det så innført en eksamensordning for underrettsdommere. Den varianten som de fleste gjennomførte ble enten avlagt som muntlig eksamen ved fakultetet i København, eller gjennom en skriftlig prøve som kunne gjennomføres lokalt (Sunde 2005: 224).

I noen grad kan det spores ulike tradisjoner i føringen av rettsbøker i undersøkelsesområdet. Protokollene fra Torneå Lappmark er mer innholdsrike enn i det tilstøtende området på norsk side. Noe av dette kan forklares ut fra at edsavleggelsen i sin helhet ble ført inn i de svenske dombøkene, mens det i de norske protokollene kun henvises til at en person har avlagt ed. I de norske protokollene forekommer det oftere - i forbindelse med vitneavhør - at det henvises til at et vitne avga likelydende forklaring, mens de enkelte forklaringer i større grad er skrevet ut i sin helhet i Enontekiö og Jukkasjärvi.

4.2 Underrettens sammensetning

I løpet av 1600-tallet ble samene i de svenske lappmarkene i stadig større grad inkorporert i det svenske rettssystemet. Fra midten av århundret var det alminnelige at alle de tolv nemdemennene var samer (Cramér og Ryd 2012: 100). På 1700-tallet gjenspeiles dette tydelig i rettsprotokollene for Jukkasjärvi og Enontekiö. Samiske navn går igjen blant tingmennene, og de opptrer som vitner i prosesser som gjenspeiler typiske samiske saker, som konflikter knyttet til reindrift eller arveprosesser i samiske miljøer.

I de tilstøtende områdene på norsk side som utgjøres av Helgøy og Skjervøy tingrett, er situasjonen annerledes. Her er domsmennenes etnisitet i større grad blandet, og det norske innslaget ser ut til å dominere. I hvor stor grad denne dominansen er reell er imidlertid vanskelig å fastslå da etnisitet i forholdsvis få tilfeller nevnes i rettsprotokollene. I justisprotokollen for Skjervøy fra 1722 ser vi at Olle Olsen fra Skorpa i Kvænangen opptrer som tingrettsmann, året før er han nevnt i rettsprotokollen som kven. I 1728 blir samer (find) Reier Anders fra Storvik i Nordreisa nevnt blant de edsvorne. I 1729 er det så to personer i tingretten som blir beskrevet med etnonymet «find», året etter er imidlertid denne beskrivelsen borte selv om de samme personene fortsatt sitter i tingretten. Vi skal senere komme tilbake til bruken av etnonym i rettsprotokollene, foreløpig er det tilstrekkelig å registrere at mens underrettene i Jukkasjärvi og Enontekiö er dominert av samer, er tingrettene i Helgøy og Skjervøy i større grad sammensatt av nordmenn, med samiske og kvenske innslag. Foruten å delta ved domsavsigelse utførte tingmennene også oppdrag i forbindelse med bekjentgjørelse av stevning og innkalling av vitner.

Om samer og kvener var deltagere i rettsutøvelsen var kvinnene stilt helt utenfor. Først mot slutten av 1600-tallet fikk kvinner mulighet til å fremstå som vitner i tingretten i Sverige, noe som ble kodifisert så sent som i loven av 1734 (Anderson 1998: 55). Retten til å avlegge ed eller delta som medlemmer i nemdene var forbeholdt menn i både

Danmark-Norge og Sverige i hele undersøkelsesperioden. Urfolks- og minoritetskvinner fremstår derfor i rettsprotokollene som dobbelt marginaliserte, både som minoritet og som kvinner. Som vi skal se fremstilles de ofte som etnisitetsløse i rettsdokumentene.

4.3 Arkivmaterialet i Norge

De gjennomgåtte rettsprotokollene utgjør en del av Tromsø sorenskriverembete frem til 1755, da sorenskriverembetene i Senja og Tromsø blir slått sammen. Fra 1647 var sorenskriveriet delt i tre tinglag: Hillesøy, Helgøy og Skjervøy. I dette prosjektet er justisprotokollene for Helgøy og Skjervøy gjennomgått. Tromsø sorenskriverembetes arkiv dekker perioden fra 1690 til 1755. Alt materiale før 1690 er tapt. I følge en designasjon over embetsarkivet fra 1782 må dette arkivmaterialet ha vært forsvunnet allerede den gang. Materialet som var bevart i 1782 er imidlertid fortsatt intakt (Edvartsen 1990: 7). Arkivmaterialet i perioden frem til 1755 utgjør totalt 0,5 hyllemeter. Den eldste tingboka er autorisert 19.6.1706 og blir tatt i bruk 22 juni påfølgende år. Foruten justisprotokoller består arkivet av brev fra amtet fra 1736 og fremover, pantebøker for perioden 1745 til 1755, skifteprotokoller fra 1690 og fremover, samt skiftekonsepter for perioden 1745-1754.

Ved reskript av 28. februar 1755 ble sorenskriveriene i Senja og Tromsø slått sammen. Bakgrunnen var et forslag fra amtmannen som pekte på de vanskelige økonomiske forholdene for sorenskriverne i distriktet. En sammenslåing ville føre til at inntektene til sorenskriveren ville sikre en rimelig levestandard, samtidig som arbeidsbyrden ville være overkommelig (Edvartsen 1990: 10). Siden sorenskriveren i Senja, Tobias Hichmann døde sommeren før, og Wilhelm Mouritz Thomassen allerede var vikar i Senja, var tidspunktet for en sammenslåing også gunstig.

Det nye sorenskriveriet dekker perioden fra 1755 til 1855 da vi igjen får en deling i to sorenskriverier. Arkivet for denne hundreårsperioden fyller til sammen 48,5 hyllemeter,

en vesentlig del av dette utgjøres av arkivmateriale fra 1800-tallet. Serier med materiale fra 1700-tallet er innkomne brev, som i vesentlig grad består av brev fra amtet, korrespondanse og saksdokumenter og konsepter av utgående brev. Rettergangsmaterialet utgjøres av justisprotokoller for hele perioden, domprotokoller fra 1770, ekstraretsprotokoller fra 1793, samt saksdokumenter fra 1766. Av tinglysningmateriale finnes det også pantebøker for hele perioden.

Sorenskrivere i perioden var Søren Pedersen Bogø frem til 1706, når Asmus Rosenfeldt overtok. Han satt helt frem til 1744, da Wilhelm Mouritz Thommesen overtok frem til 1781. Fra 1782 til 1791 var Ole Bornemann Heiberg sorenskriver. Deretter fulgte en periode med hyppigere skifter hvor N. S. Bierum, Gunder Andreas Hammer, Nicolay Christian Kolderup og Peter Henning Hammer var innom stillingen i perioden frem til 1802. Verdt å merke seg er imidlertid den lange perioden både Rosenfeldt, Thommesen og Heiberg satt i stillingen. Dette kan ha gitt seg uttrykk både i form av enhetlig protokollførsel over tid og i stor akkumulert kunnskap om lokale forhold i sorenskriveriet.

4.4 Arkivmateriale i Sverige

Underrettsprotokollene for perioden 1700 til 1715 utgjør til sammen Lappmarkens justitiarius sitt arkiv og utgjør 0,2 hyllemeter. I Jukkasjärvi tingslags häradsrättsarkiv som også blir oppbevart ved landsarkivet i Härnösand befinner de ordinære domsbøkerne fra 1737 og fremover seg. Annet 1700-tallsmateriale i arkivet er ekstraforretningsprotokoller som begynner i 1769 og skiftmateriale som går tilbake til 1781. Arkivet utgjør til sammen 23,2 hyllemeter, men hovedtyngden av arkivmateriale er fra perioden fra 1800 frem til 1947. For Karesuando (Enontekiö) tingslag befinner protokollene fra 1737 og utover seg ved Landsarkivet i Uleåborg og utgjør en del av Enontekis häradsrätts arkiv.

I forbindelse med nyordningen av häradshövdingsembetet i 1680 ble Västerbottens domsaga delt i to områder. I den nordlige delen som innebefattet Kemi og Torne

Lappmark fortsatte Henrik Winblad i embetet. I praksis var det imidlertid lappfogden som utførte dommertjenesten i underretten i Torneå Lappmark på begynnelsen av 1700-tallet. I 1692 ble Salomon Steigman utnevnt til Lappfogd i Västerbotten (Warnstedt 1992: 58), han tituleres som «Crononens Befalningsmann» i rettsreferatene fra Jukkasjärvi og Enontekiö frem til 1712. I 1710 deltar Borgermester i Torneå Carl Sadlin ved tingene etter – «Högwelborne hr. Baron och Landshöfdingens skriftelige befallning» som det heter i domboka. I 1713 opptrer Knut Böök som kronens befalningsmann. Året etter overtar Petter Pipping som fra 1714 betegnes som lappfogd i rettsreferatene. Ved en kongelig forordning av 22. juni 1714 blir Carl Sadlin utnevnt til Justitiarius over lappmarkene. Lappfogden Petter Pipping deltar imidlertid ved rettshandlingene – med et par unntak - helt frem til 1727.

Etter at Carl Sadlin (etter hvert omtalt som Karl Sadelin) går av som Justitiare i 1742 overtar Häradshövding Mikael Eurenus Höljer hans rolle. Höljer sitter til Petter Focker overtar i 1757. Han blir avløst av Olof Ekman i 1776, som sitter til 1807.

4.5 Samisk og kvensk etnisitet i arkivmaterialet

Innføring av etnisitet eller bruk av etnonym i offentlige arkiver springer oftest ut fra myndighetenes behov for å kategorisere innbyggerne. Nord-Troms i Danmark-Norge og Torneå Lappmark i Sverige var på denne tiden ekstreme utkantsområder i riker som omfattet deler av Baltikum, Finland, Nord-Tyske områder, Island, Grønland, Færøyene, foruten mindre områder i Karibia, Afrika og India. Befolkningen snakket mange ulike språk og levde under ulike geografiske og kulturelle forhold. Eneveldets riksenheter var i større grad knyttet til landområder, som det stadig gjaldt å øke, enn til en spesiell befolkning. Likevel var det områder hvor staten hadde behov for å differensiere mellom ulike kategorier undersåtter. Et slikt område var skatteleggingen som var ulik for ulike grupper. Et eksempel på dette var at man ved prøvematrikuleringen i Nord-Troms i 1723 oppdaget at et stort antall kvener var bosatt på finnerydningene. Dette fører til at myndighetene iverksetter en gjennomgang av området ut fra et krav om at kvenene skulle

skattes på samme måte som nordmennene, og ikke ha de skattemessige rettighetene som fra alders tid tilfalt samene som var bosatt på finnergydningene. I 1743 gjennomføres så en gjennomgang av finnergydningene i Troms fra grensen mot Finnmark til Malangen. Denne gir oss et godt bilde av den kvenske befolkningen i området. Lista, som er innført i generaljordeboka, omfatter imidlertid ikke de kvenene som bor utenfor finnergydningsområdet. I og med at å bli kategorisert som kven på denne lista medførte økt beskatning, kan vi gå ut fra at den enkelte kven hadde lite interesse av å havne innenfor denne etniske kategorien, samtidig som det fra myndighetenes side har vært inntektsmessig lønnsomt å kategorisere flest mulig som kvener. Den endelige definisjonsmakten ligger hos myndighetene, eller sagt på en annen måte, hos den som tegnfester dokumentene og skaper arkivet. Det er likevel verdt å merke seg at det tilsynelatende ikke innkommer protester på denne kategoriseringen, noe som ellers ikke mangler i kildematerialet dersom enkeltpersoner eller grupper opplever å være urettferdig beskattet.

Bak myndighetenes kategorisering av kollektive identiteter ligger mer eller mindre reelle ulikheter kombinert med makthavernes behov for å skape orden gjennom å vektlegge forskjeller. De ulike kategoriene, og bruken av disse, har utvilsomt betydning for myndighetenes politikk overfor den enkelte gruppe, og for fordeling av rettigheter og goder (Niemi 2014: 169). Det svenske arkivmaterialet viser for eksempel at det er mulig å gå over fra gruppen «lapper» til gruppen «nybygger» ved å forandre tilpassing til næringsgrunnlag og næringsvirksomhet. I realiteten innebærer dette at man forflytter seg fra en etnisitet til en annen innenfor myndighetenes forståelsesramme i og med at gruppen «nybyggere» i stor grad forutsettes å inneholde en finskspråklig bondebefolkning. Ved å flytte over landegrensen til Danmark-Norge blir denne gruppen klassifisert i gruppen «kvener».

I samtiden ble forholdet mellom samisk og finsk etnisitet hos bondebefolkningen problematisert. Misjonæren Pehr Högström skrev i sin beskrivelse over de svenske lappmarkene i 1747 at – «så snart en Lapp, på de ställen jag varit, begynt som nybyggare

bruka jorden (hvilket i somliga Lapmarker som oftast sker). Så blir han ock strax Finne, bygger sig straxt hus, talar, kläder sig och lefwer som en Finne, ändock hans Syskon och slägtingar bo i Tjäll, talar lapska, kläda sig och lefwa i alt annat som Lappar. Och sådana Lappar, som på det sättet bliwit Nybyggare, har man swårt före at til alt deras opförande skilja ifrån annat Finskt folk» (Högström 1747: 42).

For hver av disse gruppene eller kategoriene har myndighetene et eget sett krav og forventninger, samtidig som det er knyttet rettigheter til å tilhøre gruppene. I det svenske materialet opptrer imidlertid, som vi skal se, nybyggere og samer ofte som samlet gruppe i forbindelse med henvendelser til myndighetene. På norsk side kommer dette ikke like tydelig frem.

Enhver kategorisering tjener en hensikt. Både ideologiske og politiske hensyn har vært avgjørende når ulike begreper har vært benyttet for å beskrive samer og kvener som medlemmer av ulike kollektiver, samtidig gjenspeiler begrepsbruken også reelle variasjoner i, og forandringer over tid, i gruppenes bostedsområde, næringstilpasning og økonomi (Evjen og Hansen 2009: 214). Hovedbegrepene «finn», «lapp» og «kven» har alle vært brukt allerede i middelalderen. Etter hvert blir imidlertid samene delt opp i en rekke underkategorier. Mens «lapp» stort sett har vært benyttet i det østlige området, har «finn» i størst grad historisk tilknytning til den norske delen av samenes bosetningsområde.

To av de fenomenene som på 1700-tallet har størst innvirkning på måten samer og kvener kategoriseres i arkivmateriale er for det første misjonsvirksomheten, som rettes spesielt mot samene, men som i praksis også kommer til å få betydning for kvenene. Det andre fenomenet er grenseoppgangen mellom Danmark-Norge og Sverige som slutføres i 1751. Begreper som «bygdelapper», «bygdefinner», «fjellfinner», «bygdefjell-lapper» og «skoglapper» blir nå benyttet for å påpeke og fremheve ulike tilpasninger innenfor det samiske samfunnet som får betydning for misjon og grenseoppgang. Den norske

grensekommisæren Peter Schnitler var en viktig aktør, som i noen grad forsøkte å ordne opp i de ulike til dels overlappende kategoriene. Schnitler sin begrepsbruk må imidlertid forståes i lys av at han i forbindelse med grensekommisjonens arbeid først og fremst var interessert i kategorier som belyste den samiske befolkningens grad av tilknytning til det ene eller det andre riket. Hovedmålet var å få til en grensdragning som i størst mulig grad favoriserte Danmark-Norge. Schnitler var antakelig den første som benyttet begrepet «bufinn» om den fastboende samiske gårdsbefolkningen som hittil hadde blitt kalt «finner» (Evjen og Hansen 2008: 21).

4.6 Samisk etnisitet i de norske justisprotokollene

De norske tingbøkene som er gjennomgått i dette prosjektet dekker Skjervøy og Helgøy tinglag. I forhold til de etniske kategoriene nevnt ovenfor fremstår disse som forholdsvis enkle og enhetlige. De alminnelige kategoriene som blir brukt, nærmest gjennomført, er «finn», «fjellfinn» og «kven». Allerede i den eldste tingboka vi har fra Nord-Troms ser vi at samene er trukket inn i den dansk-norske jurisdiksjonen og benytter mulighetene dette gir. I 1707 stevner Guttorm Hansen Find inn Svend Erichsen for tinget for Skjervøy på grunn av tyveri av fisk. Siden Svend Erichsen ikke møter, og heller ingen andre møter opp på hans vegne, bli saken utsatt til neste ting.

Samme år finner vi samer på begge sider i en sak som går for retten i Helgøy tingrett. Denne innførselen er typisk for mange av sakene ved at etnisitet ikke umiddelbart trer frem. Det er Lars Guttormsen som har innstevnet Jens Jensen fra Tønsvik for «at fremsige af vad adgang hand haver annammet penge og anden verdj af Lars Gudtormsen, Saa og at Svare for det Godz som Lars Gudtormsen haver indskibbet udj Jens Jensens baad ved Malangs Ejde, hvilchet hand fra landet Med afdrog». Drengen Peer Thommesen beskriver i sitt vitnemål hvordan han og Peder Joensen Find sammen med sin husbonde Jens Jensen var i ferd med å ro over Balsvikfjorden da de hørte et skudd ved Veiholmen. De rodde da dit hvor de fant Gudtorm Larsen Find stående på en flåte og ville fra holmen til land. Jens Jensen fikk da Peder Joensen til å tolke mens han ga seg selv ut for å være Prosten i

Tromsø sin sønn Knud Olsen. Siden holmen tilhørte Prosten, beslagla Jens Jensen Gudtorm sin børse i prostens navn. Deretter gikk de alle, foruten tolken Peder Joensen, som ble igjen for å passe båten, til fjells for å treffe Gudtorm sin far Lars Gudtormsen. Jens Jensen avkrever Lars Gudtormsen betaling, noe han først nekter å etterkomme. Etter å ha blitt truet med at fogden ville sette han i «boldt og jern» går Lars med på å betale på sønnens vegne. Jens Jensen overrekkes ei kvenøks, et reinskinn, ei ny vadmelskofte, ei brukt vadmelskofte, et par jerveskinnhansker, et jerveskinn, litt penger, og noen reinoster.

Saken er imidlertid ikke slutt med dette. Peer Thommesen vitner videre hvordan de senere møter Lars Guttormsen – som nå omtales som Find - ute på Balsfjorden. Han er da i en båt sammen med Knud Christophersen, Anders Erichsen og Gunder Erichsen. Knud Cristophersen spør da om Jens Jensens båt kan ta med seg Lars Guttormsen innover i fjorden. Jens Jensen går med på dette og de ror inn til Middagsneset for å laste over Lars sine kister (findbommer), skinn og klær over i den andre båten. Før Lars rekker å komme om bord skyves imidlertid Jens Jensens båt fra land og Lars Gudtormsen blir stående tilbake uten mat eller andre klær enn de han hadde på seg. Jens Jensen roper deretter til Lars Gudtormsen at – «dette skalt du have fordj du haver ladet Stemt mig for Ransmand og indført mig derfor». Når Knud Christophersen senere skal avlegge ed – som langt på veg var likelydende med Peer Thommesen – kategoriseres han som «find». Anders Erichsen og Gunder Erichsen tilskrives ingen etnisk identitet selv om de vitner i saken.

Vi ser her at etnonymet «find» fremstår som nokså uklart, det benyttes både om en som driver fiske i Skjervøy, en dreng i Balsfjord og om Lars Guttormsen. Det er flere trekk ved fremstillingen i tingboka som kan peke mot at Lars er reindrifutøver. Dels kan sporene finnes i at Jens Jensen og Peer Thommesen drar opp til fjells for å treffe han, dels tyder eiendelene som han betaler med på det. Går vi til tingboka for Enontekiö viser antakelsen seg å stemme. I domsboka for 1706 finner vi igjen Lars Guttormson, her beskrevet som «lappmann» fra Rånulla by. Opplysningene i Domsboka utfyller de opplysningene som kommer frem på tinget i Helgøy. Hendelsene har foregått i 1702 eller

1703. Vi får vite at sønnen Per Larsson var nødt til å komme seg over ei vik på ei flåte da strøm og uvær tvang han til å gå i land på en holme som tilhørte prosten i Tromsø. Her måtte han oppholde seg til kjøpmannen Johan Johansson Juthe kom seilende forbi og utga seg for å være prostens sønn. Framstillinga følger deretter hovedtrekkene fra den norske tingboka. Retten i Enontekiö kommer frem til at «det tächtes wederbörande herrar Justitiä Betiente där å orten förhielpa honom som en Ährlig Man, och Konungens i Sverige undersåte och Skattdragare til sin Rätt i detta måhl, och ett sådant ohört Röfwande och bedragerii, icke Ostraffat lembna, hwilket här å orten, Konungen af Dannemarck, undersåtare, wid sådanna och andre tillfällen, skall wederfaras och bemötas».

Vi ser at mens Lars Guttormson i Sverige faller i kategorien «Lapp» blir han i Norge plassert i kategorien «finn», som normalt sett blir brukt til å kategorisere den samiske bofaste kystbefolkningen, også i de norske tingbøkene. Eksempelet viser oss at kategorien i enkelte tilfeller kan inkludere reindriftssamer som flytter mellom vinterbeiter på finsk/svensk side og sommerbeiter i Norge. Verdt å merke seg er også at personnavnene er forskjellige i de to fremstillingene. Gudtorm Larsen kalles Per Larsson i den svenske domsboka, mens Jens Jensen kalles vekselvis Johan Johansson Juhte og Johan Juthe i Enontekiö.

Noe av det som er slående ved en gjennomgang av rettsprotokollene fra 1700-tallet er hvordan etnisitet i liten grad kommer til syne på individnivå dersom vi ikke går bak kildene og ser på næringsveg, slektskapsforhold, navn, boplass osv. Til tross for at protokollene dekker sentrale områder for samer og kvener er det forbausende sjelden at etnisitet nevnes direkte i forbindelse med enkeltpersoner. For Skjervøy tinglag betegnes 72 personer som samiske i perioden fra 1707 til 1760. Ulikhetene i kjønnsfordelingen på disse personene er nærmest ekstrem, 66 er menn og kun 6 er kvinner. For kvener viser materialet klart samme tendens.

I forbindelse med enkelte typer næringsutøving synes samene å opptre oftere enn ellers. Hvalfangst i fjordene er et slikt område. På grunn av den store verdien av hvalolje og kongens rettigheter til deler av fangsten fremtrer hvalfangsten ofte i rettsprotokollene. På samme måte som man på tinget forespurte om eventuelle skipsvrak var funnet i løpet av året, forhørte fogden seg også om hvaler som var drevet i land. Et annet moment som også gjør at hvalfangst fremtrer på tinget, er at den enkelte deltager i fangsten hadde sitt eget merke på harpunen for å sikre sin rett til fangsten. Hvalen døde ikke umiddelbart, men fortsatte ofte over store avstander slik at den gjerne kunne bli harpunert av flere fangstmenn. Hvis hvalen rak død i land og ingen merker var festet på den så representerte den store verdier for finnerne. Samtidig var arbeidet med å ilandføre og slakte hvalen et intensivt arbeid som krevde et utstrakt samarbeid.

På tinget i Skjervøy i 1710 står Morten Andersen find frem og forteller at han sammen med Rastj Andersen og Olle Nielsen har skutt en hval i Altefjorden i Kvæningen sommeren 1709. Hvalen ble skutt to ganger, med et sjøfall imellom. Et sjøfall utgjør tiden fra fjære til fjære eller fra flo til flo. Åtte dager senere ble hvalen igjen skutt, denne gang av Elias Niels find. Deretter renner hvalen i land på Spildra. Etter dette drar Morten Andersen find sammen med Olle Nielsen, Olle Larsen og de to spildraværingene Niels Nielsen og Niels Edis til Skjervøy for å gi beskjed til Niels Erichsen, som de er skyldmenn under, og presten Jørgen Gris. Disse to begir seg så til Spildra hvor finnene var i full gang med å partere hvalen. Deretter blir det verdifulle hvalspekket fraktet til Skjervøy og oppdelt mellom Niels Erichsen, Jørgen Gris og Anders Andersen, en Trondhjemsborger som holdt til på Maursund, som betaling på skyld etter at tienden var trukket fra. Fogd Jachob Rosenvinge hevder imidlertid at denne hvalen var å anse som driv- eller strandhval og derfor tilhørte forpakteren og krevde at kvalspekk og lyse ble overlevert til han på de berettigedes vegne. Dommen blir da også i favør av Rosenvinge.

Mens det kun er Morten Andersen og Edias Nielsen som beskrives som «finner» i protokollen, omtaler Niels Erichsen og fogden Jachob Rosenving alle som deltok i hvalfangsten og etterarbeidet som «finner». Dette er et trekk som finnes flere steder i

tingbøkene. Begrepene «finnealmue» og «finner» i fletallsform benyttes også flere ganger når det fra myndighetenes side rettes spørsmål spesielt til den samiske befolkningen. Et eksempel på dette er når det ved tinget i Rotsund i Skjervøy i juni 1727 rettes en rekke spørsmål til de fastboende samene vedrørende deres tradisjonelle rettigheter til jordeiendommene. Spørsmålene har sitt utgangspunkt i et brev fra Rentekammeret til justisråd Schelderup datert 28. september 1726. Først blir det spurt om det finnes noe kongebrev eller lignende, eller om de har overlevert kunnskap fra sine forfedre om eiendomsretten til jorden de benytter. Til det svares det at –” de som Nu lever iche ved af nogen Kongl: bebrevelse at sige, end mindre deris forfæder som Nu ere hendøde har givet dennem nogen underretning herom mens derimot har brugt deris Rødninger mand Efter mand Efter dend gamle Sædvane”. Samenes svar tegner i det hele et forholdsvis lite konfliktylt bilde av situasjonen i Nord-Troms i første halvdel av 1700-tallet. Samenes forklaring avsluttes med at: -” de iche kunde sige at hverchen disse deris Naboer som ere Normender eller andre her i tingstædet boende Endnu iche haver paakast nogen foragt paa dem Eller bebreidet dem deris finnestand, men har i alle christelige forsamlinger ladet dennem saavel udi kirchen sidde i stole hos sig, saavelsom og i huserne spised ved deris bore med dem, saa de Nu tachede dem for ald æris bevisning og videre kunde herom iche proponeris, uden allene dette at tilkiendegive at her i tingstædet besiddes gamle matriculerede Normands Jorder, af finnerne, lige saavel som Nordmenderne besider af finnejorderne”. Misjonær Søren Kildal som var tilstede og overhørte samenes forklaring går overfor retten god for at den medfører riktighet.

Tingbokmaterialet viser at etnonym blir brukt mer eller mindre tilfeldig og i absolutt størst grad på menn. Etnisitet blir først og fremst brukt som kategori når det har vært relevant eller nyttig for myndighetene, som i eksempelet ovenfor. For å skaffe en troverdig oversikt over etnisitet i området vil skattelisterne være å foretrekke, selv om også de vil ha tilknyttede kategoriproblemer lik eksempelet ovenfor. Hvis etnisitet ikke var relevant for skatteleggingen er det lite sannsynlig at det vil fremkomme spesielt av skattelisterne, her ble imidlertid klarheten større etter hvert som kvenene blir merkbare aktører og vi får en differensiert skattelegging av de gamle finnerydningene fra midten av 1700-tallet. De samene og kvenene som overtar gamle matrikulerte norske gårder vil sannsynligvis ha

lettere for å forsvinne i arkivmaterialet fordi etnisitet da ikke vil være av betydning for myndighetene.

4.7 Samisk etnisitet i de svenske domsbøkene

Rettsprotokollene for Jukkasjärvi og Enontekiö dekker områder som i enda større grad enn de tilstøtende områdene på norsk side er preget av å være et samisk område. I Norge vil samene også utgjøre majoriteten i store deler av undersøkelsesområdet, men likevel ikke på en like dominerende måte som på svensk side. Dette gjenspeiler langt på veg tradisjonelle ulikheter mellom kysten og innlandet. Mens kystområdene, eller «Wästersöen» som det omtales som i svenske dokumenter, er preget av næringsaktivitet knyttet til fiske, jordbruk, sjøfart og handel, er reindrift en langt mer dominerende næring i innlandet.

Jukkasjärvi og Enontekis var deler av Torneå Lappmark. Lappmarksbegrepet er benyttet i hvert fall rundt midten av 1300-tallet når Magnus Eriksson anvender det i forbindelse med stadfestelsen av en forordning fra 1328 (Wallerström 1995: 49-50). Grensene til Torneå Lappmark ble satt allerede på 1500-tallet. I Torneelven gikk grensen i nærheten av Kuoksuselet nedenfor Vittangi og i Muonioelva gikk grensen ved Sonkamuotka nord for Kätkäsuando (Teerijoki 1993: 30). Området nord for denne grensen var i utgangspunktet samiske landområder.

Den enkelte lappmark var igjen oppdelt i ulike «lappebyer» som hadde rettigheter knyttet til ulike områder. Innenfor undersøkelsesområdets del av Torneå Lappmark utgjorde Seggevarre, Suondavarre, Tingevara, Rounala og Peltojärvi lappebyene. På 1700-tallet var de enkelte lappebyer igjen oppdelt i «lappskatteland» som hver enkelt same eller familie hadde enerett til bruken av (Jebens 1999: 145). En stor del av materialet i rettsprotokollene er da også knyttet til juridiske spørsmål vedrørende denne eiendomsretten.

Vi ser altså at i den svenske og finske delen av undersøkelsesområdet er området i seg selv både formelt og reelt å anse som samisk. Mens samenes rettigheter på Dansk-Norsk side var knyttet til finneodel og derigjennom i en viss grad til gården som enhet, var rettighetene på svensk og finsk side først og fremst knyttet til territoriet og derigjennom til den enkelte reindriftutøvers skatteland. Det er likevel viktig å understreke at retten til skatteland var individuell og en reell eiendomsrett, noe som kommer til syne blant annet ved at den kan selges.

Bondekoloniseringen av Torneå Lappmark økte i løpet av undersøkelsesperioden, men samene var hele tiden i klar majoritet. I 1707 hadde Jukkasjärvi ti nybyggere, mens Enontekiö hadde ni (Teerijoki 1993: 31). I 1801 har Jukkasjärvi 36 nybyggere, med den sterkeste konsentrasjonen rundt Lainio og Parakkavaara, mens det var 44 nybyggere i Enontekis med størst konsentrasjon i Karesuando, Paolojoensuu og Hättä, som for øvrig hadde fått navn etter nybyggeren Henrik Henriksson Hetta som ryddet den første gården på stedet i 1700. I 1754 oppgir dombok for Enontekis at det var 15 nybyggere og 71 skattelapper i området. Den klare samiske majoriteten i området gjenfinnes også blant nemdemennene eller tolvmennene i härradsrätten gjennom hele perioden.

På svensk side er etnonymet «lapp» nærmest enerådende. Ett unntak finnes imidlertid. I domsboka for Jukkasjärvi nevnes «en finne wid namn Arnt Edison». Det henvises her til et brev som er innskrevet i domsboka og datert 29. oktober 1729 i Herriangen (Herjangen) i Norge. Brevet er underskrevet av Arnt Edison Find, noe som kan forklare at det dansk-norske begrepet har sneket seg inn i det svenske arkivet.

Etnonymet «Lapp» synes ofte i like stor grad å vise til en yrkessammenheng som til etnisitet. Begrepet lapp er i de aller fleste tilfeller knyttet til en mannlig reindriftsutøver. Av og til kan dette også være benyttet til enda mer spesialiserte yrkesbetegnelser som når Nils Knutsson Nicki og Anders Jonsson Pallias, som har fraktet Härradshöfdingen rundt

til de enkelte tingstedene, i dombok for Jukkasjärvi i 1730 beskrives som «Skiutzlapper». Når andre offisielle betegnelser har vært tilgjengelige ser det også ut til at man primært har benyttet disse. For de som har hatt posisjoner i det lokale tingsystemet er «Nämndeman» eller «Tolfman» gjennomgående benyttet. I mange tilfeller anvendes hverken stillingsbetegnelse eller etnonym, men kun egennavn. På samme måte er det med de finskspråklige bøndene som stort sett beskrives som «nybyggare». I mange tilfeller skjuler det seg samer under dette begrepet, som heller bør forståes som en rettslig og økonomisk gruppe enn som en enhetlig etnisk gruppe. I Jukkasjärvi i 1752 blir for øvrig «Lapebonden Hans Lorika ifrån Öfr. Torneå» nevnt, men det forblir et enkeltstående tilfelle. Mens man med rimelig stor sannsynlighet kan slutte fra «lapp» anvendt som yrkesbetegnelse til samisk etnisitet, er det vanskeligere å trekke en slutning i motsatt retning. Det må imidlertid advares mot å sette absolutt likhetstegn mellom lapp og same. I sin doktorgradsavhandling fra 2016 påpeker historikeren Siv Rasmussen at personer som ikke ville ha fylt kravene til stemmerett ved dagens sametingsvalg kunne opptre som lapper i skatteregistrene på 1600-tallet (Rasmussen 2016: 285).

Begrepet «Lappländer» benyttes flittig frem til 1744, altså nokså sammenfallende med Karl Sadelin sin periode som Härradshöfding. I all hovedsak er begrepet brukt på samme måte som «lapp», men synes likevel å ha fremstått som noe uklart allerede i samtiden. Et eksempel på dette finner vi i Domsbok for Enontekis i 1727 når nybyggeren Henrik Henriksson Häтта blir anmeldt for å ha drukket brennevin. Rådmann i Torneå Samuel Krook vedgår å ha skjenket Häтта, men mener at han bør slippe tiltale – «i synnerhet som denne Häтта icke heller skal wara någon Lappföding utan ifrån landet bördig». Retten er uenig med Krook og viser til at forbudet mot alkohol under markedstiden gjelder – «alla Lappländere». Når Mikael Eurenus Höljer overtar etter at Sadelin går av som Justitarie i 1744 forsvinner begrepet nokså fort ut av domsboken. Dette er et eksempel på hvor nær sammenheng det kan være mellom en enkeltperson i en maktposisjon og kategori og begrepsbruk som nedfestes i arkivet.

4.8 Kvinner og etnisitet i rettsprotokollene

Vi har tidligere vist til hvordan kvinner i rettsprotokollene svært sjelden tilskrives etnisk identitet. For Skjervøy tinglag betegnes 73 personer som samiske i perioden fra 1707 til 1760. Ulikhetene mellom kjønnene er svært stor, under 8 prosent av de som betegnes som samer er kvinner. For kvener viser materialet også klart samme tendens, det samme gjør samtidige rettskilder fra Enontekiö og Jukkasjärvi i Sverige.

Tallene gjenspeiler på ingen måte kvinnenenes deltagelse ved tinget, som riktignok er mindre enn menns, men på langt nær i en slik grad. I farskapssaker, som utgjør en forholdsvis stor andel av de sakene som ble behandlet, blir kvinnene også rutinemessig nedført uten å bli tilskrevet etnisk tilhørighet, selv i de tilfellene hvor barnefarens etnisitet blir oppgitt. Her kan man lett komme ut for feilslutninger dersom man ikke utøver nødvendig kildekritikk. Ved første øyekast kan det se ut som om samiske menn oftere får barn utenfor ekteskapet, eller før ekteskapet, med norske eller svenske/finske kvinner. Ut fra at majoritetsbefolkningen aldri gis en etnisk betegnelse er slike slutninger nærliggende, spesielt i det norske materialet. Går man litt dypere inn i arkivet, er de imidlertid også åpenbart feilaktige. Selv om det i noen tilfeller foregår erotiske forbindelser og ekteskapsinngåelser mellom de ulike etniske gruppene, er dette på ingen måte det alminnelige.

Å forsøke å forklare hvorfor samiske og kvenske kvinner sin etnisitet ikke blir fremhevet eller nevnt i justisprotokollene er ikke enkelt. For det første befant disse kvinnene seg i en dobbelt marginalitetsposisjon, både som minoritet og som kvinner. I tillegg er det ikke nødvendigvis sammenheng mellom kvinnenenes reelle posisjon i sine lokalsamfunn og i sitt etniske hjemmemiljø, og en embedsmann sine nedtegnelser i en rettsprotokoll. Det kan argumenteres for at for eksempel samiske kvinner hadde en sterkere økonomisk stilling enn det som var alminnelig i Europa (Solem 1933: 64f.). Å gå nærmere inn på dette spørsmålet er imidlertid svært krevende, det vil åpenbart finnes ulike geografiske

variasjoner, ulike næringstilpasninger og ulike tradisjoner som kan ha betydning. Det er heller ikke sannsynlig at rettsprotokollenes bruk av kjønn og etnisk kategori direkte reflekterer kvinnenenes stilling i minoritetssamfunnene. Årsakene må nok først og fremst finnes hos arkivskaperen.

Noe av årsaken kan finnes i det vi kan kalle registreringstradisjonen. Utgangspunktet for befolkningsregistrering i tidlig nytid var gjerne skattelegging og innkalling til militærtjeneste. Til forsvarsformål ble bare menn innkalt, i skattelistedene derimot er det husholdet som skattlegges. Likevel ser vi at det i all hovedsak bare er menn som er ført inn i skattelistedene. Dikka Storm har undersøkt reineiere i skattematerialet for Senja fogderi for perioden 1714 til 1753 uten å finne et eneste kvinnenavn. Hun viser til at et kriterium for å betale skatt var å være regnet som hovedperson i et hushold eller en familie. En person i skattelisteden representerer derved ikke kun et enkeltindivid, men en gruppe mennesker (Storm 2015: 217). Vektleggingen av den mannlige hovedpersonen i husholdet var så sterkt at når enken overtok står hun gjerne nevnt uten eget navn, men som enke etter NN.

Dette sterkt kjønnsbestemte registreringsmønsteret har sitt utspring i det statlige systemet, og dets røtter i det vi kan beskrive som europeiske patriarkalske tradisjoner. De samiske og kvenske samfunnene har vært nødt til å tilpasse seg dette systemet for å kunne samhandle med myndighetene. Det er derfor ikke mulig å slutte fra det som er åpenbare utfall av registreringsmetodene og de statlige kriterier til hva som har vært reelle kjønnsrollemønstre eller kjønnsystemer blant urfolk og minoriteter i fortiden.

4.9 Samer som aktører

Som vi tidligere har sett benyttet samene seg flittig av tingretten allerede ved inngangen til perioden. Foruten de vanlige sakene som tyveri, vold, uenigheter vedrørende eiendom og nærings- og arbeidsmessige forpliktelser, var tinget også et sted hvor samene kunne opptre som kollektiv og forhandle med myndighetene om ulike spørsmål. Også overfor handelsmenn og andre næringsaktører kunne samene gjennomføre forhandlinger i forbindelse med rettsmøtene. Verdt å merke seg er det likevel at det alltid er samene innenfor en sameby som står frem som kollektiv enhet i forbindelse med slike forhandlingssituasjoner.

Et eksempel fra Jukkasjärvi i 1700 er en klage fra «lappealmuen» over at samens Per Henriksson på egen hånd, og uten deres samtykke på vegne av hele allmuen, har inngått en avtale med bergmesteren Barthold Sadlin og bruksskriveren Carl Biörkman vedrørende fraktkjøring for Skangellwara Koppargrufwa. Allmuen er misfornøyd med prisen som Henriksson har oppnådd og viser til at de ikke har hatt noen kunnskap om hele forhandlingssituasjonen. I domsboka står det videre at – «Per Henriksson kunde icke neka sig således Uthlåtit för ofwanberörde Hr. Bärgmestern och Brukzskrifwarn, emedan han tänckte, det allmogen skulle warit der med belåten och till fridz, dock som den icke will ther till Consentera, lembnar han dem sielfwa ther om at sluta bäst dhe gitta». Til tross for forsøk på videre forhandlinger under rettsmøtet kommer ikke bergverket og samene til enighet og saken blir oversendt til Landshövdingen for videre behandling.

Samene i Sverige, eller samebyen, opptrer også i noen tilfeller kollektivt i forbindelse med ivaretagelse av gruppens rettigheter i forhold til ikke-samiske næringsaktører. I følge domsboka for 1703 fører samene i Jukkasjärvi klagemål mot bøndene fra Muonioniska om at de har skutt «een hoop» villrein på oversiden av lappmarksgrensen. Dette var ikke tillatt siden samebyene hadde enerett til all jakt innenfor lappmarken.

Ofte opptrer samebyene også kollektivt i forbindelse med grenseoppgang mot andre samebyer. Dette kan også gjelde rettigheter som hevdes å være knyttet til den ene samebyen eller den enkelte lappmarken. I 1704 hevder Enontekis forsamling at «Juckie Marcknadsplats wiid Wästersiöön, warit deres uhrminnes enskylte Bytesplatz». Det blir derfor fastslått at handelen ved markedet i Skibotten i Norge blir forbeholdt befolkningen i Enontekis, og at de som tilhører Jukkasjärvi forsamling må holde seg borte fra dette markedet.

Også mellom samer i Danmark-Norge og i Sverige finnes det motstridende interesser knyttet til rettigheter og næringsutøvelse. I et brev datert Rotsund 15. juni 1726 skriver Mikael Hwid, Stiftskriveren i Nordland amt, at «här nu och altidh inkommer klagemål fra våre Siöfinner Öfwer Swenske fiällfinner at dhe med deras Reen gör dem skade på deras Eng och Afwell, så wäl som i andra måtto importunerer dhem». I brevet som blir opplest på tinget i Enontekis og er gjengitt i domsboka for 1727 kreves det videre at de svenske samene forblir oppe i fjellområdene med sin rein. Brevet slutter nærmest med en trussel: «thi hellers nödgas Jeg at gifwa Söffinderne frihed at revangere sig sielf, som iag doch icke gierna skulle giöra». Språket i brevet, slik det er gjengitt i domsboka, er preget av en del svenske ord og former. Det kan virke som om brevet har blitt opplest og nedfelt i domsboka samtidig. Retten i Enontekis befaler etter at brevet er opplest, uttrykkelig at almuen må «taga sig til wara uti detta och sådanne tilfällen och sålunda undfly all Olägenhet».

I et brev som lensmann Per Larsson Guttorm fra Ronulla fremviser på tinget i Enontekis i 1733 fra bondelensmann Nils Lemming datert Helgø Tingsted Lyngen 6. oktober 1732, kreves det at «ingen Swenske Finner må komme hid ned med sine Reendyr på Norsk grund». I brevet kreves det også at ingen kvener må innfinne seg i Norge om sommeren utenom på de «wanlige Marcknader». Av almuen i Enontekis blir kravene beskrevet som «en stor oförrätt emot wanligheten» og ber om rettens tillatelse til å få fortsette å oppholde seg på norsk side. Retten finner imidlertid at en slik sak ligger utenfor dens gjøremål og hele saken blir videresendt til Landshöfdingen.

Som fellesskap opptrer samene oftere i de svenske dombøkene enn i det norske arkivmaterialet. Det er flere årsaker til dette. For det første utgjør den samiske befolkningen på en helt annen måte en kompakt majoritet i den svenske delen av undersøkelsesområdet. Etnisk er befolkningen på norsk side langt mer sammensatt, noe også en voksende kvensk befolkning utover på 1700-tallet ytterligere bidrar til. Det skal imidlertid tilføyes at også den samiske befolkningen vokser utover 1700-tallet, blant annet som et resultat av en stadig overflytting fra de svenske lappmarkene til områder som i dag ligger på norsk side av grensen.

Et annet moment som ytterligere bidrar til at samene på svensk side i større grad opptrer som fellesskap er at de gjennom reindriften er nærmest alene om å utføre viktige samfunnsmessige funksjoner. Frakt med reinsdyr er en forutsetning for at handelen gjennom Tornedalen og over kjølen i det hele skal eksistere. Likeledes er tamreindriften på denne tiden en helt nødvendig forutsetning for gruvedrift i Lappmarken (Hansen og Olsen 2004: 297). Dette gjør at reindriftssamene ved å opptre enhetlig kan oppnå gunstige avtaler både ovenfor myndighetene, kirka, handelsmenn og i forhold til andre næringsinteresser. Slik sett kan vi en viss forstand se på aktørrollen slik den fremstår i rettsprotokollene som et resultat av næringsmessige fellesinteresser.

4.10 Kvenene i rettsforhandlingene

Mens samene i enkelte tilfeller opptrer som et kollektiv med felles mål i rettsprotokollene, er kvenene stort sett bare til stede som enkeltindivider. I noen tilfeller blir de imidlertid fra myndighetenes side behandlet som kollektiv. I kvensk historie har et dokument fra arkivet til amtmannen i Finnmark blitt trukket frem av flere (Amtmannen i Finnmark, Statsarkivet i Tromsø, løpenummer 1513). Dokumentet er noe misvisende katalogisert som «Brev på finsk, datert Talvik 10. juni 1747». I virkeligheten er dette det eldste kvenske dokumentet vi så langt kjenner til i Norge. Dokumentet er en avtale mellom kvenene i Talvik-området og kong Fredrik V formet som et troskapsløfte. Annen hver setning er skrevet på kvensk

og annenhver på dansk. Det fremgår tydelig av teksten at man her har benyttet en ord til ord oversettelse som ikke har blitt grammatisk riktig på kvensk. Likevel er det interessante ting å trekke ut av den kvenske teksten. «Ruija» som i dag ofte benyttes som finsk ord på fylket Finnmark viser i dokumentet til staten Norge, mens ordet «Lappin=maë», altså samme ord som Lappland eller Finnmark brukes om området som utgjør amtet Finnmark. Det er imidlertid viktig å påpeke at dette er et enkeltstående dokument, og at valget av ord som er benyttet i dokumentet kan gjenspeile oversettelsesmetoden. Dokumentet har tydeligvis eksistert i minst to ulike utkast. I arkivene i dag kjenner vi bare til det ene, men Samuli Paulaharju gjengir i «Finnmarkens Folk» en variant som oppgis å være etter en avskrift som tilhørte Just Qvigstad (Paulaharju 1928: 327). I innhold er de to dokumentene svært like. De avviker imidlertid en del i ordvalg og oppbygging. Dokumentet som er gjengitt hos Paulaharju er i tillegg en del kortere enn det som finnes i arkivet etter Amtmannen i Finnmark (154 mot 182 kvenske ord).

At utlendinger som flyttet inn i riket ble avkrevet en ed om troskap til kongen var ikke uvanlig på 1700-tallet, men at en hel folkegruppe i et område avkreves kollektiv troskapsed er svært uvanlig. At dokumentet ikke er underskrevet kan peke mot at dette bare er et utkast, dokumentet er imidlertid åpenbart nedlagt mye arbeid i. Den kvenske teksten er skrevet med latinske bokstaver, mens den danske teksten er skrevet i den sedvanlige gotiske frakturkrisen. Dette gjør dokumentet lett å lese og bidrar til at den danske teksten klart skiller seg ut fra den kvenske. Det er også mulig å tenke seg at troskapsløftet har vært avlagt muntlig, gjerne i forbindelse med at det har vært avholdt tingmøte.

Dokumentet med troskapseden fra Talvik kan delvis forklare på bakgrunn av den Svensk-Russiske krig i årene 1741-1743. Etter en 20 år lang fredsperiode erklærte Sverige krig mot Russland i 1741. Krigen ble drevet frem av det franskvennlige hattepartiet. Sammen med yngre adelsmenn og Stockholms velstående handelsmenn, ofte omtalt som «Skeppsbroadelen» fikk de riksdagen med på en revansjekrig med målsetning om å ta

tilbake områder som ble tapt i den store nordiske krig (Mansén 2011: 49-50). Resultatet var at Sverige måtte avstå ytterligere landområder, samt at Finland var okkupert av Russland i årene 1742-1743. Denne perioden kalles ofte «pikkuviha» eller «lilla ofreden» i Finland. «Isoviha» eller «stora ofreden» viser imidlertid til perioden 1713-1721 da Finland også var okkupert av Russland under de siste syv årene av den store nordiske krigen.

Den store nordiske krig har også satt spor etter seg i tingboka for Skjervøy. I 1712 viser fogden til en kongelig forordning om at «- Ingen Corecspondense maa have med Voris fiende Sverrig, eller drives nogen Kiøbmandskab mellom dem og oss». Bondelensmannen får beskjed om «at lade Ned Rifve alle de huser, som staa udj løngs botten, paa det at fiender om Nogen /: som gud forbyde skulle Nedkomme, De da ej derpaa Steden, skal have skiul og skygge». Det er ikke mulig ut i fra det gjennomgåtte kildematerialet å si om denne nedringen faktisk ble gjennomført. Det ser imidlertid ut til at både kontakten og handelen over grensen fortsatte, om enn ikke uforstyrret.

14. juni 1717 fremtrer fogden igjen med en henstilling til befolkningen på tinget i Nord-Rotsund. Nå heter det at: «En deel Svenske qvenner, skal vere her Ned kommet i fiorderne, og bruger deris Næring, Med fiskerier, hvilche Efter at de har fisket Reiser op igien om høsten til Sverrig, og medtager hvis de saaledis fisket hafver, vere sig af torsk og Sei, og saaledis bortselget det igien til deris Naboer i Sverrig». Fogden viser videre til en kongelig forordning som forbyr enhver assistanse til fienden. Videre heter det at: «- saa forbydis alle saadanne Svensker folch, at maa opholde sig her i fiorderne, eller komme her Ned, med mindre de angiver sig her, og aflegger deris allerunderdanigste troeskabs Ed til deris Kongl. May'ts, sig her at Ned sette og forblive, svare deris Skat Efter Enhvers formue, som kongen allernaadigste i sine forordninger befaler».

På tinget i Rotsund i 1722 fremkommer det at handelen fortsetter. Villas Bing som var misjonær for Skjervøy og Kvænangen fra 1719 til 1722 (Steen 1954: 120) begjærte da for

retten at «dend store u=skich som her findis i blant de her Ned kommende qveener i dette tingsted, som med förer drichendes varer at selge, hvorved der en stor u=skich skal begaaes til Synd og undskabs fortöyelse saa var hand for Retten begerende, at saadant motte Raades boed paa». Fogden svarer til dette at han allerede har forbudt kvener å komme ned om våren og reise opp om høsten. Kvener som imidlertid er bosatt i Norge og betaler sin skatt og skyld har dog rett til å bli værende. De «Svenske qvenner» som ikke er bosatt her må fortsatt holde seg borte og bondelensmannen får beskjed om «-at tage fra saadanne om de sig her skulle indfinde hvis de haver mod at fare».

Som nevnt må myndighetenes holdning til kvenene i denne perioden sees i sammenheng med krigstilstanden som råder mellom Danmark-Norge og Sverige. Samtidig synes det åpenbart at, ettersom både handelen og ferdselen over grensen fortsatte, har lokalbefolkningen neppe opplevd denne som truende. Ettersom en rekke kvener allerede var bosatt i kystområdene i Nord-Troms på denne tiden er det grunn til å anta at det både fantes slektskapsbånd og vennskap mellom folk på begge sider av grensen. Motstanden mot brennevinshandelen er imidlertid gjennomgående for hele 1700-tallet. Spesielt uttrykker kirkens representanter stadig bekymring for alkoholbruken og alkoholsalget i området.

I enkelte tilfeller var det nødvendig med et visst samarbeid over grensen for å oppnå en rettferdig rettergang. I påsken 1720 var Michel qven, Hans qven, Erich qven og Olle Hendrichsen qven fra Lyngen samlet i stuen hos presten Michel Heggelund i Karlsøy. Hans qven ber da om at presten vil la Olle motta nattverden, noe han vegrer seg for. Den tredje gangen Hans legger frem spørsmål bryter Michel qven inn «paa qvenmaal» og sier at han skal nekte Olle det. Når Hans spør hvorfor han sier dette, svarer Michel qven på kvensk at det er fordi han er en trollmann. Denne situasjonen fører til at Olles sønn Hendrich Olsen Røsseheg bringer saken inn for tinget på Helgøy i 1721 sammen med Bondelensmann Niels Nielsen og Hans Qven. Både Hans og Erich qven vitner i saken, i tillegg legger saksøkeren frem «tvende hannem meddelte attester oven fra Sverrig, den ene fra Præst ved nafn Johan tornberg dend anden fra laudmanden Carl Sadlin, hvilche

begge var paa slet papier, hvor over de icke af Retten kand antages för de paa forsejlet papier vorder oversadt». Siden Michel ikke har møtt frem til rettsmøtet for å svare for seg, blir saken utsatt til neste ting.

I 1722 kommer saken igjen opp. Hendrich Røsseheg, som altså er sønn til kvenen Olle Henrichsen, blir nå benevnt som «find af Lyngen». Michel Nielssen qven møter ikke opp denne gangen heller, til tross for at han for andre gang er lovlig stevnet. Denne gangen blir rettssaken gjennomført. De svenske dokumentene er nå oversatt til dansk. Carl Sadlin «Herris dommer udj lappemarchen Sverriges crone tilhörende» beskriver Olle som en «Redlig og ærlig mand», mens presten Tornberg i Enontekis bekrefter at han «Erligen og Christeligen har levet» og fortsetter med å anbefale at han gis tilgang til sakramentene så ofte som han ønsker.

Retten slutter at Michel qven har beskyldt Olle Henrichsen for å være trollmann uten å kunne føre bevis for det. Tvert imot har saksøkeren gjennom attester fra presten og øvrigheten i Sverige bevist at han er ærlig og uskyldig i det han anklages for. Michel blir dømt til å betale 10 riksdaler i bot for uten noe bevis ha anklaget en uskyldig mann. I tillegg må han betale 10 riksdaler som erstatning for de tap som Hendrich Røssehegg har hatt i forbindelse med reisen til Sverige for å få tak i attester. Dokumentene som er innhentet i Enontekis blir tillagt stor vekt i denne saken. At den store nordiske krig tok slutt i 1720 var i tillegg neppe til ulempe for saksøkeren, selv om det er uvisst hvor mye vekt som bør legges på dette.

Et søk i de svenske domprotokollene viser for øvrig at Mikkel Qwen ikke bare hadde kommet med beskyldning mot Olle. I domboka for Enontekis vises det i 1721 til en skrivelse fra «Norjet og Lingen» datert i august 1720 at beskyldningene går mye lenger. Mikkel Nilsson Qwen har ifølge domsboka – «in för sittande rättergång under Dannemarkz Crono i Norjet sagt det alla fieldfinner skola wara troldinner». Prestskapet, befalingsmennene og allmuen blir da spurt om de kjenner til om noen drev med trolldom.

Alle benekter å ha kunnskap om noe slikt, og det reageres sterkt på at hele allmuen blir beskyldt på en slik måte. Retten slutter at – «antigen måtte slika Trollpackor medh skiähl och omständigheter angifwa, eller och denne Mikkel Nilsson Qwen för en sådan swår beskyldning tilbörligen måtte blifwa afstraffad».

På denne tiden var for øvrig trolldoms- og hekseprosessene over. Det er nokså tydelig utfra rettsprotokollene at retten i liten grad gjør store anstrengelser i disse sakene. I de gjennomgåtte arkivene fra 1700-tallet dukker det kun opp fire saker som omhandler trolldom. Kvener er imidlertid involvert i alle disse sakene, enten som saksøkere eller som anklaget. Selv om antallet saker er altfor lite til å kunne trekke noen konklusjoner, kan man tenke seg at innvandrede kvener kan ha blitt møtt med noen grad av mistenksomhet og fremmedfrykt i enkelte områder. Dette kan ha bidratt til at frykt og overtro har fått større spillerom.

Selv om det var slutt på 1600-tallets barbariske avstraffelser i trolldomssaker, og den anklagede rent rettslig ikke risikerte så mye, var det åpenbart en belastning i lokalmiljøet å være kjent som en som drev med ondsinnet magi. Kirka hadde i tillegg en litt anderledes oppfatning av disse forholdene enn tingretten. Kirka hadde sanksjonsmuligheter. I justisprotokollen for Skjervøy ser vi i 1733 at Anne Jonsdatter fra Follesøy er nektet nattverd på grunn av en anklage frembragt av naboen Matias qvæn, som også var en av lagrettsmennene, og hans kone Birrite. Det er mannen til Anne, Østen Olsen, som innstevner Matias og Birrite – «for de schal have tillagt hans kone at have udgiort diefvelen som gaar udj hans huus, hvorfor østens kone er sadt fra Sacramente». Birrite svarer da at de ikke egentlig har tillagt henne dette. De kan imidlertid ikke nekte for at de har mistenkt henne – «af dend aarsag at hun har bekiendt for dem tilforn om adskillige mistengte konster at være vidende, hvor for de og har begiert at hun ville afskaffe igjen det onde som grasserer i deris huus om hun kunde». Ingeborg innrømmer overfor retten at hun har forsøkt å hjelpe syke mennesker ved å lese tre fadervår over en skje med vann før hun har gitt dette til den syke. Matias ønsker ikke å forfølge saken siden han ikke har noe annet bevis for det han beskylder henne for enn hennes egen beretning. Saken blir da

overlatt til soknepresten som skal undersøke – «om han befinner hende i dend tilstand at kan taales i meenigheden».

På tinget i Helgøy i 1736 ble kvenen Niels Johansen bosatt på Kviteberg i Lyngen innstevnet av Petter Østberg i Kvalvik og Svens Olsen på Karnes fordi han skal ha truet sine naboer, samt at – «hand fører et u=Christelig lefnet i Mangemaader». Til tross for å med underskrift å ha kvittert for mottatt stevning, møtte ikke Niels opp på tinget, retten fortsatte likevel med saken uten hans tilstedeværelse. Hos presten Simen Kildal, som har vært prest på stedet i seks år, møtte Niels opp når det var nødvendig for å gå til nattverd de første tre årene. De siste tre årene har hverken han eller hans kone vært i kirken. Presten forteller at det har gått rykte om at – «hand har øfvvet signerie, og er Misstengt for U=lovlige Konstners brug». Kvenene Peer Olsen fra Årøyholmen og Hans Hansen fra Stubbeng forteller retten at de har sett og hørt han lese over brennevin for å gi syke som medisin. Dette skjedde omtrent 15 år tidligere.

De to kvenene blir fritatt fra å avlegge ed siden retten henviser til at – «dend KOngl: Eargtet pardoen tillader finnene fri for exsemplarites Straf, for finderier; saa er det og saa lang tid siden at dette skal verre passerit». Den opphevelse av straffeforfølgelse for utøvelse av tradisjonell religion og magi som kongen vedtok i 1726 (Steen 1954: 378-380) ble altså gjort gjeldende for kvenen Niels Johansen. Den lange tiden som var gått siden hendelsene bidro til at han kunne frikjennes for dette. Det var et tydelig krav fra kongen at samene skulle oppgi sin tradisjonelle religionsutøvelse. I et reskript av 13. september 1728 heter det at – «den Pardon, som vi allernaadigst haver skienket Finnerne og Lapperne for deres afgudiske Væsen, ikke skal komme dennem til Gode, som opsette sig imod deres Lærere; men at de skulde paagribes og straffes efter Loven, naar de efterdags befindes i Troldom og deres gamle afgudiske vane» (Trykt i Steen 1954: 380-381).

Beskyldningene om vold og trusler mot naboene er Niels ikke renvasket fra. Michel Hvid som fører saken på vegne av saksøkerne ber om at det protokollføres, siden det vil gå et år

før saken kan komme opp på nytt; - «I hvilchen tid den Indstefnte Niels Johans: qvæn ednu kunde begaa meget ondt til forargelse iblandt de Enfoldige finner blant hvilche hand boer». Hvid mener at saken på best mulig måte kan løses ved at – «lade hannem fra sig sin findeplads Qviteberg der hand boer paa, og lade den igien besætte ved andre infødde skichelige og Nøedtregende finner, og hand at forføye sig bort med sitt tryllerie, hvor ved og sagen kand gribe Ende». Hva som er den videre gang i saken kan ikke leses ut av protokollen, og den kommer ikke opp igjen året etter.

Både i saken mot Mikkel Qwen i 1722 og i saken mot Niels Johansen i 1736 er det kvener som vitner mot de tiltalte. I 1722 er det en kven som er saksøker. Det er altså ikke enkelt å lese et motsetningsforhold mellom kvenene og andre befolkningsgrupper ut av teksten. At disse sakene oppstår og blir behandlet på tinget kan ha sin rot i flere medvirkende årsaksforhold. At kvenene som beveget seg fra tornedalsområdet til fjordene på begynnelsen av 1700-tallet hadde røtter i ulike områder på svensk og finsk side, og derfor var tilflyttere uten den fellesskapsfølelsen som ofte preger små lokalsamfunn, kan ha bidratt til at konflikter ikke ble nedtonet. Mange av kvenene var flyktninger som kom under den store nordiske krigen, som i Østerbotten og Tornedalen var preget av en nærmest ekstrem brutalitet, (Lindbach 2014: 161-164, Vilkuna 2011: 192-193) har utvilsomt preget enkeltes erfaring. I tillegg har trolig den svært aktive misjonsvirksomheten som ble drevet mot den samiske befolkningen i perioden, kombinert med den kongelig sanksjonerte politikken med å se igjennom fingrene med samenes tradisjonelle trosvirksomhet, så lenge de oppga denne og gikk over til kristendommen, bidratt til at vi ikke finner samer som anklages for trolldomsrelaterte forbrytelser i denne perioden.

Mens samene i større grad blir bedt om å uttale seg som kollektiv gruppe (finnealmue), skjer dette svært sjeldent når det gjelder kvenene. Et unntak er imidlertid tinget i Skjervøy i 1738. I forbindelse med de innsendte oppgavene til fogden for 1735 er det tydeligvis fremkommet uklarheter og i den forbindelse retter fogden spørsmål om «hvad Næring og Brug de qvæner haver eller bruger, som beboer en deel finne pladser her i tingstædet».

Her ser det ut til at spørsmålet har vært rettet direkte til de omtalte kvenene. Teksten fortsetter – «Derpaa de svarede, at de Nærer sig allene med samme Næring af fiskeerie, som de ander Voris Egne finner Nærer sig med, og ellers forstaar Bæder at dyrche deris pladser, End finnerene kand». Generaljordboken fra 1743 viser til at det i 1736 ble bestemt at «de Svenske Qvæner» ikke skal ha samme friheter som sjøsamene selv om de bosetter seg på gamle finnerydninger. Dette begrunnes med at «disse saa kaldet Qvæner skal være meere duelige til Rødning og Jord-Auling, end ellers de ordinarie finner, og derfor hereffter skal skatte som Nordmænd». Myndighetene ønsket altså ikke at kvenene, som hadde bakgrunn i en kultur der jordbruket var hovednæring, og derfor hadde spesielle kunnskaper og forutsetninger, skulle nyte godt av finneodelen som var en tradisjonell rettighet knyttet til sjøsamene i Troms og Nordland. Finneodelsordningen innebar at de som bebodde gårdene var fritatt for jordleie eller bygselsavgift. Ordningen ga samene som bodde på disse gårdene frihet til å slippe å forholde seg til en jordeier, kontroll over arv og eiendomsoverdragelse, samt større trygghet mot å bli drevet fra gårdene på grunn av gjeldskrav (Hansen og Olsen 2004: 298-299).

Den stadige innvandringen av både samer og kvener fra svensk side skapte enkelte språklige vanskeligheter for retten. I noen tilfeller ble det oppnevnt utenforstående tolk, mens i andre tilfeller kunne en slektning eller nabo opptre som tolk. På tinget i Helgøy i 1744 ser vi at Esaias Pelleg tolker for sin far Mikkel Pelleg – «siden Mikkel selv er uforstaaelig i tale». Det hendte også at tolkning kunne medføre at en forklaring ble feilaktig. På tinget for Lyngen og Karlsøy på Nordkjosen i 1797 kommer Hans Pedersen Kvalvik tilbake dagen etter at han har forklart seg i en sak og ber om å få tilført protokollen at han er feilaktig oversatt. Han har forklart seg – «paa qvænsk som det eneste Sprog han forstaaer men af Tolken var uriktig bleven forklaret».

Kildematerialet gir imidlertid flere eksempler på at yngre kvener tilsynelatende har fått god opplæring i det norske språk. Dette ser vi i en tragisk sak fra Storfjord som behandles på Helgøytinget i 1739. Erich Olsen, sønn av kvenen Olle Peersen fra Lyngen, har i forbindelse med kobbejakt kommet til å utløse et vådeskudd som stygt skader hans bror,

Olle Olsen, som dør av skadene noen uker etterpå. I et skriftlig innlegg til tinget legger Erich frem saken. Brevet begynner slik: «Gunstige Øfrighed, Jeg Undertegnede er kaldet til tinge af Missionario Sr Olluf Hierrild i anledning af min Sal: Broders Olle Olsens u=lychelige dødsfald ved et u=formodentlig Børsse skud avigte vinter i Lyngens stor fiord, derfor er ieg mig her ved allerærbødigt, som sandfærdigt forklarendt som følger». Erich fortsetter med en fremstilling av hvordan vådeskuddet oppstod før han avslutter: «ingen har seedt, veed, og kand vidne dette uden alseende Gud, paa hvis vidnesbyrd ieg mig iensønlig fryct hiertelig paaraaber. og at ieg kand blive frikiendt for Min gunstige Øfrigheds Ret, som ieg ellers er frikiendt i min Sam Vittighed for guds Ret, da skal alle fromme folch vidne om min uskyldighed, som haver hørdt samme min Broders egne ord, for og i døden, og i sær benytter ieg mig af de Nu Nærværende Jachob Pedersen Skolemæster i Lyngen, og Røsse Henric som begge har hørdt hans lydelige og tydelige beskinneelse, og forbliver stædse deris ymygest thiener». Brevet er datert Grunnfiord 10. juni 1739, samme dag som saken er oppe i retten. Brevet er et tidlig eksempel på hvordan skriftlighet i stadig større grad tas i bruk av kvener og samer i løpet av 1700-tallet, spesielt i forbindelse med kommunikasjon med ulike myndigheter. Retten finner for øvrig at skuddet må anses som «En vaades=gierning», men han blir pålagt å betale brorens arvinger 10 riksdaler, fattigkassen 2 riksdaler, samt sakens omkostninger.

Mot slutten av 1700-tallet blir kvenene som bosetter seg ved kysten møtt med flere hindringer enn på begynnelsen av århundret. Krav til reisepass og dokumentasjon blir i større grad effektivt. Til tross for dette flytter stadig flere kvener til fjordene i Nord-Troms og Vest-Finnmark. En sak som kommer opp på skattetinget i Hamnes for Skjervøy tinglag i 1794 illustrerer dette. Da prokurator Kildal vil føre drengen Abraham Johannesen fra Sør-Rotsund som vitne, protesterer saksøkeren Hans Klæbo med begrunnelse i at Abraham er en ukonfirmert kvensk overløper uten pass. Kildal på sin side viser til at Abrahams far tidligere tilhørte de svenske militære styrkene og at han etter dette flyttet til Finnmark med kone og barn, og dette mener Kildal han må ha hatt pass for å kunne gjøre. Kildal reagerer sterkt på at Abraham Johannesen skal bli nektet å bli avhørt som vitne og hevder at - «da bliver han at ansee som borgerlig død for sin heele øvrige Leve Tiid og dette ville være gruesommere for ham end om den naturlige Død som det Physiske Onde

begiængende hans Individium». Saken blir løst ved forlik året etter, uten Abraham Johannesens vitnemål.

I de svenske rettsprotokollene forekommer ikke etnonymet kven. Den eneste gang dette finnes nedskrevet i det gjennomgåtte materialet er i den overfor nevnte saken vedrørende Mikkel Qwen i Enontekis i 1721. Her blir for øvrig Qwen brukt nærmest som et etternavn. Den befolkningen som i Danmark-Norge omtales som svenske kvener blir i Sverige vanligvis omtalt som nybyggere eller finske bønder. Det første begrepet er imidlertid absolutt alminneligst i kildene.

At en gård omtales som et nybygg må imidlertid ikke forstås som om det nylig er oppført. I dombok for Enontekis ser vi i 1765 at Johan Samuelsson Riska og sønnen Per Johansson Riska bor på et nybygg som er om lag 100 år gammelt. Begrepet nybygg bør heller forstås som et administrativt begrep, som i denne sammenhengen betyr gård i lappmarken. Vi ser at begrepet har trengt inn i den lokale kvenske eller finske dialekten. I et brev i arkivet til Direktionen över Lappmarksens ecclestiastikverk datert 9. februar 1746 (LE: e4) går det frem at brevet som oppgir å være fra fattige samer i Enontekis – «Me köyhät lappalaiset Enontekemäs» er ført i pennen av Nicolaus Magnunpoika som selv bruker betegnelsen «NyybyKarildä». Brevet oppgir å være skrevet på vegne av hele Enontekis forsamling, og ser ut til å være underskrevet av både samer og bønder, et av flere eksempler på at disse gruppene står sammen når de henvender seg til myndighetene.

Et annet eksempel på samarbeid mellom finskspråklige bønder og samer er et fellesbrev fra 1762 som blir levert til tinget i Jukkasjärvi vedrørende krav om bidrag til underhold for riksdagsmannen Mads Ripi. Dette tilbakeviser bønder og samer i fellesskap og henviser til at – «vi honom aldrig til Ricksdags Fullmächtig kalladt». De fortsetter med å vise til at de – «weta ock dessuton intet huru wida han bewakad någodt wårdt gemesamma bästa». Brevet er underskrevet av nybyggere i Parackvara, Vittangi, Lajnio og samer i Calasvuoma, Rautusvuoma, Talma og Sarivuoma.

Mens det finske språket ble benyttet både i Enontekis og Jukkasjärvi, blir kun samisk og svensk benyttet i Gällivarre, som tilhører Lule lappmark. Etter at Gällivarre i 1743 er blitt eget pastorat, offentliggjør Landshøfdingen at alle samer og nybyggere innenfor Jukkasjärvi sogn, som ligger sør for kalixelven, skal overflyttes dit. I domsboka for Jukkasjärvi i 1745 vises det til at alle - «Nybyggare här i Juckasjerfvi, äro så wäl Lapska, som Finska språket mächtige», noe som skulle bidra til å gjøre denne overflyttingen mulig.

Etter hvert kommer det imidlertid protester fra de berørte nybyggerne. I et skriv fra Henrik Henriksson, Olof Olofsson Stålnacka, Nils Olofsson Kemilainen fra Muskojärwi og Mikkel Henriksson fra Kippiwoma, anmodes det om at de fortsatt må tillates å tilhøre Jukkasjärvi kirke. Begrunnelsen er at – «som the af ursprunge wore finnar, och altså i sine hushål betiena sig af finska språket, samt änskiönt the i umgänge med Lapparne härstädes, til en del förstå thet här i Lapmrk. brukelige Lapska språket, såsom en ganska stor gemenskap ägande med finskan, thet skola the, och än mindre theras husfolk therfore finna sig uti then Lapska, som vid Gellivarre församling är öflig». I brevet, som blir protokollført i domboka for 1750, vises det videre til at både finsk og samisk brukes som gudstjenestespråk i Jukkasjärvi, og at det i tillegg er en lang reise til Gällivarre.

Fra midten av 1700-tallet, etter at grenseoppgangen er fullført i området, blir det flere formaliteter knyttet til permanent flytting over grensene. Mens vi i nedtegnelsene fra tinget i Jukkasjärvi i 1700 kan lese at «Ländzmannene Olof Mikkelson Törnqwist (-) har förledne Sommars med Lapp Kånan Sigrid Nilsson dotter rynd här ifrån öfwer til Norje», og det i første halvdel av århundret også er flere tilfeller der personer rett og slett forsvinner over grensen, blir forflytting over grensen i økende grad kontrollert. Fra 1767 er det innført i domsboka hvem som har fått tillatelse til å flytte over grensa for å kunne skaffe seg bedre utkomme. Fra Jukkasjärvi og Enontekis synes de fleste som flytter over til Norge å være samer. Som vi tidligere har sett blir reisepass en nødvendighet etter hvert. På rettsmøtet i Jukkasjärvi i 1773 anklages Nils Nilsson Parfwa og Amund Nilsson Kennon for å ha ført 5 familier fra Øverkalix over til Norge uten reisepass. Det ser altså ut

til at befolkningen i grenseområdet har hatt en rolle som veivisere og lokalkjente i forbindelse med overfarten til Norge. Fordi denne undersøkelsen er begrenset til Torne lappmark på svensk side vil store deler av det som utgjør den kvenske overfarten til norskekysten på 1700-tallet ikke komme til syne i det gjennomgåtte arkivmaterialet. Vi skal komme tilbake til den flyttingen som nedtegner seg i domsbøkene.

4.11 Statens informasjonsinnsamling – Danmark-Norge

Bygdetingene hadde på 1700-tallet funksjoner som gikk langt ut over de rent juridiske. I rettspleien utgjorde bygdetingene førsteinstans for rettergangen. I tillegg ble leiekontrakter, pantsettelsler og eiendomsoverdragelser offentliggjort på tinget. Historikeren Sylvi Sogner har beskrevet tinget som – «i særklasse den viktigste møteplassen både for folk seg imellom og mellom folket og statens representanter i bygd og by» (Sogner 2005: 58). Tinget ble anvendt som kommunikasjonskanal for myndighetene gjennom kunngjøring av offentlige forordninger som innbyggerne måtte rette seg etter. Videre gav bygdetingene rom for en type toveiskommunikasjon gjennom at lokalbefolkning kunne fremføre klagemål mot tiltak og krav de var uenige i, og staten eller dens representanter kunne henvende seg til befolkningen med spørsmål når den hadde behov for det (Hansen 2003: 389).

På tingene i Nord-Troms er dialogen mellom myndighetene og allmuen i stor grad initiert ovenfra. Først og fremst er det finneallmuen som er gjenstand for forespørsler. Som tidligere nevnt (kapittel 4.6) retter kongen via Rentekammeret i 1726 forespørsler til finneallmuen vedrørende «deris friheds Ret til deris Rødnings Jorder». Samene på Skjervøy svarer på tinget i 1727 at de ikke vet om noe kongebrev som denne retten skal ha sitt opphav i, men at deres rydningsplasser gjennom tiden er brukt av mann etter mann etter gammel sedvane. Samene blir også spurt om nordmennene har forstøtt dem fra deres eiendommer. Til dette svarte finneallmuen ifølge justisprotokollen at – «dem ingen indpass er skeedt i serdelished, uden allene de opregnede 2de finnepladser hvor af

opsidderne har verret bort døde og blev forklaret, at som de laae øde haver da landretten i følge Efter den Ny matriculering udgivet bevilgins Sædel til Nordmendene at slaae dend gresning». Det blir rettet flere spørsmål til finnelamuen vedrørende forholdet mellom nordmenn og samer i sin alminnelighet. Det rettes direkte spørsmål om de nordmennene som har overtatt finnergydninger, som har vært forlatt siden 1710 har vært – «finnerne til Ringeste finder Enten i deris gudsthienniste eller i andre maader til nogen forargelses anstød». På dette svarer finneallmuen benektende. Mens tinget for Skjervøy ble holdt 13. juni, ble det avholdt ting uken etter, den 17. juni, for Helgøy i Nord-Grunnfjord. På dette tinget ble de samme spørsmålene stilt til Helgøys finneallmue. Her viser protokollinnførselen bare at spørsmålene ble stilt og at – «deris beretning og svar var af lige indhold som paa Scherfœe tingsted af finnerne bleve svaret og her forhen findis omformeldet». Denne type forenklet protokollførsel er for øvrig noe som skiller de norske justisprotokollene fra de svenske dombøkene, som gjerne referer flere likelydende utsagn.

I 1744 blir det på tinget i Skjervøy, som resultat av en henvendelse fra Amtmannen, rettet en del spørsmål vedrørende reindriftssamene til tinget. Disse blir i protokollen omtalt som «fieldlapper», «lapper», «fieldfinner» og «østlapper» i motsetning til de lokale «søefinnerne». Først blir det reist spørsmål om flyttsamene har snakket med lensmannen eller andre om at de ønsker å bygsle fjellalmenningene. Til dette svarer både lensmann og allmue benektende. Dernest spørres det om fjellalmenningene hittil har vært til felles bruk for alle østlapper, eller om noen er mer berettiget enn andre. Til dette blir det svart at – «Bønderne eller Søefinnerne haver iche vanchet til fields og derfor iche veed hvorledes fieldfinnerne haver Ret til En eller anden stæd tilfields og iche heller vide hvor langt den omspurte field almindig strecher sig Need imod Bøgden». Allmuen klager videre over at reinsdyr blir drevet over jordene deres og gjør skade ved å ødelegge gressrøttene, og at reindriftssamene gjør skade på skogen, spesielt ved å flå never av trærne, noe de også tidligere har klaget over. De viser her til at den forrige fogden, Andreas Tønder, forbød – «fieldlapperne at komme her need, som dog intet haver frugtet. Skulle nu fieldlapperne faa tilbøxlet sig visse Districter af fieldene ville det følge paa, at de ville blive dristigere og tilholde sig meere frihed, og saaledes fortryche Bøyd Almuen Med Næver flaaen og skouvens ødeleggelse, og deris Jorders overdrift af deris Reinsdiur at de snart Maatte

fortrenges fra deris Jorder». Vi ser altså her at tingallmuen benytter anledningen til å legge frem sin side av saken i forlengelsen av å svare på et konkret spørsmål fra myndighetene. Argumentasjonen i svaret går langt ut over å besvare det som allmuen konkret spørres om. At forbudet som ble iverksatt av Andreas Tønder på amtmannens ordre om å forby «Svenske og alle fieldfinder» å krysse norskegrensa, ser imidlertid ut til å ha hatt en viss virkning siden Stiftskriveren Michel Hvid, som var ombudsmann på baronens gods, i samme sak at etter at forbudet kom – «blev ingen fieldfindskat meere betalt uden af Nogle faa som imod forbudet kom hiid Ned, og Nogle som Rode her eftter Sey om Sommeren paa Søen».

Myndighetenes holdning til reindriftssamene var i ferd med å ta en positiv vending. Det kan ha sammenheng med det forestående arbeidet i forbindelse med grenseoppgangen mellom de to rikene. På tinget i Rotsund i 1745 var reindriftssamene til stede når det på bakgrunn av ordre fra Amtmann Schjelderup ble forhandlet om når på året og hvor hen det ville være beleielig for dem å avholde Lapping «for dette destricts fieldfinder og lapper» for å «haandhæve Justitien imellem dennem». Samene svarer at dette kunne gjennomføres i forbindelse med det alminnelige sommerting i Rotsund, og at Jacob Nyenstedt og finneskolemesteren Mogens Jacobsen kan brukes som tolker. Gjennom tolken Nyenstedt fremla reindriftssamene ønske om at rette vedkommende skulle gi dem skriftlig bevilling på de fjellområdene hvor de hadde tilhold ettersom de har betalt sin skatt til den norske krone. På bøndenes vegne fremla ombudsmannen Michel Hvid betenkeligheter knyttet til at norske bønder og sjøsamer fikk jordene skadet av reinsdyrene, at skogene ble ødelagt, og at fjellsamene kom til å gå de bofaste i næringen når det gjaldt jakt og fangst. Det ble derfor anmodet om at fjellsamene måtte holde seg til sine tradisjonelle områder mellom fjordbotnene og fjellryggen.

Fjellsamene ble deretter spurt av fogden om hvor de ønsket å bosette seg ettersom de har anmodet om – «at ville beboe endeel fielddahler imellem Sverrig og Norge». Det fremkom da at de ønsket å bosette seg «1/2 fierdings vej opfra Søen, dog meere og mindre». En halv fierding tilsvarer om lag 1.4 kilometer. Allmuen hevder da at dalene er

bygdeallmenninger som de har benyttet fra «alders tid». Jorden har vært bygslet fra fjell til fjære, og de har benyttet området til hugst, neverflåing, skav til føde for buskapen om vinteren og så videre. Fogden svarer til dette at siden det ikke tydelig fremgår hvem som har rett eller om dette området er bygdeallmenning eller tilhører kongen, så unnsår han seg ikke for å gi fjellsamene bevillingsseddel på de omtalte fjellene. I denne konkrete saken vil han imidlertid føre saken frem for – «høgere øvrigheds forgot befindende og nermere despensation».

Under behandlingen av saken oppstår det også uklarhet om hvem som skulle ha retten til skatteinntektene fra flyttsamene i området. I 1666 solgte kong Frederik III krongodset i Troms til kammerherre Joachim Irgens. I 1713 ble dette tromsgodset overtatt av nederlenderen Baron Jacob de Petersen. Michel Hvid var lokal ombudsmann for godset (Guttormsen 2005: 335). Hvid henviser til at han tidligere selv har mottatt skatt fra fjellsamene på markedene i Kvæningen, i Skibotten og på andre markedsplasser. Han henviser også til at de har vært under tingets jurisdiksjon – «naar de haver begaaet som de ikke burde, men da det udstrægte sig forvidt og gjorde Landets indbyggere adskillige forhang, hvorover meegen klage til tingene indløb, saasom Lapperne fløttede sig du langt inden for fiordbotterne, gjorde uskik med fiskeri og bemegtede sig land og strand, saa blev de for nogle aar siden forbødne at komme her ned, landets indbyggere til fortrængsel og da kunde man ikke bekomme nogen skatt af dennem, men faar de nu den forrige frihed igien, saa vil følger paa, at de baade faar skatter og staa under den Norske øvrigheds Jurisdiction som tilforn».

Flyttsamene ble deretter påbudt av retten å holde seg oppe i fjellene på den norske side av kjølen som de betaler skatt for, men ikke å komme ned til kysten med reinflokkene. Deretter ble de spurt om de har betalt skatt til Norge før det ble forbudt å komme ned til sjøsiden. På dette svarte de at de og deres forfedre betalte skatt før forbudet. Når det gjelder jurisdiksjon kan de ikke gi noen opplysninger, men lensmannen forteller – «at de i gammel tid blev indskrænket under Justititen ligesaa vel som andre, naar de forsaae sig, og man kunde faae dennem fat».

De overstående eksemplene viser at myndighetene benytter lokaltingene som kanal for informasjonsinnsamling. Spesielt synes de å være nyttige i forhold til samene som man i en rekke forhold ellers mangler informasjon om. Til tross for at kommunikasjonene har sitt utgangspunkt i forespørsler fra myndighetsrepresentanter, er det tydelig at de ulike aktørene forsøker å kanalisere informasjonen slik at den på best mulig måte er tilpasset deres formål.

I justitsprotokollene forekommer også en annen form for forespørsler spesielt rettet mot den samiske befolkningen. I 1759 rettet Niels Berg en skriftlig forespørsel til retten i Skjervøy. Berg var aktuell som sokneprest i Lenvik. Han hadde tidligere vært uordinert misjonær i Lyngen og Karlsøy (1743 – ca. 1745). Etter å ha tatt teologisk eksamen i København, ble han så i 1751 misjonær for Skjervøy og Kvæningen, hvor han virket fram til 1758. Samme år ble han sokneprest i Ibestad. Her støtte han på problemer og skal ha blitt fratatt kallsbrevet i en periode (Steen 1954: 393-394). Henvendelsen til tinget må antakelig forstås på bakgrunn av dette. Spørsmålene går til hele allmuen, men det er spesielt samene - «av hvilke (-) en temmelig mengde vare tilstæde for Retten» - som får ytre seg i denne saken. Samene blir spurt om de har noe å laste Berg for «i Levnet eller Lærdom», samt om de forstod «hans lærdom på Norsk Tungemaal». Til dette svarte samene at de ikke hadde noe å laste Berg for, og at de velsignet han for hver dag han var i sognet og ønsket at det måtte gå han vel. Videre forteller teksten at – «Hvad hr. Bergs lærdom for finnerne paa Norsk Tungemaal angaar, da kunde de meget vel forstaae hannem, siden finnerne ere det Norske tungemaal mægtige». Presten på Skjervøy, Cornelius Dons, ble i samme sak spurt om han anser det for nødvendig at en samisk lærer skulle undervise samene på samisk i sognet. Til dette svarer presten at – «som finnerne forstaar Norsk, kand de bedre undervises paa Norsk end paa finnemaal, siden det findske Sprog har adskillig forandring». Her sikter han trolig til de ulike dialektene.

Niels Berg ønsket svar på om samene vet om gudstjenesten i Kautokeino blir holdt på norsk eller på samisk. Til dette var det kun den tilstedeværende reindriftssamen Hendrik

Olsen som kunne svare. Allmuen for øvrig hadde ikke kunnskap om dette. Olsen som årlig var i Kautokeino uttalte til retten at når han var til stede ved gudstjenesten hadde han hørt presten fremføre prekenen på norsk, og at denne så hadde blitt tolket til samisk. Han la til at – «naar de Norske Præster har holdt nogen tale på findsk, har meeningheden Lidet forstoed deraf».

Året etter – i 1760 – er det presten Dons som selv retter spørsmål til allmuen på tinget. Bakgrunnen er at Peder Olsen fra Uløya og Joen Hendriksen fra Alten, sammen med flere samer, har henvendt seg til Biskopen under hans visitas og presentert ønske om å få en misjonær til sognet. Dette har tydeligvis falt presten tungt for brystet. Han retter flere spørsmål til tingallmuen. Han ønsker svar på om han ikke reiste rundt i fjordene for å preke og undervise før den forrige misjonær kom og mens han var i sognet? Om han ikke har fortsatt med dette etter at misjonæren forlot sognet? Til dette svarer folk bekreftende. De benekter at han skal ha bedrevet noen form for handel eller kjøpmannskap under sine kirkelige reiser. Videre spør han om – «nogen af almuen enten mundtlig eller skriftlig har begieret af nogen at skrive nogen klage for dennem til Biskoppen, om hr. Dons, siden det forleden aar skal være saadan klage over hannem til Biskoppen indkommet i almuens navn?». Svaret fra allmuen var at ingen av dem hadde klaget over presten eller henvendt seg til noen andre for å få fremført noen klagemål.

Etter at allmuen var forespurt, ble de to samene Peder Olsen og Joen Hendriksen stevnet for retten sammen med handelsmannen Giævers. Peder Olsen forklarte at han hadde henvendt seg til Giævers med ønske om at han skulle fremføre ønsket om få en misjonær til sognet til biskopen. Han hadde i den forbindelse også rådført seg med Giævers om han «kunde komme i nogen fortræd for dette at hand skulle begiere Missionarius af Biskoppen?». Til dette hadde Giævers svart at han skulle stå inne for at dette ikke skulde skade Olsen på noen måte. Olsen forsikret retten at han ikke hadde noen klagemål mot Dons, men at han tvert imot – «ville ej unde hr. Dons saa ondt at Reise om til finnerne». Under behandlingen kommer det frem at andre samer også har henvendt seg til Giævers med ønske om at han skulle ta dette opp med biskopen.

Vi ser altså at tingsamlingen blir brukt som en mulighet til å få allmuen i tale både av staten og av lokale myndighetspersoner. Prestene Berg og Dons ønsker tydelig å bruke allmuens besvarelser til å styrke sin egen sak i forhold til høyere myndighetsnivåer. I det sistnevnte tilfellet er det naturlig å legge til grunn at det sannsynligvis ville være økonomisk gunstig for soknepresten å slippe å ha en misjonær i sognet. Vi ser at samene i dette tilfellet ikke har sett tinget som det gunstigste middelet til å fremme sin sak. I stedet har de valgt å bruke en handelsmann som hadde en sosial posisjon som ga han tilgang til en direkte og uhindret kommunikasjon med biskopen i forbindelse med hans visitas. Samenes strategi ser ut til å ha vært vellykket, for allerede samme år ble Peter Heiberg Fabricius ansatt som misjonær i Skjervøy og Kvæningen. Året etter ble også Frederik Adrian Bødtker ansatt i samme distrikt, og frem til 1764 var det to misjonærer i distriktet (Steen 1954: 252-253). I 1769 er det for øvrig fogden Jørgen Wang som henvender seg til allmuen på Skjervøytinget for å renvaske seg fra mistanke. Han retter en rekke spørsmål om egen oppførsel og vandel til folket på tinget.

I mer administrative anliggender kunne allmuen også bli forespurt. 16. mai 1795 nedtegnes for eksempel i justisprotokollen fra tinget i Skjervøy, at Dommer Nicolai Christian Friis Colderup – «i Anledning af een ham under Dags Dato indløben Skriftlig Forlangende fra eendeel af dette Sogns Handlere og Giæstgivere, tilspurgte i Anledning af samme om den samtlige Almue var eenig om at ieg paa deres Vegne skulde indgive deres aller underdanigste Ansøgning om allernaadigst Toldfriehe'd af alle Slags fornødne Vahrer og Søreedskaber som maatte blive indført i Tromsøe Kiøbstæd hvortil deres Svar var ! Ja, og paa Grund deraf indvilgede Dommeren det Forlangende». Slike forespørsler blir imidlertid rettet til hele allmuen, og ikke til samer eller kvener spesielt.

4.12 Myndighetenes informasjonsinnsamling – Sverige

Både befolkningen i Torneå lappmark og rettens sammensetning var, som tidligere nevnt, langt mer preget av samer enn på norsk side av grensen. Det er likevel rettsprotokollene fra Norge som i størst grad er preget av at særskilte spørsmål blir stilt av myndighetene eller myndighetspersoner til samene som gruppe. I forbindelse med grenseoppgangen mellom Sverige og Danmark-Norge på midten av århundret benytter imidlertid de svenske myndighetene häradstingene til å foreta vitneavhør. På norsk side ble dette løst på annen måte. Grensekommisær Major Peter Schnitler ledet arbeidet med å gjennomføre en mengde vitneavhør i årene mellom 1742-1745. Dette ble innført i egne protokoller som inneholder opplysninger om næringsvirksomhet, bosetning og befolkning i grenseområdene (Hansen og Olsen 2004: 268). De sju bindene er samlet i en trebinds kildeutgivelse som er til salgs som enkeltbind gjennom Arkivverket i Norge. For å studere grensekommisjonsarbeidet på svensk side må man imidlertid gå til domsbøkene for å finne vitneavhørene. I Jukkasjärvi og Enontekis ble grenseavhørene foretatt i 1740.

Av domsboka for Jukkasjärvi i 1749 fremgår det at Landshøvdingen Baron Gyllengriip ønsker en undersøkelse av samenes flytting om vinteren. Det hevdes i henvendelsen at flyttingene foregår – «dels till nästa församlingar, dels 9, 10 á 14 miler neder åt landsbygden». Landshøvdingen ønsker å få vite – «huru länga de så gjort. Och huru många, samt hwilka förblifwa stilla på sine land och inom församlingens gräntsor, jamwäl huru stort och widt, ungefärln. hwart land wara må både där lapparne ligga stille Året om, som ock then tract dit de flyttia». Henvendelsen begrunnes med at skolemestrene har hatt vanskeligheter med å gjennomføre husbesøk, samt at disse flyttingene har ført til – «hwarjehanda oordentligheter, trätar, slagsmål med mera». Almuen svar var at ingen i denne lappmarken hadde noe spesielt avdelt skattelandområde slik som i de sørlige lappmarkene – «utan alt samfält, til omväxling ifrån den ena til den andra Orten alt efter som nödwändigheten af theras Boskaps bete ärfordra kan, och at så af ålder skiedt, nu på den sidan om fiellen, en annan tid åter på andra sidan, ibland åter på sielfwa fiällryggen och at inga andre witterligen neder til landsorten skola begifwit än sådane som annars icke föreset sig torstig uppehålle härstades». Reindriftssamene går imidlertid med på at de ikke

på unødig vis skal flytte ut av den forsamlingen de tilhører, slik at de skal kunne besøkes av presteskapet og undervises i kristendommen.

Et tillegg til grensetraktaten kalt «Første Codicill og Tillæg Til Grendse-Traktaten imellem Konge-Rigerne Norge og Sverrig Lapperne Betreffende», vanligvis omtalt som Lappecodicillen, ga reindriften rett til fortsatt fri ferdsel over grensen slik at inngrepene i næringsutøving ikke skulle være ødeleggende. Samene måtte imidlertid velge å være statsborgere og betale skatt i ett av landene (Hansen og Olsen 2004: 275). Det fantes motstand mot Kodicillens bestemmelser. I et brev som blir lagt frem for retten i Jukkasjärvi datert 22. desember 1751 uttrykker brukspatron N. P. Fougts ønske om å forby reindriftsutøverne å flytte over grensa. Begrunnelsen for dette er at mangelen på reinskyss gjør det vanskelig for industriell virksomhet i området, samt at reindriftnomadenes handel foregår hovedsakelig på norsk side. Fougts forslår at det i stedet opprettes – «någon wiss provisor uti orten som altid til Salu förskaffar dem, hwad de således nödtorftel. behöfwa och icke Kunna wara förutan». Dersom ingenting gjøres ser Fougts ingen annen utveg enn å – «taga staf i hand och öfwergifwa altsammans». Fougts truer også med å begi seg – «til något werks anläggande på andra sidan om gräntsen och nära til siökanten, erhuru mycken och rund belöning derföre genast skulle räckes mig i handom». Forsøket på kopperverksdrift i Jukkasjärvi kommer imidlertid til å vare ved enda noen år med Fougts som leder.

På tinget i Jukkasjärvi blir det så i 1753 fra Landshøvdingen rettet direkte forespørsel om «Lapp almogen» kan avstå fra den sedvanlige flyttingen over statsgrensen. Til dette svarer samene som er til stede at – «the thermed så mycket mindre Kunna afstå, som theas Renhjordar å thenne sidan af gräntsen tilräckelig gräswäxt til föda icke ärhålla, icke eller wid infallande warma somrar, utan wid siökanten kunna trifwas och wistas, the sielfwo ock til sit uppehålle fiske wid siökanten at idka föränlåtna wara skola, med nödvendig betesland».

På svensk side var myndighetenes spørsmål til samene som gruppe konsentrert rundt spørsmål som hadde med reindrift å gjøre. På norsk side var spørsmålene knyttet til samenes gamle rettigheter gjennom finneodelen, samenes forhold til enkelte norske embedsmenn og til forhold mellom det norske samfunn og samene. Dette kan gjenspeile ulikheter i måten informasjon ble innsamlet i de ulike landene, men kan også være et resultat av ulikheter i befolknings- og nærings sammensetning. På svensk side av undersøkelsesområdet var reindriften den desidert viktigste næringsvirksomheten. En svært stor andel av sakene som er opp på Häradstinget angår reindriften direkte eller indirekte. I de norske justisprotokollene er reindriften i mye mindre grad til stedet i dokumentene. I stor grad beskrives reindriften her som et problematisk felt som egentlig hører hjemme i høyfjellet og på svensk side. Mens «lapp» i det svenske materialet stort sett alltid henviser til reindriftsutøver, med unntak av «skogslapp» som brukes svært sjeldent, henviser «finn» i de norske justisprotokollene til et folk eller en folkegruppe som i mindre grad utskiller seg ved næringstilpasning enn ved språk, kultur og historiske rettigheter.

4.13 Kontakt og samarbeid over grensene

I begynnelsen av undersøkelsesperioden er forholdene preget av den store nordiske krig som varte fra 1700-1721. Vi har tidligere sett hvordan det fra de dansk-norske myndighetene ble forsøkt lagt hindringer i veien for ferdsel og handel over grensen. Av justisprotokollen for Skjervøy i 1712 går det frem at bondelensmannen fikk i oppgave å rive ned alle husene i Lyngsbotten slik at disse ikke skulle kunne være til nytte for den svenske fienden. Enhver kontakt (*Corecspondence*) og handel med fienden ble også forbudt. Til tross for dette fortsetter ferdselen over grensen. Ikke bare fortsetter kontakten over grensen, men det er også i denne perioden en stor gruppe kvener bosetter seg i fjordene i Nord-Troms, i noen grad som en direkte konsekvens av krigssituasjonen (Lindbach 2006: 13, Larsen 1976: 75). Kildematerialet viser at å krysse statsgrensen kunne innebære mulighet til en ny start for mennesker som ønsket å komme unna andre

problematiske situasjoner. I domboka for Jukkasjärvi fra 1700 ser vi at Lensmann Olof Mikkelson Tornqwist året før har rømt over til Norge sammen med «Lapp kånan» Sigrid Nilsson.

I Jukkasjärvi blir det på tinget i 1715 fremmet krav av Rådmann og Handelsmann Nils Beck mot John Olof Johanson for utestående gjeld. Ettersom – «sielfwa hufwidmannen nu icke är tillstädes utan för 2ne åhr sedan efter nämnden och hela Allmogens intygan, öfwer til Norje förrymt för någon dess begågne fehlaktighet uppå denne sidan och ingen kan giöra sig försäkrat om dess vidare åter komst» ser retten seg nødt til å løse saken uten hovedpersonen til stede. Løsningen bli i dette tilfellet at noen reinsdyr som han har etterlatt i en annens flokk blir tatt ut som betaling til handelsmannen. I en sak fra samme sted i 1729, hvor det kommer frem at Anna Olofsdotters ektemann Morten Jönsson fra Vittangi har gjort piken Malin Madsdotter gravid, hevder hustruen at han overfor henne fortalte at han skulle på seifiske i Norge. Han lovte henne med ed å komme tilbake – «men nu säger hon sig hafwa förnummit, det han aldrig mera vil komma tilbakars». Ved härradstinget i 1780 kommer det frem at Ingrid Persdotter ikke har sett mannen sin Jon Pålsson på 9 år. Han har – «begifwit sig ifrån Riket» og «skal bo på en ö så langt ifrån Norrska stranden, at man ej kunnat erhålla säker underrättelse om han ennu lever».

Fra Enontekis forsvinner også en del folk over grensen på lignende måte. I forbindelse med en sak knyttet til ei revesaks som skal ha vært stjålet, for siden å bli solgt, henvises det i 1731 til at Per Jakobsson Ryss skal ha solgt en revesaks for 14 år siden – «då han med all sin Egendomb bortrymt öfwer til Norjet hwarest han nu skall tillhålla och wistas på en ort som heter Kaifwonos».

Denne typen saker er sjeldnere på norsk side. Det finnes likevel eksempel på rømminger over grensa til Sverige. I Justisprotkollen for Skjervøy i 1722 blir den kvenske enken Kirsten Joensdatter (noen steder i protokollen også nevnt som Kirsten Larsdatter) anklaget for et leiermål med den unge sammen Petter Hansen, begge to fra Nordreisa. Kirsten blir i

tillegg innstevnet fordi hun har – «født sit foster udi løndom, og fosteret i Marchen henlagt». Etter en rettsak med flere vitnemål blir Kirsten Joensdatter dømt til – «at miste sin hals og hendis hovet at settis paa En stage». I 1724 har dommen imidlertid fremdeles ikke blitt fullbyrdet og Kirsten har klart å rømme. Bondelensmann Rasmus Clemmesen oppgir at han ikke hadde «fengsel=Jern», og at enkelte av de som hadde fått ansvar for å holde vakt over henne heller ikke hadde møtt opp. Lensmannens undersøkelser viste imidlertid at – «hun haver taget baad og paa sin Egen hand Roede over Reise Elfven». Videre har han fått kunnskap om at – «hun er Rømt op til sverig, og opholder sig paa fieldet hos de Svenskee finner og for saadant omgang formener at vorde befriet for videre tiltale».

Det er rimelig å anta at sjansen for å komme unna ubehageligheter og rettslige oppgjør ved å rømme over landegrensen var størst tidlig i perioden. Dette både på grunn av at Sverige var fiende under den store nordiske krig (1700-1721) og at offentlig kommunikasjon over grensen naturlig nok var på et lavt nivå, samt at økning i byråkrati, bedret postgang og økt samarbeid over grensen med tiden gjorde det stadig vanskeligere for enkeltpersoner å kunne forsvinne over grensen uten å bli gjenfunnet.

Redselen for at befolkningen skulle forsvinne over til norsk side av grensen, var en reell faktor som svenske myndigheter måtte forholde seg til. Det kommer blant annet frem når Landshøvdingen i 1743 retter forespørsel til Härradstingene i Jukkasjärvi og Enontekis om utskrivning av soldater. I Jukkasjärvi svarer retten at – «Rätten icke annat aftaga kan, än at i fall på något theras twång härutinnan ankomma skulle större delen af thet thertil skickelige Manskäpet, ansende then ogemena rätsla the för krigstjenesten hysa, härifrån, öfwer Fiällen til Wästersjön, sin flygt taga skulle». Svaret i Enontekis er likelydende.

Folkeforflyttingen over grensen fra vest møt øst fortsetter gjennom hele 1700-tallet. I 1770 kommer det frem i domboka for Jukkasjärvi at en del samer fra Kaitum i Gällivarre får tillatelse til å flytte over til Jukkasjärvi fordi befolkningspresset etter hvert er blitt for

stort for beitegrunnlaget i Kaitumområdet. Begrunnelsen härradsretten gir, er at befolkningen ellers – «kunna taga sig anledning aldeles öfvergifwa Fäderneslandet, hwarpå Tings Rätten många betydliga prof redan erfarit». Fra tinget i Enontekis ser vi også samme tendens i 1770 når det i protokollen er nedfestet at – «Det kan en swänsk undersåte icke förmenas den frihet att flytta ifrån den ena til den andra församlingen, utan skulle et twång härutinnan förorsaka största oredor och Inwånernes utflytting ifrån Fädernes Landet».

En av de viktigste forbindelseslinjene mellom Danmark-Norge og Sverige var naturlig nok handelen over grensen. Denne var konsentrert til markedshandel på flere steder i Nord-Troms, med Skibottenmarkedet som det sentrale. I 1704 får samene (lappalmogen) i Enontekis stadfestet eneretten til handel på Skibottenmarkedet ettersom «Juckie Marcknadzplatz wiid Wästersiöön, warit deres uhrminnes enskylte Bytesplatz». Samer fra Jukkasjärvi befales å holde seg borte fra dette markedet. For myndighetene er det viktig at handelen foregår i kontrollerte former og til rett tid og sted. I Enontekis tingbok for 1733 er det innført et brev fra Bondelensmann Niels Lemming i Helgøy som anmoder om at ingen svenske kvener må komme til kysten om sommeren, foruten til de sedvanlige markeder. Han påpeker at de umiddelbart etter markedstiden må reise hjem igjen.

Det er viktig at markedet blir holdt til rett tid, slik at alle handelsmenn som har rett til det og ønsker det, kan delta. I en skriftlig henvendelse til retten i Enontekis som er innført i 1737 heter det at – «som Laperne bekommer till Wester Siön detta år imod markistider för tiilig da de vores undertegnede begiering til Herr domer at lapperne måtte tilholdes alle samlig at koma her at holda marched 7 dagar för gamla Anders dag». Brevet er underskrevet av Torben Gamst, Knud Klemetsen og Klemet Rasmussen. Retten i Enontekis bemerker i forbindelse med brevet at det ikke er underskrevet av kronens embetsmenn. Torbörn (Torben) Gamst og Knut Klemetsen opptrer for øvrig sammen med Knut Klemetsson som underskrivere på en attest som ble forevist på tinget i Enontekis i 1729. Attesten er underskrevet 24. novemeber 1728, og er en bevitnelse i forbindelse med

en sak Henrik Olsen Ryss fra Norge annla mot Tolfmannen Jon Johansson vedrørende skjellsord som skal ha falt i Skibotten.

I enkelte saker hender det at retten på svensk side anbefaler at saken blir ført på norsk side. I Jukkasjärvi beklager Erik Persson Päre seg i 1722 over gjeld som den norske samene Amund Olsson Gunnar skal være skyldig hans avdøde far. Amund møter i retten og henviser til vitner i Norge. Retten anbefaler at dersom Erik ikke er fornøyd bør han la vitnene avhøre hos domhavende i Norge.

I Enontekis ser vi i 1772 at samene Hans Thomasson Rowal og Johan Suarwio, som har tilhold på norsk side av grensen, innstevner to svenske samer med begrunnelsen at deres reinsdyr skal ha «oppbetat Kärandes Ängar inan Norskt Rå». Retten i Enontekis finner imidlertid at denne saken må føres for norsk rett. Året etter ser vi at Per Nilsson Utsa i Enotekis får utnevnt bonden Erik Hansson Loström fra Malangen til fullmektig i Norge i forbindelse med at han hevder at Olof Larsson Svensk, som befinner seg på norsk side, skal ha tjuvslaktet to av hans reinsdyr.

I 1724 griper retten i Jukkasjärvi inn i en sak for å få den gjennomført etter dansk-norsk juridiksjon. Brødrene Lars Olsson, Amund Olsson og Olof Olsson Gunnar har kommet i konflikt med sin bror Anders Olssons enke. De fremviser et skriv fra Sorenskriver Anders Kristofferson Waleur datert «Dyröe Tingstad Holm den 12 July 1723». Dette dokumentet får arvingene beskjed om å rette seg etter. Den delingen som allerede er foretatt av den norske lensmannen Anders Henriksson og lensmann Per Jonsson Perä blir funnet å ikke være i tråd med sorenskriverens bestemmelse, og blir omgjort av retten.

I 1732 kommer en svært spesiell sak opp ved tinget i Jukkasjärvi. Det er Per Thomasson Sarri som legger frem hvordan hans bror Olof Thomasson Sarri skal ha blitt drept av Lensmann Siul Svensson og hans sønn skolemester Per Siulsson i Malangen. Bakgrunnen

er at lensmannens datter Karin har flyttet sammen med Olof, som allerede var gift med Brita Andersdotter i Sverige. Sammen med et følge på seks personer bega de seg, med reindriftsamen Per Andersson Labba som veiviser, til Olof sin boplass om lag to mil oppover i dalen. Lensmannen og skolemesteren var bevæpnet med geværer. Da de kom frem var Karin hjemme alene. Ifølge Per Labba sitt vitnemål ba faren og broren innstendig at Karin måtte oppgi samlivet med Olof og bli med dem hjem. Hun nektet. Mens de forsøker å overtale Karin til å flytte hjem, kommer Olof tilbake. De henvender seg da til han og ber han sende Karin hjem – «hwar til han swarade aldeles Nej». Deretter blir Olof Thomasson Sarris hender bundet sammen bak på ryggen. I tumultene som følger blir det avfyrt et skudd og Olof forsøker å flykte inn i skogen. Da løp lensmannen og sønnen, samt Pål Amundsson Luppo, etter han. Deretter hørte Per Anderson Labba et skudd. Liket ble senere på sommeren funnet av Olofs bror, Per Thomasson Sarri – «helt opswulit ock rutnat» i en vik i elva ikke langt fra sommerboplassen. Hendene var bakkbundet med hampsnøre, men kroppen var kommet så langt i foråtnelsesprosessen at banesåret ikke lot seg påvise.

Per Thomasson Sarri begjærer deretter at – «Rätten wille denne giärningens omständigheter likmätigt, komma honom Remiss, till Kongl. danska elr. Norska Öfwerheten hwarest han wore sinnad at vidare fulfölja sitt Kiäramåhl emot sielfwa hufwudmännen elr. Des Broders dödzwällare». Sarri ønsker også at retten skal vurdere om Per Anderson Labba som var veiviser, og som også skal ha vært med på å bakbinde Olof, skal straffes for medvirkning. Til dette uttaler imidlertid retten i Jukkasjärvi at – «dett pröfwades nödigt i förstone afbida hwad slut i Norjet anteligen falla will Öfwer sielfwa hufwudmålet och dråpet, efter Olof Thomasson warit gifter här på orten ock likwähl emot föräldrarnes wilja haft en annan quinna der hos sig med hwilken hans synnes olåfln. Hafwa sammanlefwat, innan något utslag kan göras Öfwer Per Andersson Labbas bråttmåhl här wid». Retten i Jukkasjärvi ønsker altså å avvente sakens utfall i norsk rett før de foretar en eventuell straffeforfølgelse av Labba selv. Retten utferdiger imidlertid en lengre «Extractum protocoll» til Per Thomasson Sarri som gjengir hovedtrekkene i det som kom frem under Per Andersson Labba sin forklaring. Avslutningsvis heter det at «denne Rätten täcktes i detta måhlet meddela honom des

promoteriale till den Respective Rätten i Norje, det wille de för Gudz ock Rättwisans skull här öfwer lemna honom dess åliggande Embetez handräkning på det wederbörande der måtte komma til lageligit här för och efter sakens befintelig omständigheter rättwisligen ansedde blifwa, hwilket uppå begären warder här igenom til åstämmde Per Thomasson Sarri af Rättens protocoll Extraherat, actum Juccasjerfwi Tingställe d. 15 Januari 1732».

I en del tilfeller sender myndighetspersoner på norsk side brev eller attester for å meddele opplysninger som kan ha betydning for saksfremstillingen og behandlingen i svensk rett. Når «söman Jon Akselsson från Träldahl» sammen med Erik Anderson som var «barnfödd wid Jonuswando Massugn», men i «öfwer 20 åhr warit i Norrige och der sig hussligen nedsatt med Hustru och barn» i 1739 møter opp ved tinget i Jukkasjärvi for å saksøke Anders Mikkelsen Niia og Jon Henriksson Kemilainen, for tyveri har de med en attest fra presten Jochum Leth på Evenes. Attesten er stilet til «De alle Rettens Betientere i Lapmarken», og forsikrer om at Jon Akselsson er en ærlig og skikkelig mann, og det anmodes om at han må «nyde ret og befodring».

I 1758 opptrer Jon Akselsen igjen ved retten i Jukkasjärvi, nå som «skiepparen från Träldal i Norje». Denne gangen er det samene Anders Jonsson Paljas som anklages for tyveri. Paljas medgir at han har en sum norske penger, men oppgir å ha tjent disse på hovskjæring rundt på gårdene i Norge. Under avhøret oppgir han en liste over hvor han har fått lønn som hovskjærer. Listen gir interessant informasjon om hvilke stedsnavn en svensk same har brukt på områder og gårder som i norske kilder så å si alltid opptrer med norske navn. Blant gårds- og stedsnavnene han oppgir er Sellangi, Lofwangi, Rallnäs, Rana, Ruotta, Tyras holme, Satjasullo holme, Suolla, Jurin Kirekoora, Raisapädan, Kiliby, Patsawona, Kaknäs, Laukusjerfwi og Ankula Niarka. I dette tilfellet ønsker anklager at rettsaken blir gjennomført i Norge. Den anklagede, Anders Jonsson Paljas, - «wille sig dertil icke beqwäma» i følge domsboka – «utan påstod at måhlet måtte wid denna Rätt afgjorda warda».

I domsboka for Enontekis er i 1742 innført et brev fra Befalingsmannen Asmunds Roesenfeldt på Greipstad vedrørende enken Marie Amundsdotter som har mistet ektemannen Nils Jakobsen – «En af vorid Fieldlapper» - sammen med to sønner. Marie er alene med tre barn og er i tillegg gravid, men trues i forbindelse med arveoppgjøret av mannens svigersønner, som er gift med to døtre fra et tidligere ekteskap. Ifølge brevet har disse tiltvunget seg 12 av Maries reinsdyr, to av disse tilhørte i følge Roesenfeldt fogden Andreas Tønder.

Domsbøkerne kan også inneholde spor av diplomatisk kontakt på høyere nivå. På tinget i Jukkasjärvi blir det i 1784 opplyst at den i Stockholm værende danske minister har beklaget seg hos det kongelige hoff over de vansker de norske innbyggere har blitt påført av svenske samer. I den forbindelse anmodet Landshøvding Fredrik von Stenhagen i brev datert 29. september 1783 at det på tinget skal bli understreket at svenske borgere ikke skal påføre innbyggerne i Norge skade eller ulovligheter – «Ej på något sätt förfördela Hans Mayt. Konungens af Dannemarcks och Norriges undersåtare, wara sig uti betande djurfångande, fiskande eller tiggande, så Kärt dem er undgå den swåraste näpst och answar».

På norsk side hender det også at det blir innhentet informasjon fra den andre siden av grensen. Tilfellet med Olle Hendricksen Qven, som ble beskyldt for å drive med trolldom, og innhentet attester fra presten Johan Tornberg og fra dommeren Carl Sadlin i Enontekis til tinget i Helgøy i 1721, er allerede nevnt. Av en eller annen grunn fant man i Norge det nødvendig å oversette attestene fra svensk til dansk slik at disse først ble tatt hensyn til på tingmøtet i Helgøy året etter.

Det finnes tilfeller der opplysninger til bruk i svensk rett blir innhentet på norsk side. I 1746 trer Mikkel Henriksen fra Kåfjord frem for retten i Skjervøy tinglag og forteller at han for noen år siden ble frastjålet en del eiendeler, blant annet ei revesaks som var oppdaget sist vinter hos Mikkel Aslaksen fieldfin, som skal ha kjøpt den hos Henrikssons

svigerbror Jakob Taucko. I forbindelse med rettssaken som var oppe i svensk rett i Enontekis, ønsket man at retten på Skjervøy skulle foreta avhør av Mogens Jakobsen fra Kåfjord. Dette avhøret ble da gjennomført. En annen kåfjording, Anders Jakobsson, opptrådte som vitne i saken i Enontekis. Der er Mikkel Henriksen innført i protokollen som Mikkel Henriksson Kaiwoma. To av vitnene fra svensk side opplyser for øvrig at de har fisket sammen med Mikkel Henriksson i to år.

Både de norske og de svenske rettsprotokollene er preget av at folkeforflyttingen på 1700-tallet i hovedsak gikk fra svensk og finsk side ned mot norskekysten. Det ble stilt krav om at de nye innbyggerne i den dansknorske staten skulle utvise lovlidighet og troskap mot kongenmakten og staten. Vi har tidligere vist til troskapseden fra Talvik i 1747. Dersom alvorlige lovbrudd ble begått, kunne dette medføre utviselse fra riket. Ut fra det gjennomførte materialet ser dette i liten grad ut til å ha inntruffet. Et eksempel fra Justisprotokollen for Helgøy i 1727 viser imidlertid at dette var en håndfast mulighet. Jonas Svenske, som bodde på Tromsøya, var innkalt til tinget «for hans u=barmhiertighed, at hand iche ville hielpe og Ræde Sal: Søren Olsen og hans Broder Peer Ols:, som udlycheligen kuldseiglet sig strax udfør der Jonas Svenskee, var boende». Etter rettens eksaminasjon og partenes forklaringer ble konklusjonen at den avdøde Søren Olsen hadde kunnet blitt berget dersom Jonas Svenske hadde kommet dem til unnsetning. Beskjeden Jonas Svenske får er derfor at han – «bør derforre straxsen ved føre sin hiemkomst her fra tinget, at forføje sig her fra, og til Sverrig hvor hand er kommen fra. saa som det her Efter iche Er tilstædelig hand her iblandt os maa forblive». I 1743 blir Michel qvæn fra Kieleng i Lyngen innstevnet for at han skal ha stjålet ei fiskeline fra Reier Mortensen. Da Michel allerede har vært involvert i flere saker på tinget i løpet av de forløpende årene trues Michel qvæn med at han som – «et saadant u=Roligt menniskee maa Blive Dømt, at føye sig bort af landet». I og med at den anklagede ikke var møtt til tinget ble saken imidlertid utsatt til neste ting, og fikk et annet utfall.

I begynnelsen av perioden ser det ut til å ha vært lite kontroll med folks vandringer og forflytninger over grensen. Etter hvert er kontrollen økende. I 1742 kan vi se av

justisprotokollen at et kongelig reskript av 16 februar samme år har blitt opplest ved sommertinget på Skjervøy. Ifølge protokollen var dette reskriptet utferdiget – «angaaende u=bepassede personer her fra Sverrig maatte Nedkomme». I 1757 fremkommer det i rettsprotokollen fra Jukkasjärvi at når brukspatron Nils Petter Fougst skal være fullmektig i en sak som føres for «Bögde Rätten» på norsk side, ber retten han om å skaffe reisepass. Saken angår et søksmål mot noen «Swenske flycktnings Lappar» som det heter i domsboka. Ved samme rett blir Nils Nilsson Parfwa og Amund Nilsson Kennon anklaget for å ha ført fem menn med hustruer og barn fra Øver-Kalix over til Norge uten at de hadde reisepass i 1773. Statens kontroll med folks bevegelser både mellom de ulike forvaltningsområdene innad i rikene og mellom forflytninger over statsgrensene er sterkt økende utover på 1700-tallet.

I Jukkasjärvi blir i 1777 Lars Mikkelson Påcka stilt for retten for å ha reist frem og tilbake mellom Sverige og Norge med falskt reisepass og utført handverksoppdrag. I passet har han benyttet navnet Mikkell Amundsson Nejwack. Han blir arrestert i Utsjoki da det blir oppdaget at passet hans er datert 1. desember 1776 og attestert av presten Nils Grahn, som på det tidspunktet allerede hadde vært død i to år. Retten ber Lensmann Johan Junelius om å ta Påcka i arrest og få han overført til Inari under streng overvåking for videre rettergang ved Utsjoki ting i Peldewuoma. Året etter blir så Johan Junelius, nå titulert som «Vice Länsmand», dømt for å ha skrevet ut et falskt pass. Det fremgår ikke av domsboka om det gjelder denne saken, men det synes sannsynlig.

Som vi ser er det flere som har reist frem og tilbake over grensen som handverkere og utført arbeidsoppdrag. Den vanligste grunnen til at mennesker fra Torne Lappmark og Tornedalsområdet reiste over til norsk side var imidlertid den sikkerhet de mente tilgangen til havet og fiskeriene ga mot missvekst, uår og fattigdom. Når Olof Nilson Parffa og Thomas Nilsson Allas, som tidligere har tilhørt Jukkasjärvi, i 1773 får tillatelse av samene i Enontekis til å bosette seg der, er bakgrunnsopplysningene de gir interessante. De to forteller at deres foreldre på grunn av fattigdom reiste til Norge. Etter hvert ble den økonomiske tilstanden deres forbedret der. Dette ga mulighet til at de to kunne reise til

Enontekis og bli gift der. Når de anmoder om å få forbli i Enontekis er grunnen de gir at de – «så som Fattige, hade härifrån til Norige närmare väg än ifrån Jukasjerfwi, at få sig med fiskande födan förskaffa».

I årene mellom 1759 og 1768 finner vi opplysninger om utflyttede til Norge i domsbøkene. I 1759 flyttet hele 11 familier fra Jukkasjärvi til Norge. I 1761 har ytterligere tre familier flyttet over til Norge, mens sammen Samuel Jönsson Utza i Enontekis anholder om å få oppholde seg i Norge ettersom hans skatteland ved delingen kom på norsk side. I 1763 ser vi at fire «Lapmen» er flyttet over til Norge fra Jukkasjärvi, formodentlig med familier. I 1764 har åtte familier flyttet fra Jukkasjärvi til Norge, og en av nemdemennene møter ikke til tinget, men er i Norge på grunn av fattigdom. I 1765 reiser 12 familier over fra Jukkasjärvi lappmark til den norske siden. Året etter reiste fire familier fra Jukkasjärvi og to fra Enontekis over grensen. Samme år er i domboka for Enontekis nedtegnet en – «Förtäckning Öfwer de utaf afledne Handelsman Forswiks Skuldenär, af wilcka en dehl äro döde och en dehl för fattigdom skulld qwar blefne i Norigie». Her er 32 personer merket med Nor. eller N, bak ni av navnene er det rett og slett satt spørsmålsteget. Dersom vi går ut fra den rimelige slutningen at hvert navn på listen representerer en familie, så utgjør dette en anseelig menneskemengde. Dersom vi foretar et forsiktig anslag på fire i hver familie, utgjør denne lista alene 128 personer. I 1767 er det i Jukkasjärvi innført at fire familier flytter over til Norge. I 1768 er det henholdsvis syv familier fra Jukkasjärvi og to familier fra Enontekis som flytter over grensen.

Fattigdom er årsaken tingbøkerne oppgir som bakgrunn for den store overflyttingen til Norge i disse årene. Perioden var også preget av sykdom som rammet både mennesker og reinsdyr. Av rettsprotokollen for Enontekis for 1758 kan vi se at to tingmenn ikke tør å møte opp til rettsmøtene av redsel for den pågående kopperepedemien. Sykdommen, som først og fremst rammet barn under 10 år, herjet fremdeles i Tornedalsområdet i 1762 og 1763 (Teerijoki 1993: 56-57). Om sykdom på reinsdyr kan vi finne opplysninger i domboka for Enontekis i 1759. Her klager Torneåborgerne på vansker med å skaffe

reinskyss og på høyt prisnivå. Lensmannen har forsøkt å få til en ordning, men fikk til svar av samene at – «de icke släpte någon Ren om de icke ut laga för hwar och en finge 1 lpd. miöhl, samt at ingen ägde makt at dem några Renar emot deras wilje fråntaga». Ikke heller kunne de – «nämna något wist antal som Borgerskapet af dem åhrligen skulle få, emedan de, som nu ägde Renar, torde för den gångbare Ren siukan, icke Kunna de följande åhren en enda Ren prästera». Reinpesten hadde da herjet siden 1740-tallet og gjort stor skade på næringsgrunnlaget for reindriftsutøverne, fra Kaalasvuoma skal alle reindriftsutøverne ha mistet sine flokker og flyttet over til Norge (Teerijoki 1993: 93).

Slik det fremkommer i justisprotokollene på begge sider av grensen har det i løpet av 1700-tallet vært tre ulike typer folkeforflyttinger over statsgrensen. Den ene, som åpenbart har hatt lange tradisjoner, har vært knyttet til periodiske vandringer som har hatt sin årsak i næringsutøvelse. Dette har både vært knyttet til reindrift og til sommerfiske i havet, ofte i kombinasjon. Utøvelse av sommerfiske i fjordene har imidlertid vært drevet også av personer som har hatt større tilknytning til landbruk enn til reindrift. Altså mennesker som ofte vil ha blitt betegnet som kvener i det norske kildematerialet. Videre har det åpenbart vært en annen type sesongbetont forflytting over grensene knyttet til håndverk og handel. Mens handel stort sett har vært mer eller mindre utsatt for statlig regulering, ser håndverkutøvelse i større grad ut til å ha foregått i mindre regulerte former. Etter hvert som grensepass og kontroll med befolkningens mobilitet har blitt større er det sannsynlig at denne typen grensekryssende næringsvirksomhet har vært vanskeligere å utøve. Den siste gruppen folkeforflytting utgjøres av de som krysser grensen for å bosette seg på andre siden. I all hovedsak har denne forflyttingen gått fra innlandet ut mot kysten i undersøkelsesperioden, selv om det også finnes eksempler på at enkeltpersoner eller familier fra norsk side har flyttet over til Sverige eller Finland. Som vi har sett har noen også oppholdt seg i noen år ved sjøkanten for så å flytte tilbake når den umiddelbare nøden var over og den økonomiske situasjonen så lysere ut.

Den utstrakte kontakten, og ikke minst overflyttingene, gjorde det nødvendig med en viss grad av kontakt og samarbeide mellom myndighetene på begge sider av grensen. I kildematerialet knyttet til de lokale domstolene kommer dette til syne på flere måter. I mange tilfeller har man vært nødt til å avgjøre på hvilken side av grensen rettssaken skulle gjennomføres, og hvilken stat som hadde jurisdiksjon i det enkelte tilfellet. Vi har sett flere eksempler på at en domstol anbefaler at saken blir reist i naboriket. Samtidig har vi også sett at partene ikke nødvendigvis har ønsket dette.

Det har også vært situasjoner der en domstol på den andre siden av grensen har foretatt avhør som har vært benyttet til å belyse en sak som har vært stilt overfor en rett i nabolandet. I tillegg har dokumenter som har vært utferdiget for å sikre rettferdig rettergang i nabolandet blitt produsert av embedsmenn i både Sverige og Danmark-Norge. Diplomatsk kontakt mellom landene har også satt spor i de lokale justisprotokollene når den har hatt betydning for lokale forhold og tiltak.

Reindriftnæringen har vært en hovedaktør i forbindelse med grenseoverskridende virksomhet. Her har behovet for samarbeid og kontakt over grensen vært stort. Ikke minst gjelder det tiden rundt grenseoppgangen på midten av 1700-tallet. Et annet moment, som opptrer ofte ettersom stadig flere flytter over grensen og ut mot havet, er arveoppgjørene. Disse blir utvilsomt mer komplisert når arvinger på begge sider av grensen skal ha det de mener rettmessig utgjør deres arvegods.

4.14 Lesekunnskap og skriftlighet

Skriftlighet og leseferdigheter ble i stadig større grad en del av livet for befolkningen i Norden på 1700-tallet. I stor grad var dette et resultat av kirkens krav, om at alle skulle kunne bønne Fader vår, trosbekjennelsen, de ti bud og andre sentrale tekster utenatt. Ved en prostevisitas i Norrbotten i 1720 ble det stilt krav til at barna skulle forstå et spørsmål om den kristne lære, selv om det ble formulert på en annen måte enn gjennom de bøkene de leste fra. De skulle i tillegg kunne svare med egne ord (Villstrand 2011: 342). I løpet av 1600- og 1700-tallet ble det stilt stadig større krav til allmenhetens kunnskaper i kristendom og deres borgerlige og religiøse rettigheter. For å kunne gå til nattverd, gifte seg eller opptre som fadder ved barnedåp, måtte man tilfredstille visse krav. Dette gjaldt også de som skulle avlegge ed i forbindelse med rettergang, noe som kunne skape problemer for de som ikke ble funnet kunnskapsrike nok til edsavleggelse. Dette ser i særlig grad ut til å ha rammet samer.

Mens den første læreboka i det finske språket, Agricolas finske ABC kom i 1543, kom den første samiske ABC-boka i 1619 forfattet av Nicolao Andreae som var prest i Piteå (Olofsson 1965: 279). Samme år stod Andreae bak utgivelsen av ei sang- og messebok på samisk. Den samiske språkformen som ble benyttet i disse utgivelsene har av språkforskerne blitt bedømt som såpass merkverdig at det har vært betvilt om de kunne ha vært til særlig praktisk nytte. En teori hevder at språket i utgivelsene kan være preget av et slags «pidgin» eller blandingsspråk, som har vært benyttet i forbindelse med kontakt mellom birkarler, svensker og samer (Forsgren 1988: 10-11). Utgivelsene er imidlertid vitnesbyrd om at de svenske myndighetene og kirken ønsket å nå ut til den samiske befolkningen på deres eget språk. I 1638 kom så en svensk-samisk ABC som hadde en langt mer enhetlig språkform. Her var annenhver side på samisk og svensk, noe som gjorde at boka kunne benyttes av prester og lærere som ikke behersket samisk.

I 1643 kom «Manuale lapponicum», som var en oversettelse av den svenske kirkehåndboka, ut på samisk. Det var presten i Torneå, Johannes Tornæus, som stod bak

oversettelsen. Oversettelsen tok utgangspunkt i tornesamisk, men representerer et forsøk på å skape et samisk som så mange som mulig kunne forstå. Den inneholder derfor elementer fra flere dialekter. Innholdet i manualen var rettet mot prester som skulle utføre sin tjeneste i lappmarkene. Det var derfor først og fremst gjennom de kirkelige handlingene at den samiske allmenheten ble berørt av denne utgivelsen. I 1667 kom så hele tre utgivelser av Piteåpresten Olaus Graan; en katekisme, en ABC og en spørsmålsbok. De første bøkene skrevet av en same kom ut i 1668 og 1669, da skolemesteren i Lycksele, Olaus Stephani Graan, ga ut en spørsmålsbok på umesamisk og en ny manuale lapponicum, som riktignok var langt mindre omfattende og ofte blir omtalt som «Manuale lapponicum minus» (Forsgren 1988: 20).

Da den første norske boka på samisk ble trykt i 1728 hadde Sverige altså allerede utgitt en rekke bøker. Den første boka som ble trykket i Danmark-Norge var en samisk katekisme av Alta-misjonæren Morten Lund (Hansen og Olsen 2004: 337). Boka ble trykket i København. Den første boka som ble utgitt i Norge var en tale på samisk av den 15 år gamle Michael Baade, som senere ble misjonær i Porsanger. Baade ble innskrevet som første seminarist ved Seminarium Lapponicum i 1752. Talen ble trykket i Trondheim i 1755 (Steen 1954: 332). Året etter kom Knud Leems dansk-norske glossar. Allerede i 1748 hadde imidlertid en grammatikk over fjellsamedialekten i Porsanger blitt publisert. I løpet av de neste årene kom en ABC, ny katekismeoversettelse, og ikke minst det omfattende ordbokverket «Lexicon Lapponicum bipartitum», som ble fullført først etter Leems død. Det kom altså etter hvert ut en del bøker på samisk både i Sverige og i Danmark-Norge. Noen rikholdig litteratur var det imidlertid ikke, kun religiøse skrifter og lærebøker. Bøkene ble først og fremst hjelpemidler til å gi en innføring i kristendommen, noe som var en forutsetning for å kunne erverve grunnleggende borgerlige rettigheter.

I en rekke tilfeller ser vi at retten på begge sider av grensen nekter menn å avlegge ed med begrunnelse i manglende kunnskap om kristendommen og edens betydning. I Jukkasjärvi tilbyr Erik Andersson seg å avlegge ed i en drapssak i 1700. I domsboka heter det imidlertid at: «som Rätten förmärkte honom/: tilliika med dhe Öfriga, för Rätte afhörde

Cautomjaur Lappar/: ringa forstå, hwad een Eed hade att betyda, som i sin Christendom altz intet grundat war, fans betänkeligit, han Eeden att Admittera, och tillåta». Om Kaitumjavres befolkning heter det videre at ettersom de tilhører Luleå Lappmark, og har kirkested i Jokkmokk, som ligger langt unna, medfører det at de svært sjeldent kommer til kirke eller har besøk av prest og får mottat kristendomsundervisning. Derfor – «finner Rätten enn så mycken större swårheet att Uthleete sådane mörcka sakers rätta sammanhang igiennom Edegång, som dessa Lappar, dess wictigheet altz intet forstå, uthan ähr till att befahra, det derigiennom skulla samblas Synd på Synd, så wiide dhe allenast fruchta för det wärdzliga straffet, men om det Ewiga eller deras Siähles saligheet, inga wiss Kunskap hafwa; Ty någre af dem Troo ingen Upståndellse, störste parten förmeena fulle een Gudh och ett Himmellriike wara, men wetta icke om någon diefwull, något halfwetit eller Piinorum ähr till, Christi Nampn hafwa dhe fuller hördt nämbnas, somblige och, hålla före at wara een Gudh, som för oss hafwer liidit, men om hans Person eller Liidande, kunna dhe intet wiidare swar gifwa, ja dhe finnes och, som hålla honom för enn blott Menniska, med mycken mehra hednisk willfarellse dhe swäfwä ut». Kaitumområdets beliggenhet gjorde at det først var på 1740-tallet at en mer organisert form for kristendomsopplæring ble gjennomført for befolkningen (Wikmark 1979: 92-93).

På midten av 1700-tallet hendte det fortsatt at edsavleggelse ble avslått som følge av at personer ikke tilfredstilte myndighetene og kirkens krav til kunnskaper. På tinget i Skjervøy ser vi i 1755 at Peder Henriksen er innstevnet for leiermål i forbindelse med at Bereth Aslaksdatter skal ha oppgitt han som barnefar. Peder skal ha tilbudt seg å gifte seg med henne mens hun lå i barselseng i en gamme i Oksfjord, men nektet aldeles for å ha hatt seksuell omgang med henne. Peder tilbyr seg umiddelbart å fri seg fra beskyldningene gjennom edsavleggelse. Retten finner imidlertid at – «hand er en vannkunding fin som man ikke Lettelig kand tilstædes benegtelses Eed». Retten utsetter saken og ber om at hans sjelesørger må ta han i omsorg for å få han til å bekjenne sannheten. Når saken kommer opp igjen det påfølgende året, viser det seg at også Peder Henriksens foreldre mener at han er barnefaren, og at de derfor ønsket at han skulle gifte seg med Bereth Aslaksdatter. Dette oppgis som bakgrunn for tilbudet hans ovenfor Bereth, noe som i utgangspunktet styrket rettens tro på at han var den rette barnefaren.

Situasjonen syntes på dette tidspunkt utvilsomt nokså håpløs for Peder, ikke en gang hans egne foreldre trodde at han var uskyldig. Det fremtrer imidlertid to vitner som skal få saken til å snu. Det første vitnet er misjonær Niels Berg, som forteller at da Peder for en kort tid siden var utsatt for alvorlig sykdom, som kunne fått dødelig utfall, og misjonæren var tilkalt for å betjene han med sakramentet, uttrykte han fortsatt at han ikke hadde hatt noe med – «bereth Aslaksdatter at bestille paa nogen ukyskheds maade». Deretter vitnet Petter Skelderup, som Peder var i tjeneste hos, at da de var på hjemreise fra Kristiansund forrige vinter holdt båten på å forlise og de var i ytterste livsfare. Petter Skelderup hadde da anmodet han om, at hvis han var skyldig i det han var anklaget for, var stunden nå kommet for å be om guds nåde. Peder Henriksen benektet å være barnefaren også i dette tilfellet. Etter dette vitnemålet tillot retten at Peder Henriksen fikk fri seg fra anklagen gjennom edsavleggelse. Peder måtte imidlertid vente til alle de andre sakene var avsluttet før han fikk anledning, slik at han skulle få god tid til å tenke seg om. Han fastholdt imidlertid sin uskyld ved edsavleggelsen.

Som vi ser utgjorde beherskelse av et kunnskapsnivå som var definert av verdslige og religiøse myndigheter et skille i befolkningen. For å oppnå fulle rettigheter innenfor det kjønn og den stand man tilhørte, måtte man tilfredstille disse kravene.

Det finnes åpenbart flere stadier i beherskelse av alfabetet. For de fleste mennesker i vårt område var lesekunsten først og fremst et hjelpemiddel til å lære de nødvendige trosrammene utenatt. Til dette vil en grunnleggende evne til å stave seg gjennom tekst være tilstrekkelig. Det var langt færre som på 16- og 1700-tallet behersket skrivekunsten enn det var mennesker med elementære leseferdigheter (Villstrand 2011: 345). Blant samene har misjonskollegiets arbeid utvilsomt bidratt til at leseferdighetene økte kraftig utover på 1700-tallet. Det fantes imidlertid lesende samer i undersøkelsesområdet også før misjonen var kommet skikkelig i gang med sitt arbeide. I tingboka for Skjervøy beskrives i 1717 hvordan samens Anders Lup fra Burfjord satt og leste i en bok i Niels Erichsens stue i Skjervøy, da han ble overfalt av tre menn.

Etter hvert gir tingbokmaterialet til kjenne at enkelte samer behersket skrivekunsten på første halvdel av 1700-tallet. I tingboka for Jukkasjärvi er innført et brev som Arnt Edisson fra Herjangen i Norge har sendt til Nemndemannen Jon Henriksson. Brevet er datert 29. oktober 1729, og er skrevet i et norsk språk med tydelige dialektinnslag. Brevet lyder: «det er Vitterlig at dend Kofte som ieg Kiöfte paa en erlig maade, det Var mig U-Vidende at dend Var staalen ieg Kiöpte hos Ol Amundsson Lap, Nu siden kom den rette Eyermand som aate Koften tog igien dend Kofte och sate en anden halvesleten Kofte, hand lofte at skaffe en Vog iärn saa skall hand faa sin igjen, det er sandfärdigt at Hans Andresson tog Koftan, nu begiäris här wenligen at Hans Anderson endelig skaffer mig det Vog iärn, här med Gudi befallet. Arnt Edisson Find».

I Sverige hadde myndighetene allerede på begynnelsen av 1600-tallet tatt de første skritt mot å utvikle utdanningsmodeller for å bringe samene inn i den kristne statens rammer. Kristendom og leseundervisning gikk hand i hand. I 1619 kom den første samiske ABC, og på samme tid ble en sameskole igangsatt i Piteå. I 1632 kom den Skytteanske skolen i gang i Lyckselse med målsetning om å utdanne samisk ungdom til prester (Slunga 1993: 299). Det var imidlertid først på 1700-tallet at forholdene lå til rette for en mer målrettet og vellykket gjennomføring av leseundervisning i Torne lappmark. Til tross for den svenske politikken med å utdanne samiske og samiskspråklige prester, kom det til å bli finsk som først og fremst ble utdannings- og skriftspråket i området. I noen grad skyldtes dette at en stor del av den tilgjengelige samiskspråklige undervisningslitteraturen på denne tiden var skrevet på sydsamiske dialekter og dermed ikke var lett forståelig for samene i Jukkasjärvi og Enontekis. Dette førte til at finske bøker ble vanlig i undervisningen fra midten av 1700-tallet. Selv om Härnösands domkapitel satte krav til at prekener skulle bli holdt på samisk, og at de som ikke forstod finsk skulle betjenes på sitt eget språk, førte dette utvilsomt til at det finske språket i området ble styrket i forhold til det samiske (Forsgren 1990: 33-34). Ved sameskolen i Jukkasjärvi var samisk undervisningsspråk kun i perioden 1748-1751, og kunn en eneste elev ble uteksaminert fra skolen bare med samiske pensumbøker (Anderzén 1990: 4). Til tross for at en stor del av elevene ikke behersket språket når de kom til skolen ble finsk brukt som undervisningsspråk.

Allerede på 1730-tallet kommer kravet om leseopplæring til syne i de svenske rettsprotokollene. I Enontekis blir Nils Nilsson Niva i 1732 ilagt bot for ikke å ha sørget for at barna Henrik, Elin og Margit har blitt satt til – «at læra å lese i bok». I domsboka heter det videre at – «Fördenskull som ingen af träscko ock utan laga ursäkt som är högsta fattigdom får sådant eftersättja, blifwer Nils Nilson Niva, sedan han förste och andra gången blifwit åtwarnad, likmäktigt Kongl. Mayst. nådige Resolution ock förklaring uppå Samtelige Prästerskapetz allmänne beswär ock ansökningar d. 22. octr. 1723 § .1. belagder med 2 marker Silfmtz. Böter för hwardera barnet til Soknens fattiga barns underwisning som gjør tillsammans 1 dlr. 16 öre Smt. hwilket tydeligen wederbörande förestålkades, samt at honom icke desto mindre åligger att sättja barnen till att læra Läsa i bok». Året etter blir Nils Pilto i Enontekis anklaget for å ha forsømmet sin datters undervisning – «som nästan wara en fulwuxen menniska». Da Nils selv ikke er til stede blir saken utsatt. I 1734 ser vi i domsboka fra Jukkasjärvi at den kongelige resolusjonen fra 22. oktober 1723, med krav om at «ingen er befrian at låta sina barn läsa i bok och deras Christendomsstycken læra» foruten ved «högsta fattigdomb», ble opplest. Resulosjonen sier videre at de bøtene som må betales ved overtredelse skal gå til inntekt for fattige barns undervisning.

I Jukkasjärvi ble det oppført en skolebygning som stod ferdig i 1736, men egentlig drift av skolen kom først i gang i 1744 (Anderzén 1990: 7). Av domboka for Jukkajärvi samme år ser vi at befolkningen i området uten betaling må skaffe skolen matvarer og bidra med nødvendig skyssvirksomhet. At allmuen ikke alltid har stilt seg positiv til skolen og måten den har vært drevet på, kommer også frem i domsbøkene. I 1776 beklager skolelærer Per Grape i Jukkasjärvi seg overfor lokaltinget om at når skolebarn rømmer fra skolen «hysas och hyllas» de av foreldre og slektninger, «hvar i genom the uti sin owet styrckas». Tingretten vedtar i den forbindelse en bot på en riksdaler for den som skjuler barn som har rømt fra skolen. Samme år vises det til at – «Församlingens ledamöter af Skattelappar wid Proste Visitationen den 6. februari 1775» har blitt enige om at 16 rein årlig, etter omgang,

skal slaktes til «Scholäbarnens förnödenhet». Enkelte kan åpenbart ha opplevd det som en belastning både å sende barna til skolegang og å måtte betale for det.

Dokumenter knyttet til eiendomsrett, økonomi og forholdet mellom samene og myndighetene, kunne være av stor betydning når ulike rettigheter var truet eller ble betvilt. Skoltesamene fra Suenjel i Petsjenga hadde allerede tidlig på 1600-tallet tatt vare på sine dokumenter i forbindelse med avtaler mellom den russiske tsar og den lokale samiske befolkningen. Dokumentene ble festet i hverandre etter hvert, slik at de i dag danner en ni meter lang skroll. Dette arkivet dekker perioden fra 1601 til 1775, og er i dag oppført på Unescos liste over verdens dokumentarv (Barents Observer: 13. Oktober 2015).¹ Mye tyder på at samebyene i den svenske lappmarken også har hatt en form for arkiv på 1700-tallet. I hvert fall i den forstand at dokumenter som har hatt avgjørende betydning i rettighetsspørsmål har vært tatt vare på og viderført gjennom generasjoner. I domsbok for Enontekis for 1727 finner vi spor av dette. Flere bønder fra Torneå sogn ønsker å få stadfestet rettigheter de mener å ha til fiske innenfor Lappmarksgrensen. Når dette skal behandles ved tingmøtet i Enontekis møter Lensmannen i Sondowara sammen med en rekke av stedets menn frem «upwisandes der emot et Kongeligit bref och Originaldocument med anhållan at dhe måtte der widh tillbörligen bilfwa handhäfde, begiärandes der hoos at sådant måtte i Rättens protocoll warde influtit til närmare efterrättelsse så framt deras original skulle hwarje handa sätt råka att förkomma». Dokumentet, som er et kongebrev fra 1584, ble da også nedfestet i rettsprotokollen ord for ord. Kongebrevet som stadfestet samenes rettigheter, hadde da allerede blitt bevart av det samiske lokalsamfunnet i bortimot 150 år.

Samme dokument blir for før øvrig fremvist for retten i Enontekis på nytt i 1747. Jon Amundsson Labba og sønnene Jon og Amund blir anklaget for å ha trengt seg inn på et område som tilhører skattelappene i Sundovara til tross for at de egentlig er

---

¹ <http://barentsobserver.com/en/society/2015/10/500-year-old-skolt-sami-document-joins-memory-world-13-10> (31.05.2017).

hjemmehørende i Jukkasjärvi. I den forbindelse legger representanter for Sundovara frem rettighetsdokumentasjon for retten. I tingboka er innført – «som bemt. sökande härhos in originali upwisa månde, Högst i åminnelse Konug Johan d. tredjes bref dat. d. 10 Julii 1584 därutinnan alfwarligen förbuides, at giöra Sundowara Byalag och Lappar något inträng på deras Land igenom Songamotka Rå, ifrån Landsbygden skilt».

I 1764 er det innført i domsboka for Enontekis at «Lapp almogen» har gått sammen om å kjøpe en kjørerain til verdi av 18 riksdaler til rådman Henrik Lyträi. Bakgrunnen for denne gavmildheten er at Lyträi har skaffet dem utdrag av «Lappefogde Instruction om skiutsen för Häradshöfdingen och Fogden». Et dokument som utvilsomt har vært nyttig og har gitt befolkningen mulighet til å sette seg inn i sine rettigheter og plikter, og sikre at de ikke ble underbetalt eller utnyttet mer enn det fantes grunnlag for i instruksjonen. At Lyträi har blir såpass rundhåndet belønnet tyder på at det har vært ansett som viktig å ha innsyn i og kunnskap om nettopp dette dokumentet.

I tingboks materialet finnes også eksempler på at enkeltpersoner tar vare på dokumenter vedrørende deres rettigheter. I 1731 fremlegger Johan Johansson for retten i Jukkasjärvi dokumenter fra 1682 og 1690 om hans avdøde fars tjeneste som tolk. Disse dokumentene blir protokollførte i og med at han selv fortsatt ønsker å ta hand om originaldokumentene. Avskrifter fra rettsprotokollene har blitt tatt vare på og benyttet når det var behov for det. I Enontekis oppviser nemndemannen Guttorm Knutsson Nutti i 1753 et utdrag av rettsprotokollen av 17. januar 1737. Utdraget blir lest opp i retten og Nutti vinner frem med sitt krav.

Vi har tidligere sett hvordan alternative metoder kunne benyttes for å skaffe direkte kontakt med viktige myndighetspersoner for å få fremlagt en sak. I Skjervøy benyttet samene handelsmann Giævers som direktekontakt overfor biskopen når de i 1760 fremla ønsket om å få ny misjonær til distriktet. Til tross for motstand fra sognepresten i Skjervøy førte fremgangsmåten frem. En lignende metode ble benyttet med mindre hell av

allmuen i Jukkasjärvi på 1770-tallet. Det var da snakk om en omlegging av innbetalingsmåten for skatt som Jukkasjärvibeboerne ønsket å klage på. Erik Josefsson Kangonen fra Øver-Torneå har tilbudt seg å reise til Stockholm for å legge saken frem for kongen på forsamlingens vegne. Til dette formålet ble det samlet inn en betydelig sum. På tinget i Jukkasjärvi i 1777 fremtrer Kangonen og hevder å ha med seg «et Kongl. Maysts. Utslag til Församlingens förmån». Han vil imidlertid ikke fremvise dette uten å ha fått betaling. Kangonen blir konfrontert av retten, og Jukkasjärvis forsamling får spørsmål om hvorfor de ikke sendte en av sine egne. Til dette svares det at «Juckasjerfwi folck wore enfaldige, men de trodde, denne bättre skulle kunna ärendet uträtta». De krav som allmuen i Jukkasjärvi ønsket å fremføre for kongen var i realiteten allerede innfridd før Kangonens innsamling og avreise fra Jukkasjärvi. Denne nyheten hadde imidlertid ikke nådd frem til Jukkasjärvi. En del av klagemålet var at allmuen ikke fikk kvittering for skatteinnbetalingen ved tinget, noe som synes å ha blitt gjennomført fra 1777. Klagemålet kan derved muligens ikke sies å ha vært helt mislykket. Kronens befalingsmann Hackzell er imidlertid ikke nådig: - «denne Kangonen förled denne enfaldige Allmoge til sine klagomål, Samt thymedelst upwäckte de betydelige oredor och misstroende mot Embetsmänn, som å denne gräntze ort ej utan betydelige fölgder aflöper». Dokumentet som Kangonen krevde betaling for var kun en kvittering på at klagemålet var innlevert til det kongelige kanselli og kan neppe sies å ha stor juridisk verdi, spesielt siden saken allerede var avgjort før dokumentet var innlevert. Ved tinget i Jukkasjärvi i 1778 blir Kangonen utvist fra Lappmarken.

Det fremgår altså i tingbokmaterialet fra svensk side, at samene som gruppe har bevart dokumenter som kan benyttes til å bevise rettigheter og eiendomsspørsmål knyttet til felles skatteland. I 1747 var de i stand til å frembringe originalen av et 199 år gammelt brev. Det betyr utvilsomt at spesiell aktsomhet har vært knyttet til dette dokumentets bevaring. Hvordan dette konkret har foregått er ikke mulig å si noe om ut fra det gjennomgatte arkivmaterialet. At arkiveierne har vært bekymret for hvordan dette spesielt viktige brevet skulle bevares for fremtiden uttrykkes gjennom deres krav om at brevet må innføres i domsboka i sin helhet, i tilfelle det skulle gå tapt i fremtiden.

I forbindelse med en sak fra Enontekis i 1738 får vi opplyst at dokumenter som angår hele gruppen blir oppbevart hos en enkeltperson. Bakgrunnen er at Anders Persson Jounus anklager Henrik Jonsson Unga for kvelningsforsøk. Dette skal ha foregått på Mons Eriksson Maunos gård ved Enontekisjerf. På dette tidspunkt var Prost Abraham Fougt fra Torneå på visitas. Henrik Unga og andre tilstedeværende uttrykte ønske om at et brev vedrørende «säckskiutzen» skulle bli framvist for prosten. Dette brevet var da i Jounus besittelse. Han har imidlertid ikke tatt med seg brevet, og nektet også å hente det. Resultatet er at brevet ikke blir fremvist for prosten. Vitnemålene i saken viser for øvrig at Jounus var sterkt beruset og gikk frem med «buller och owäsende». Anders Persson Jounus blir til slutt dømt for å ha misbrukt rettergangen – «emot klara skiäl och bättre wett».

Vi ser altså at både det lokale fellesskapet og enkeltpersoner tar vare på dokumenter som er utstedt av myndighetene eller myndighetspersoner, for å sikre egne eller felles rettigheter. Etter hvert trer også en annen type dokumenter frem i rettsforhandlingene. Dokumenter som ikke er utstedt av myndighetspersoner, men er forfattet av representanter for allmuen, eller den enkelte som er involvert i rettssaken. Det ble imidlertid stilt krav til hvilke dokumenter som kunne bli akseptert i retten. Når Per Andersson Kuttain i forbindelse med en eiendomsvist i Enontekis i 1735 legger frem et 47 år gammelt dokument blir det underkjent av retten. Retten bemerker at dokumentet er – «så illa medfaren, at man icke får rett eller wetta kan de ord som derutinnan fela». Brevet er undertegnet i Torneå 16. desember 1688 av Margreta Nilssdotter fra Kauliranda. Retten bemerker spesielt at dokumentet ikke inneholder bumerke og at – «på undersökning fans ingen som kunde lämna tilförlätelig berättelse om denna Qwinnan, Ja icke ens Per Andersson som framträdde detta document». Når borgeren Hiulberg ved samme ting oppviser en attest i en annen sak føres det inn i tingboka at den er «med namn och Bomärke Verificerade». Det kan altså se ut som om bumerke har vært viktig for å gjøre et dokument gyldig selv om brevet er skriftlig signert.

Arnt Eddisens brev fra Herjangen som blir innført i domboka for Jukkasjärvi i 1730 er allerede nevnt. Brevet er et tidlig eksempel på brev fra en legmann til retten. Brevet ser ut til å ha tydelige lokale dialektinnslag. I 1739 ser vi igjen at det er oversendt brev fra norsk side til en domstol på svensk side. Det er Lars Pedersen fra Ullsfjord som skriver vedørende en kopperkjele som skal være frastjålet han av Mikkel Mathiassen. Brevet er innført i domboka for Enontekis og er stilet til herradshøvdingen Karl Sadelin. Mikkel Madsson, som Mikkel Mathiassen kalles i domboka, skylder på Mikkel Henriksson Parack i Lyngen, men retten i Enontekis gir han beskjed om å møte opp på tinget i Norge.

I Jukkasjärvi ser vi av domboka at det ble sendt felles skrivelser til tinget fra lokale innbyggere både i 1750 og i 1762. I det første tilfellet er det nybyggere ved Muskojärvi og i Kippivuoma som ber om at deres eiendommer, som befinner seg på sørsiden av Kalix elv, ikke blir overført til Gällivarre menighet. Begrunnelsen er at de er finskspråklige og ønsker fortsatt å motta kirkelige handlinger på et språk de forstår. Brevet fra 1762 har nybyggere i Parackvara, Vittangi, Lajnio, og samer i Calasvuoma, Rautusvuoma, Talma og Sarivuoma som avsendere. Saken dreier seg her om å unngå ytterligere beskatning gjennom å bli avkrevd bidrag til Mads Ripis underhold i forbindelse med verv som riksdagsmann. Disse brevene er ført inn i domboka på svensk, men det er ikke usannsynlig at de i utgangspunktet var skrevet på finsk, og så ble oversatt før de ble innført. Et par dokumenter som finnes i arkivet til Lappmarkens Ecclesiastickverk kan tyde på det. Disse er begge skrevet på finsk med innslag av lokal dialekt (e-post fra Eira Söderholm, førsteamanuensis i finsk og kvensk, UiTø 30.11.2016). Brevene er fra henholdsvis 1746 (Lap.Ec E4) og 1767 (Lap.Ec 63-67). Begge brevene er arkivlagt sammen med en samtidig oversettelse til svensk. Det er derfor nærliggende å tro at det kan være en oversettelse som er innført i domboka.

I justisprotokollene på norsk side ser vi Også at brev blir innført. Det er imidlertid, i motsetning til i de svenske domsprotokollene, svært sjelden at innholdet i særlig grad blir gjengitt eller innført. Et unntak er det når kvenen Erich Olsen i 1739 skriver brev i forbindelse med vådeskuddet som tok livet av broren under en kobbejakt på Storfjorden i

Lyngen. Dette brevet ble i sin helhet innført i tingboka for Helgøy. I forbindelse med at den 19 år gamle jenta Ahlet Andersdatter i 1763 har møtt på tinget i Rotsund, anklaget for å ha født et barn i dølgsmål og etterlatt barnet, som skal ha vært dødfødt, i fjæra er imidlertid innførselen langt mer sparsom. Her heter det om hennes far at «Delinqv. Bedrøvede Fader Anders Anderss: Taskeby kunde ej tale for graad og bedrøvelse, men leverede et skriftlig Jndlæg som forsvar for sit barn». Farens skriftlige innlegg blir imidlertid ikke gjengitt i justisprotokollen, og Ahlet Andersdatter blir dømt til «at miste sin Hals, og hendes Hoved at settes paa en Stage».

Innen reindriftsmiljøet fremtrer skriftlighet også i løpet av 1700-tallet. Ved tinget i Enontekis i 1740 fremtrer handelsborgeren Lyträus fra Torneå med skriftlig fullmakt fra Jika Jounus (også kalt Jon Kristiansson) gjennom brev med navn og bumerke. Jika Jounus har reist med reinraid for å handle, først i Kautokeino og senere ved norskekysten. Lyträus skal møte i retten for han, men får etter hvert beskjed fra retten om å la sin «raide dräng» møte selv ved neste ting. I Jukkasjärvi året etter stiller Mons Eriksson Mauno med skriftlig fullmakt fra Jon Henriksson Åmma datert 9. Januar 1741. Saken gjelder erstatning for ei reinsimle som skal ha blitt blandet med Jon Amundsson Labba sin flokk. Denne saken blir avgjort uten Åmma sin tilstedeværelse og erstatningssummen blir satt til 18 kobbermynter.

Et mer direkte eksempel på at skrift blir benyttet som kommunikasjonsmiddel, er det når rådmann i Torneå Henrik Lyträus, ved tinget i Jukkasjärvi i 1766, krever to simler og to kalver, som han skal ha i betaling for skyld fra Anders Andersson Matti. Sønnen, som hadde fått ansvar for å få ordnet opp i dette mellomværendet, hevder at «fadren skal, genom skrifwelse infrån Norige, honom derutinnan hinderlig warit». Her ser vi altså at kommunikasjon gjennom brev, eller overleverte lapper, har vært benyttet internt i en reindriftsfamilie. Hvilket språk kommunikasjonen har foregått på vet vi ikke, men det er nærliggende å tenke seg at den kan ha vært på samisk.

Sentralt i lese- og skriveundervisningen på 1700-tallet var kristendomsundervisningen. I stor grad var det religiøse tekster som ble brukt som undervisningsmateriale. Når Jon Persson Utsa i 1732 foretar en nøddåp ved Idivuoma leste han, ifølge Mons Johanssons vitnemål ved tinget i Enontekis året etter, - «något hårt uti en Bok Paradis lustgård». Boka var skrevet av den tyske teologen Johann Arndt (1555-1621). Boken var utformet som ei bønnebok, og var beregnet til daglig bruk i hjemmet (Aarflot 1967: 53). Riktignok var dette en populær bok både i Sverige og Danmark-Norge, men den fantes neppe i de fleste hjem. Guttorm Henriksen Unga, som var til stede ved nøddåpen, var ikke fornøyd med gjennomføringen av dåpsseremonien og skal ha sagt til Utsa at – «du har intet läst Guds ord, utan Fans böner» og «når du döper barn, så döper du i Fans namn». Når de senere møtes ved Kilpisjärvi er Unga fortsatt forarget og kaller Utsa for et «skogs Willdiur».

På 1770-tallet oppstod en vekkellesbevegelse i Tornedalsområdet som ofte beskrives som den «Wiklundska väckelsen» etter presten Nils Wiklund. Han var en bondesønn fra Nederkalix og avla presteeksamen i 1765. Samme år tiltrådte han som pastoradjunkt i Øvertorneå forsamling. 28 år gammel gjennomgår Wiklund en personlig, åndelig vekkelles som viser klar påvirkning fra hernhutismen (Slunga 1993: 289). Wiklund fremstod som en overbevisende og temperamentsfull predikant. Selve vekkellesen skjøt fart når ei 13-årig jente fra Nedertorneå, Stina Larsdotter, begynte å predike og i ekstatiske former mane forsamlingen til forbedring. Samejenta Ella Lappe og soldatdatteren Sofia Hast sluttet seg til vekkellesen, og bidro til å spre og styrke den. Wiklunds bidrag til vekkellesen synes i stor grad å være at han sammen med sognepresten i Øvertorneå, Isak Grape, viste stor toleranse og forståelse for vekkellesbevegelsen. Et av resultatene av vekkellesen var at leselysten hos befolkningen økte og at ny åndelig litteratur ble anskaffet (Slunga 1993: 290-291).

Om Wiklund og Grape viste toleranse for vekkellesen var dette ikke tilfelle blant geistlige og verdslige myndigheter generelt, og fra midten av 1770-tallet ble en periode med rettslig forfølgelse av vekkellesen innledet. Verken Wiklund eller Grape gikk fri. Grape ble fradømt et halvt års lønn og Wiklund mistet retten til å bekle presteembetet, han fikk

imidlertid denne retten tilbake når kongen opphevet dommen i 1779 (Slunga 1993: 289). I rettsbøkene for Jukkasjärvi og Enontekis finner vi tydelige spor av vekkelsen. I domboka for Jukkasjärvi finner vi i 1777 innført: «Som Tings Rätten kommit i erfarenhet, at en mängd folck skall tagit sig then lastbara osed före, at tala och predika, och en del åter af enfaldighet them åhöra; Altså warda ej allenast bemälte talande påminte, at hålla inne i sine kåtor och hus, utan och Föräldrar och anhöriga, at ej släppa dem ut, så framt icke de talande, då de med slikt oljud ute i från deras hemwist beträdes, skola ifrån orten afsändes, samt anhöriga med 1 Rdlrs. 32 Schill. bot beläggas; I lika måtto blifwer jemwäl hwar och en förbudit, at samla sig til the talandes afhörande wid samma wite; Hwilcket til wederbörlig efferrättelse offentligen Kundgjöras skall». En likelydende innførsel finnes i domsboka for Enontekis samme år. Innførselen viser at det slås hardt ned på vekkelsen. Det trues med bortvisning og harde bøter. Verdt å merke seg er, at det virker som unge eller ungdom er spesielt aktive i vekkelsesbevegelsen i Lappmarken. Det henvises til foreldrenes ansvar for å holde dem innendørs for å avholde dem fra å føre vekkelsen videre gjennom agitasjon.

Selv om lese- og skriveferdighetene økte i befolkningen gjennom 1700-tallet, var det imidlertid en ujevn prosess. Det var slett ikke alle som ervervet kunnskapene samtidig, eller så like stor verdi i dem. Vi har sett hvordan læreren i Jukkasjärvi i 1776 beklager seg over at skolebarna rømmer fra skolen uten at foreldre og foresatte legger hindringer i veien for dette. Samtidig har vi også sett hvordan lese- og skriveferdigheter har vært benyttet for å sende skriftlige beskjeder innenfor reindrifsfamilier mellom norskekysten og innlandet. Å ikke beherske lesekunsten ble et stadig større hinder for å kunne sikre sine rettigheter etter hvert som skriftspråket i økende grad ble brukt til å formidle offentlige og private anliggende. Ved tinget i Enontekis fremtrer i 1741 bonden Erik Eriksson Nätasari som er bosatt i Norge. Han ble i 1732 fradømt tre okserein, men hevder selv at han ikke fikk skriftlig underrettelse om dette før høsten 1739. Fordi han ikke selv kunne lese, men var avhengig av hjelp fra andre, skal det ha gått ytterligere et år før han forstod innholdet i brevet. Denne saken ender for øvrig med at herredsretten i Enontekis ber de omtalte i saken føre sine stridigheter inn for respektive rett på norsk side.

Når landshövdingen i 1753, i forbindelse med den nye grenseoppgangen mellom Sverige og Danmark-Norge, etterspør lensmannskandidater blant allmuen i Jukkasjärvi svarer innbyggerne, ifølge domboka, med at ingen finnes. Begrunnelsen som gis er at de som eventuelt kunne være aktuelle – «til Länsmans tjenstens forwaltande wore at tilgå, anseende at ej något af them hwad skrifwit är läsa kan, mindre något theras ärende skrifteligen afhandla och at i fall en eller twenna å hwarthera af these Tings Lag tillsättjas skulle, thet them äntå omöjligt wore, at theras skyldigheter fullgiöra». Allmuen anser altså i 1753 at det ikke finnes brukbare kandidater til grenseoppsynsmenn blant dem på grunn av manglende lese- og skriveferdigheter. Det er dog verdt å påpeke at slike oppdrag for myndighetene ikke alltid var populære blant allmuen eller var noe som lett lot seg kombinere med reindriftsutøvelse. I 1736 ser vi for eksempel at lensmannen Henrik Olsson Ryss i Enontekis søker avskjed med begrunnelse om at «allmogen kastar på honom hat och ilwilja, för det han efter befalling måtte angifwa slika mål som sträfwa mot Gudz och Öfwerhetens Lag och förordningar».

Det er likevel tydelig at lese- og skriveferdighetene, sammen med kunnskapen i fremmedspråkene svensk og norsk, er ulikt fordelt. Ved tinget i Jukkasjärvi i 1762 blir den «Ålderstegne» mannen Nils Nilsson Swonni dømt til fire dagers fengsel på vann og brød. Bakgrunnen for dette var at Swonni 3. påskedag 1761 hadde avbrutt skolemester Isak Grape med «oliud och förargelse» og forlangt at Grape skulle opplese «Placatet på Lapska at wii gemensamt forstå».

4.15 Likheter og ulikheter i rettsprotokollene i de to landene

Rettsmøtene både i Sverige og i Danmark-Norge følger i grove trekk samme struktur. I Torneå lappmark ble tingene holdt i januar, mens man i Norge holdt tingene i juni. At

tingmøtene ble holdt om vinteren på svensk side var et naturlig valg ut ifra at det var på denne tiden av året reindriftsutøverne befant seg i området, samtidig som fremkommeligheten i lappmarken var langt lettere om vinteren når man kunne benytte seg av reinskyss. På svensk side sammenfalt tingmøtene med handelsmarked og kirkehelg. I Norge var kystleia tryggest om sommeren, samtidig var dette en periode hvor det ikke foregikk store fiskerier som gjorde at store deler av den mannlige befolkningen var bortreist. At tingene ble holdt på ulik tid av året gjorde det også mulig for personer fra svensk side å være til stede ved tingmøte i Norge, og for folk fra Norge å møte opp ved rettsmøter på svensk side. Noe som da også skjedde. Vi har sett at i flere tilfeller ble saker overført mellom landene, riktignok oftest i uformelle former der de involverte ble bedt om å ta saken opp ved retten i nabolandet.

Både i Sverige og Norge reiste embedsmennene rundt til de enkelte tingstedene slik at tingene ble holdt fortløpende. I Norge var det først ting på Rotsund i Skjervøy tinglag og deretter i Grunnfjord i Helgøy tinglag. På svensk side ble tinget holdt først i Jukkasjärvi og deretter i Enontekis. I noen tilfeller ga dette seg utslag i at protokollførselen ble grundigst på det første stedet som ble besøkt. Dette vedrørte kun saker som ble tatt opp begge steder. I all hovedsak gjaldt dette spørsmål som ble rettet fra myndighetene til allmuen.

Rettsprotokollene begynner alltid med stedsangivelse og tidspunkt for rettsmøtet. Deretter følger en opplisting av rettens medlemmer. På svensk side er det også innført hvem som er tolk ved rettsmøtet. I de norske protokollene er fogd og sorenskriver nevnt i denne innledningen, mens det i lappmarken er vanlig at herredhøvdingens navn er innført helt på slutten av rettsreferatet. Deretter følger en opplisting av de kongelige resolusjoner, reglementer, plakater og forordninger som har blitt opplest og kunngjort ved rettsmøtet. Så følger den alminnelige saksgang og de egentlige rettsreferater. I de norske tingbøkene er det på slutten, etter rettsreferatene, innført opplysninger om betaling av postombringere, om det var drevet i land hvaler eller funnet skipsvrak. I så fall skulle kongen ha sin del av inntektene. Det ble også stilt spørsmål om det fantes sagverk eller

kverner i distriktet, noe som det skulle betales avgift for. Etter 1753 forsvinner imidlertid disse opplysningene ut av justisprotokollene. Antakelig er de heretter blitt ført for seg i egne protokoller eller dokumenter.

Føringen av selve protokollene er mer nitidig gjennomført i Jukkasjärvi og Enontekis enn på norsk side. Her er eksempelvis ulike vitnemål innført i sin helhet, selv om vitnene fortalte samme historie. De norske protokollene referer oftere simpelthen til at neste vitne uttalte seg likedan. Dette gjør at den enkelte rettsak er mer utførlig referert i de svenske dombøkene. Likeledes er selve edsavleggelsen gjengitt i de svenske protokollene, mens det i de norske oftest kun er referert til at personen avla ed.

Myndighetenes bruk av rettsmøtene til informasjonsinnsamling er også ulik i de to landene. I Danmark-Norge blir samene som gruppe flere ganger stilt spørsmål som besvares kollektivt. Dette skjer i noen grad også på svensk side, men da er det knyttet til næringsmessige spørsmål. På tingene i Helgøy og Skjervøy blir spørsmål som samenes forhold til nordmenn, eiendomsforhold og historiske rettigheter gjenstand for myndighetenes interesse. I noen grad kan denne forskjellen forklares med at disse forholdene i langt større grad var regulert gjennom lovverket på svensk side, samtidig som den overveldende delen av befolkningen i Torneå lappmark var samer med reindrift som hovednæring. På norsk side var samenes rettigheter knyttet til finnergydningen med utgangspunkt i sedvane og derfor mer uklare for myndighetene. Dette kommer blant annet til uttrykk gjennom at det ved tinget i Rotsund i 1727 blir stilt spørsmål til samene om det finnes noe kongebrev, eller om noen kunnskap er overlevert fra forfedrene vedrørende rettighetene til finnergydningene.

5. Misjonsarkivene

5.1 Historisk bakgrunn

Samenes møte med kristendommen var en langsom prosess som gikk over mange hundre år. Avhengig av geografisk og kulturell nærhet til majoritetskulturene på begge sider av kjølen, ble ulike samiske grupper konfrontert med kristendommen til ulik tid. Til Nord-Troms er det grunn til å anta at kristendommen i hvert fall var kjent etter 1250, når den første kirka i Tromsø ble bygget. Ifølge et pavebrev fra 1308 lå kirka nær hedningene, og i Håkon Håkonssons saga fortelles det at han kristnet hele kirkesognet. Hvor stort dette sognet har vært får vi ikke vite, men på begynnelsen av 1700-tallet hørte både Lyngen og Skjervøy prestegjeld til Tromsø (Steen 1954: 61-62). Det er derfor grunn til å anta at et stort område har vært tilknyttet denne kirka. Sannsynligvis nådde kristendommen ut til - i hvert fall - de nærliggende samiske bygdene på denne tiden (Bertelsen 1994: 237). Det er likevel ikke grunn til å anta at den umiddelbart fortrengte eldre religiøse forestillinger, men heller at enkelte handlinger som dåp, faste og sakramentale handlinger ble utført mer eller mindre rutinemessig.

På 1300-tallet fikk kirkebyggingen større omfang. I Vardø ble den første kirka i Finnmark innviet av Erkebiskop Jørund i 1307 (Rasmussen 2016 b: 53). I løpet av de neste to hundre årene skulle det komme en rekke kirker både langs kysten av Finnmark og rundt Bottenviken. Disse var konsentrert til viktige fiskevær, og handelssteder og kystbyer på svensk side. Rundt midten av 1500-tallet ble den første kirka i Torneå Lappmark oppført i Rounala (Slunga 1993: 292), som ligger på svensk side av grensen i nærheten av Saarikoski, om lag 75 kilometer nord for Karesuando. Kirken ble etter hvert mindre og mindre benyttet, og forfalt i siste halvdel av 1700-tallet. I 1796 ble den revet, flyttet og ombygget til fjellstue for reisende mellom Sverige og Norge. I dag står kun et minnesmerke igjen på stedet der kirka en gang stod (Slunga 1993: 293).

På Skjervøy ble det sannsynligvis bygget kirke på begynnelsen av 1500-tallet, mens hovedkirka på Karlsøy kan ha røtter helt tilbake til 1300-tallet (Guttormsen 2005: 288-290). Skjervøykirka må på den tiden den ble bygd ha ligget i et område som nærmest var totalt omgitt av en samisk kystbefolkning, mens det i Karlsøy i langt større grad fantes en norsk fiskerbefolkning knyttet til fiskeværene. På den måten kan det være mulig å se for seg oppføringa av ei kirke på Skjervøy som et ledd i misjonsvirksomheten mot samene.

Jukkasjärvi og Enontekis kirker ble begge bygget i årene 1606-1607. Enontekis kirke lå på det stedet som i dag kalles Markkina (marked) på finsk side av grenseelva noen kilometer nord for Karesuando (Slunga 1993: 293). At kirka i Rounala gradvis forfalt utover på 1700-tallet har nok sammenheng med at Enontekis ble liggende mer sentralt, og at ting, kirkehelg og markedet ble værende der. I første halvdel av 1700-tallet ble Rounala imidlertid en god del benyttet, og både Olof Sirma og Henrik Ganander holdt en rekke gudstjenester der (Slunga 1993: 292). Om kirketettheten i undersøkelsesområdet var mindre enn andre steder i Danmark-Norge og Sverige, var den ved inngangen til misjonsperioden på 1700-tallet likevel stor nok til å kunne tilfredsstille de typiske livsløpsbehovene. Dåp, bryllup, altergang og begravelse fantes tilgjengelig for befolkningen i området.

Kirkebyggingen i de svenske lappmarkene på begynnelsen av 1600-tallet må sees i sammenheng med reorganisering av lappmarkspolitikken under Carl IX. Birkarlene, som i århundrer hadde stått for handel og skatteinnkreving blant samene, skulle erstattes av lappfogder som i større grad direkte var underlagt kongemakten. For å få gjennomført omleggingen var opprettelsen av kirkesteder som faste knutepunkter i Lappmarken viktig. Da kunne handel, skattelegging, rettslige tjenester og kirkelige handlinger samles på ett sted (Olofsson 1965: 25). At en lignende politikk ikke ble gjennomført på norsk side av grensen har sannsynligvis årsak i at den samiske befolkningen i Nord-Troms på denne tiden i vesentlig grad var mer eller mindre bofaste sjøsamer som lettere lot seg inkorporere i de allerede eksisterende institusjonene.

Hvorvidt man kan beskrive samene i området som kristne ved inngangen av 1700-tallet vil selvsagt være et vurderings spørsmål. Delvis vil det avhenge av beliggenhet og derigjennom tilgang til kirkelige handlinger og trosopplæring. De tradisjonelle samiske trosforestillingene levde nok i stor grad sammen, og side om side med de nye som kristendommen bragte med seg. I forbindelse med trolldomsrettssaken mot noaiden Anders Povelsen i Vadsø i 1692 viser han gode kunnskaper om kristendommen, og siterer fadervår utenat både på samisk og karelsk. I forbindelse med rettssaken ble Povelsen forhørt om de enkelte tegnene på runebomma, som han i de aller fleste tilfellene tillegger kristelig betydning (Rasmussen 2016: 88). Historikeren Siv Rasmussen har sannsynliggjort at Povelsen opprinnelig var fra Kaitum (Gáidum) (Rasmussen 2016: 88-89), et område som først på 1740-tallet fikk en mer organisert form for kristendomsopplæring (Wikmark 1979: 92-93). Ifølge tingboka for Jukkasjärvi i 1700 ble befolkningen fra Kaitum nektet å avlegge ed i forbindelse med en drapssak på grunn av manglende kunnskap om kristendommen. Det er derfor grunn til å anta at Povelsen i utgangspunktet burde ha mindre, ikke mer, kunnskap om kristendommen enn de fleste samene med opphav i de svenske lappmarkene på denne tiden. At han likevel har såpass grundig kunnskap om kristendommen som han gir uttrykk for i avhørene, kan være et indisium på at kristne forestillinger hadde trengt forholdsvis langt inn i de samiske områdene. Selv om hans forklaring kan være motivert av et ønske om mildere domsavsigelse, og at den egentlige betydningen av runebommens symboler blir tilslørt og hyllet inn i kristelig forkledning, viser den at han har forholdsvis inngående kjennskap til kristendommen.

Det var altså ingen jomfruelig misjonsmark som møtte kirkens representanter på 1700-tallet. Likevel skulle misjonsvirksomheten som ble satt i gang i dette århundret få langt større betydning, og i langt større grad trenge inn i hverdagen til samene i Nord-Troms og Torneå Lappmark. Misjonen virket selvsagt ikke alene; handel, fiskerier, bergverksdrift, opprettelsen av kirkesteder, rettsutøvelse, bondekolonisasjon, og en rekke andre forhold, bidro til å omdanne de samiske og kvenske samfunnene. Likevel var misjonen svært viktig, også ved at den har etterlatt seg forholdsvis fyldige arkiver på begge sider av grensen.

Mens misjonsvirksomheten på svensk side, som vi har sett, var kommet forholdsvis langt allerede på 1600-tallet, var den på norsk side på mange måter et 1700-tallsfenomen. Trykking av samiske bøker, utdanning av samiske prester og opplæring i kristendommen var i utgangspunktet kommet lenger i Sverige. På norsk side synes samenes direkte tilknytning til kirkelivet å ha vært noe løsere. Det bør imidlertid tas forbehold om at samene på norsk side av undersøkelsesområdet i hovedsak var sjøsamer som var bosatt i lokale bygdemiljøer som, i hvert fall via sjøveien, var forholdsvis nært tilknyttet de lokale kirkene. De statlige behovene som lappmarkspolitikken på svensk og finsk side kan sees som uttrykk for, var neppe like presserende for dansk-norske myndigheter.

Pietismens framvekst på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet var en viktig faktor som bidro til den økende innsatsen misjonen rettet mot samene. Begrepet «pietisme» har sitt opphav i et forord Ph. J. Spener skrev til en utgave av Johann Arndts postill i 1675 med tittelen «Pia Desideria» (fromme ønsker) (Aarflott 1967: 96). Med pietismens framvekst fulgte et større krav til den enkelte kristnes inderlighet og direkte deltagelse i religionsutøvelsen både gjennom de kirkelige seremoniene og i det private liv. Pietismen førte også til en økt interesse for undervisning, noe som ga seg utslag både i konfirmasjonspåbudet i 1736 og i misjonsaktiviteten (Aarflott 1967: 101).

Til Norge kom pietismen via Danmark. Den tyske pietistiske presten Frans Julius Lützens ble i 1704 ansatt som Fredrik IVs hoffprest. Han ble en av kongens nærmeste rådgivere og bidro til å legge forholdene til rette for pietismens utbredelse i Danmark. Et av de første utslagene var at det ble iverksatt tiltak for å få i gang misjonsvirksomhet i den danske kolonien Trankebar på Indias sørkyst. Kongen henvendte seg til Lützens som tok kontakt med professor Francke ved universitetet i Halle, som sendte to teologistudenter han mente var velegnet for misjonsoppdraget til København, Bartholomeus Ziegenbalg og Heinrich Plütschau (Fenger 1843: 17-18). I de første årene var misjonsvirksomheten, til tross for at den var et dansk statsforetagende, i stor grad drevet av pietistiske kretser i Halle som både organiserte innsamlingsarbeid og rekrutterte misjonærer. Etter at Misjonskollegiet ble opprettet i 1714 kom imidlertid styringen av misjonsvirksomheten i større grad inn under

dansk kontroll. I utgangspunktet var kollegiets arbeid rettet mot misjonsvirksomheten i Trankebar. Det skulle imidlertid ikke ta lang tid før også misjon rettet mot samene kom inn under misjonskollegiets virksomhet.

Årsakene til intensivering av den dansk-norske misjonsvirksomheten mot samene kan finnes i mange forhold. At det på svensk side hadde vært drevet en stadig økende misjonerende virksomhet hører med i dette bildet. Samtidig fantes det andre forbilder. Den katolske kirkes misjonsvirksomhet var allerede fra 1622 organisert gjennom en sentralinstitusjon for misjonsvirksomhet. I England hadde det ved århundreskiftet blitt opprettet to organisasjoner som skulle effektivisere kirkens arbeid både i hjemlandet og i koloniene. Misjonskollegiet stod i brevveksling med The Society for Promoting Christian Knowledge som var blitt opprettet allerede i 1698 (Aarflott 1967: 105).

Thomas von Westen ble født i Trondheim i 1682. Etter studier i København ble han i 1709 innsatt som prest i Veøy i Romsdalen. Som deltager i prestefellesskapet Syvstjernen var Thomas von Westen medforfatter til et skriv som ble sendt til kongen i april 1714. I henvendelsen beklager de syv prestene i Nord-Møre og Romsdalen seg over tilstanden i Norge. I brevet heter det at «Horeri har saa taget Overhaand at Herrens Profeter med Graad hvert Øieblik maa frygte for Ild over dette Sodoma; Drukkenskab er ikke Synd mere, Trætte og Avind blevne en mode, falsk Vægt og Maal anseet for en lovlig Profit, Vankundighet udi sin Saligheds Sak holdt for en god Tro, Bander og Eder et almindelig Tungemaal» (Juel, Westen, Ascanius, Barhow, Engelhart, Strøm, Hagerup 1999: 237). Skrivet plasserer seg innenfor en pietistisk forståelsesramme, selv om det peker på en rekke forhold som også mer tradisjonelle teologer ville se som problematiske i samtiden. Biskop Peder Krog i Trondheim likte dårlig at brevet ikke ble sendt tjenestevei, men henvendte seg direkte til kongen (Aarflott 1967: 108). Deler av innholdet kunne i tillegg forstås som en kritikk av biskopens embetsutøvelse (Lysaker 1987: 241). Dette kan ha bidratt til å skape et noe anstrengt forhold mellom biskopen og Thomas von Westen.

Brevet fra prestene i Syvstjernen ble godt mottatt av kongen, og fulgt opp av et nytt brev datert 3. august 1714, som i større grad gikk inn på konkrete forslag. Det pietistiske innslaget synes her enda tydeligere. Det blir i brevet argumentert både for at ungdommen må lære å lese for å kunne tilegne seg den kristelige opplysning, og det finnes spor som leder mot den pietistiske konfirmasjonspraksis som senere skal bli et viktig middel i den retningen (Aarflott 1967: 110-111). Et av resultatene som kom ut av syvstjernens virksomhet var at Thomas von Westen, som kan tilskrives en ledende rolle i foreningen, ble involvert i misjonskollegiets arbeid. I 1716 ble han ansatt som lektor i teologi ved Latinskolen i Trondheim og skulle samtidig fungere som Misjonskollegiets Vicarius på stedet. At von Westen fikk rollen som nærmest en selvstendig misjonsbiskop, førte til en uklar rollefordeling mellom han, som representant for kollegiet, og biskop Krog. Det var også uenighet mellom von Westen og Krog om hvordan misjonen konkret burde gå frem. Von Westen mente at samene burde motta religiøs opplæring på sitt eget språk, mens Krog mente at dette kunne gjøres med norsk eller dansk språk som utgangspunkt (Olsen og Hansen 2004: 330). Konflikten mellom disse to synene skulle komme til å vedvare i flere hundre år fremover.

Når misjonsvirksomheten på dansk-norsk side var fullstendig utbygget i 1724 var den inndelt i 13 misjonsdistrikt. Vårt undersøkelsesområde utgjøres av distrikt IV (Skjervøy og Kvæningen) og distrikt V (Karlsøy, Lyngen og Ullsfjord). I Skjervøy og Kvæningen var Søren Kildal ansatt som misjonær sammen med en lærer som dekket Kvæningen spesielt. I distriktet var det forsamlingshus med skoler i Burfjord, Badderer, Oksfjord og Nordreisa, Kåfjord og på Uløya. For Oksfjord/Nordreisa og Uløya er det usikkert hvor forsamlingshusene har ligget. Misjonæren Søren Kildal betjente også Karlsøy, Lyngen og Ullsfjord frem til 1728 da Simon Kildal overtok dette distriktet, samtidig som Hans Henriksen Kaurin overtok som misjonær i Skjervøy og Kvæningen. I Lyngen var det en misjonslærer og skoler i Storfjord, på Lyngseidet, i Ullsfjord og på Ullsfjordeidet (Steen 1954: 140-141).

Om Sverige i utgangspunktet ledet an i misjonsarbeidet rettet mot den samiske befolkningen, gjorde Danmark-Norges innsats med oppbyggingen av Misjonskollegiet til

at tyngdepunktet i dette arbeidet forandret seg en del. Sverige kom likevel ikke til å bli hengende etter lenge. I 1723 vedtok Riksdagen i Sverige en forordning om oppbygging av et skoleverk i tilknytning til hovedkirkene i Lappmarken (Wikmark 1979: 78). I 1735 kom så en instruks som fastsatte regelverket for utforming av undervisningen i Lappmarken, og med opprettelsen av Lappmarkens Ecklesiastikverk i 1739 ble det virkelig fortgang i dette arbeidet (Slunga 1993: 297). Til støtte for det faste presteskapet skulle misjonærer tilsettes for å reise rundt i spesielt fastsatte distrikt for å spre kunnskap om kristendommen blant samene (Wikmark 1979: 78). I dette var likheten med det dansknorske misjonskollegiet slående. Det er ikke unaturlig å se for seg politiske motiver, og en viss konkurranse, bak statenes satsing på misjonsvirksomheten. Den pietistiske ideologien i samtiden må imidlertid også sees som en sterk drivkraft, om enn ikke uavhengig av statsmakten.

5.2 Misjonskollegiet

Den delen av misjonskollegiets arkiv som oppbevares ved Riksarkivet i Oslo utgjør til sammen om lag 6 hyllemeter og dekker perioden 1688-1811. Misjonskollegiet ble opprettet i 1714 og hadde i utgangspunktet arbeidsfelt knyttet til misjon og kirke i de østindiske koloniene. I 1715 ble kollegiet også gitt ansvar for misjonsvirksomheten blant den samiske befolkningen i det daværende Finnmarkens amt. I 1720 ble det geografiske ansvarsområdet utvidet til å gjelde samene i Nordland, som til 1787 innebefattet Troms, og den samiske befolkningen i Trøndelag. Fra 1737 ble også misjonen på Grønland underlagt Misjonskollegiet (Nakken 1992: 52).

Misjonskollegiets arkiv ble etter 1814 delt opp, og den delen som i størst grad angikk norske forhold ble oversendt til Norge. Det er denne delen som er gjennomgått i denne undersøkelsen. Den delen av misjonskollegiets arkiv som i dag oppbevares ved det danske Rigsarkivet utgjøres av arkivet etter Missionskollegiet og Direktionen for Waisenhuset som dekker perioden 1714-1859. Arkivet utgjøres til sammen av 17 bind og 82 pakker eller pakkesaker. Det meste av dette dekker forhold som spesifikt angår misjonen på Grønland eller de østindiske koloniene. Materiale knyttet til Waisenhuset (barnehjem) er også inkorporert i arkivet på grunn av at dette ved opprettelsen i 1727 ble underlagt Misjonskollegiet (Kornerup 1943: 152). En del av arkivet gikk tapt når Waisenhuset, hvor arkivene ble oppbevart, brant ned i 1795.

Den delen av arkivet som blir oppbevart ved Rigsarkivet i Danmark inneholder enkelte arkivserier hvor det ut fra arkivlisten (trykt i Kornerup 1943: 152-154) kan se ut som om materiale om samiske forhold kan finnes. Dette utgjøres av forhandlingsprotokollene for misjonskollegiet, som består av seks bind, og omfatter periodene 1735-1774 og 1784-1859, en serie ekstrakter, voteringer og konsepter til utgående brev som dekker perioden 1744-1814 utgjør to pakker, og i tillegg finnes en pakke med diverse dokumenter, «Missionskollegiet vedkommende» som dekker perioden 1716-1803. Med forbehold om

kvaliteten på arkivlisten, og erfaring med at både under arkivdanning og arkivordning kan enkeltdokumenter bli plassert på steder hvor man sjelden vil vente å finne dem i ettertid, synes det som om det meste av arkivsaker som angår samiske forhold er overført til Norge og befinner seg ved det norske riksarkivet.

Forskerne Liv Helene Willumsen og Randi Hege Skjelmo har nylig publisert en tekstkritisk utgave av en innberetning fra Thomas von Westen, datert 21/6 1718 som befinner seg i det danske riksarkiv (Willumsen og Skjelmo 2017). Utgivelsen av dokumentet representerer et viktig bidrag til Misjonskollegiets historie, og viser at det finnes viktig kildemateriale, også til norske og samiske formål, i den delen av arkivet som befinner seg i København.

Den delen av arkivet som er overført til Norge består av ei kopibok for den finnmarkske misjon som dekker årene 1784-1802, men mangler året 1796. Kopiboka, som består av innførte kopier av utgående brev og skriv, inneholder også deler som dekker Generalkirkeinspeksjonskollegiet og den vestindiske misjon. Videre finnes et løpenummer med konsepter til utgående brev for perioden 1795-1802 som mangler året 1799, samt en journal over innkomne brev for perioden 1715-1788. For denne journalen finnes også et alfabetisk register, noe som letter arbeidet med å finne frem i journalen i vesentlig grad. Arkivet inneholder videre en arkivserie fordelt på to arkivesker med kongelige reskripter som omhandler misjonen og dekker perioden 1700-1802. En lang serie på 29 løpenummer, eller arkivesker med innkomne brev, utgjør hoveddelen av arkivet, og dekker perioden fra 1725-1802. Arkivet inneholder også en arkivserie med saker ordnet etter emne. Denne serien består av to løpenummer og dekker perioden 1708 til 1800. Her finnes blant annet beretninger om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark, og saker som gjelder skolene i Nordlandene. Til slutt inneholder arkivet hele 30 løpenummer med regnskapsmateriale for perioden fra 1708 til 1811. Her finnes regnskap for misjonen i Finnmark og i Nordlandene, regnskap for kirkene i Finnmark, og regnskap for Seminarium lapponicum. Videre finnes en arkiveske som inneholder ulike kirkeregnskap og besiktigelser av kirker i perioden 1701-1728.

Misjonskollegiets arkiv er altså et forholdvis stort og rikholdig arkiv til å være fra 1700-tallet, og må utvilsomt sies å være et av de viktigste norske arkivene for informasjon om samiske, og i noen grad kvenske, forhold i denne perioden. På grunn av arkivets størrelse og de naturlige begrensninger som ligger i et slikt prosjekt, har det ikke vært mulig å gå igjennom hele arkivet. Dokumenter vedrørende det geografiske undersøkelsesområdet har blitt prioritert.

Kopiboken, som kun dekker perioden fra 1784 til 1802, og dessuten inneholder kopibøker for Generalkirkeinspeksjonskollegiet og den vestindiske misjon, inneholder avskrifter av kopier av utgående brev (Misjonskollegiet Ba L0001). Brev som direkte vedrører vårt undersøkelsesområde, finnes i liten grad i denne arkivdelen.

Serien «Kgl. Reskript vedr. den finnmarkske misjon» inneholder Fredrik IVs instruks om opprettelsen av misjonen rettet mot samene. Et reskript var et brev til den eller de embedsmenn som skulle rette seg etter påbudet kongen ga, og ble ofte benyttet når det ikke var snakk om lovgivning som omfattet alle, men rettet mot en konkret embedsgruppe (Robbestad 1976: 245). I dokumentet heter det at «Eftersom Guds forsorg og Kierlighed har udvalgt os til et Redskap at bringe hans Ord iblandt Hedningerne i Indien, og skienket os ikke en ringere Tilbøielighed til at føre vores egne Undersaattere i Fin- eller Lapmarken, hvilke endnu til denne Tid leve i Blindhed og Ukyndighed om Gud, til hans saliggjørende Kundskab» (Misjonskollegiet Da – L0001). Kongen fortsetter med å beklage at dette ikke har vært gjennomført tidligere. I paragraf 1 befaler han at «I efter yderste Formue og Kræfter derhen stræber. At saavel Ru= og Søe Finnerne, som de omstrødte Lap= og Marck Finner maatte ret føres til Gud, af Hiertet omvendes, og saaledes til den christelige Troes fuldkomne Antagelse, og til et Christi Evangelio anstændig Levnet bringes». Ruffer eller Rugfinner viser vanligvis til den østnorske finnebefolkningen i Finnskogen og nærliggende områder, men kan i denne sammenhengen også ha blitt brukt om den kvenske befolkningen i Nord-Norge.

Videre ønsker kongen at nye skoler og prestegjeld skal opprettes der hvor det er behov for det. Misjonærene og prestene skal se til at den kristne befolkningen som lever «iblandt de Hedninger eller Finner, hvilke endnu ere uden for Evangelii Samfund» gjennom livsførsel og vandel oppfører seg på en slik måte at kristendommen virker forlokkende på samene. I paragraf 5 understrekes behovet for dokumentasjon og tilbakemelding. Her heter det: «Paa det I eder og om Landets og Finnernes tilstand ved god Correspondence og ellers nøye kunde lade underrette, og ald den Bistand, som eder i Norge kunde være fornøden, bekomme, ville vi hos alle, saavel geistlige som verdslige Stands personer, gjøre den anstalt, at de skal lade sig finde villige udi alt det som I til dette christelige verks befordring kunde forlange».

De kongelige reskriptene gjenspeiler, naturlig nok, synet på det høyeste administrative nivå i samtiden. Det er likevel naturlig å se på reskriptene som en reaksjon på den informasjonen som kommer inn fra prester og misjonærer, og at de derved gjenspeiler den virkeligheten og de praktiske problemene som møter misjonskollegiet og kirkens ansatte på de ulike virkestedene. I arkivserien som inneholder de kongelige reskriptene finner vi i 1728 et reskript som er et kongelig tilsvare på en klage misjonæren Simon Kildal på vegne av samtlige misjonærer har innsendt til biskop Eiler Hagerup (Misjonskollegiet Da L0001/0003). Klagepunktene, som gjengis i reskriptet går ut på at samene motsetter seg misjonærene og skolemestrenes virksomhet, og kommer med trusler. Videre heter det «At mange uskikkelige, vilde og forarmede Lapper skal drives fra Sverrig over til vore Grændser, hvor de intet andet kan udrette end stæle Almisse, ruinere Bøndernes Skove, forføre de norske Lapper og bevise sig uviullige og ulydige til nogen Lærdom og Underviisning at imodtage, og opholde sig paa de norske Grændser, for at bedrive deres Afguderie utraffet». Det klages videre over at til tross for kongens befaling av 27. september 1726 mot å selge brennevin til samene pågår denne handelen fortsatt.

I reskriptet imøtekommer kongen misjonærenes klage på alle punkter. Amtmennene og fogdene i landet skal «kundgjøre vores Unaade for de Finner og Lapper, som fortagte den

Anstalt, som vi allernaadigst have ladet giøre, til deres Oplysning og Omvendelse, saavelsom og, at den Pardon, som vi allernaadigst haver skienket Finnerne og Lapperne for deres afgudiske Væsen, ikke skal komme dennem til Gode, som opsette sig imod deres Lærere; men at de skulde paagribes og straffes efter Loven, naar de efterdags befindes i Troldom og deres gamle afgudiske vane». Det blir også innskjerpet at forbudet mot salg av brennevin og annen sterk drikke til samene skal overholdes strengt.

Serien inneholder imidlertid ikke bare kongelige reskripter. En del saker som aldri når opp på et så høyt administrativt nivå finnes også i denne delen av arkivet. I to brev, henvendt henholdsvis til «Stormægtigste Allernaadigste Konge!» og til «Deres Høiværdige Excellence! Høi og Velbaarne, Høi Naadigst Herre! Herre Geheime Raad og Preses udi Missions Collegio!» datert i København 24. september 1760, retter den samiske ungdommen Henrich Mortensen en supplikk med anmodning om støtte til studier (Misjonskollegiet Da L0001/0003). Brevet som er stilet til kongen er underskrevet «Henrich Mortensen fød af finne forældre udi Trøms sogn i Nordlandene». Brevet har tre vedlegg, det første er en anbefaling fra presten i Skjervøy, Cornelius Duns. Her heter det at Mortensen er barnefødt i Skjervøy sogn. Han er «født af finne folk» og «har været et lys for det folkes ungdom». De to andre vedleggene er en bønn, som enten kan være en avskrift eller forfattet av Mortensen selv, samt en avskrift av den latinske middelalderhymnen «Puer Natus in Betlehem», i dag kjent som julesalmen «Et barn er født i Betlehem».

I kanselliets svar som er datert et halvt år senere, den 21 mars 1761, heter det at «Den fra Finne Drengen Henrich Mortensen Palkel indkomne allerunderdanigste ansøgning om, at maae på kongelig bekostning blive holdt til Studeringer, paa det hand i sin tuur kunde blive employeret til Præste Embede i blant sine Landsmænd, har hans Kongelige Majestæt ladet sig allerunderdanigst referere tillige med Missions Collegii». Mortensen, som da har ventet i seks måneder i København, får imidlertid ikke det svar han har ønsket. I kanselliets svar heter det at «at bemeldte Finne Dreng ved første givend Leylighed kunde sendes over til Bergen, for derfra at befordres til sit fødestæd, for og eftter Collegii

Foranstaltning, hos den der værende præst hr. Duns at blive anført, i fald hans Øyemærke findes oppriktig, til at naae fornødne kuundskab, at hand kunde blive sine Landsmænd til gavn og oppbyggelse, om ej som præst, saa dog, som Catechet og Skoleholder som Landet skal trænge til».

Misjonskollegiets kopibøker dekker perioden fra 1784 til 1802 (Misjonskollegiet Ba L0001). Kopibøkene inneholder på denne tiden avskrifter av utgående brev. At perioden helt frem til 1784 mangler gjør at vi i stor grad må tolke kollegiets holdninger og avgjørelser ut fra korrespondansen som er sendt inn til misjonskollegiet.

Regnskapsmaterialet, som ikke er gjennomgått i denne undersøkelsen, vil også kunne gi opplysninger, i hvert fall om hva som ble gjennomført og betalt for. Innførslene i kopiboka gir i stor grad opplysninger knyttet til administrative og økonomiske disposisjoner. Typisk er et brev datert 27. juni 1789 (Pag. 189) hvor det vises til at sogneprest Ole Meldahl Angell i Skjervøy har mottatt 40 riksdaler til reparasjoner på skolehuset. Presten skal så «i Sin Tiid give hans fulstændige forklaring om, at det skolehus vedbørlig er i stand bragt».

Den 27. juni 1789 ble det sendt et brev fra Misjonskollegiet til biskop Schönheyder. Dansken Johan Christian Schönheyder, som var biskop i Nidaros fra 1788 til 1803, var en erklært motstander av å benytte samisk språk i forbindelse med skole- og misjonsvirksomhet (Steen 1954: 276). Dette gjenspeiles i brevet hvor det heter at «Der er visst nok i Rum tid hamlet saa meget fram og tilbake om det Lappiske Sprog at afskaffe og det Danske i Finnmarken at indføre. At vi er bragt i uvished om, hvilket det retteste og gavnlige var» (Pag 189). Det hevdes i brevet videre at «den forskiellige taleart vil gjøre det umuligt at faae saa fuldstændige Bøger i det Lappiske Sprog, der kan være til nytte paa et hvert sted her tillands» (Pag. 199). I brevet etterlyses også forslag om «ei allene hvorledes mulige Skolelærere best kunde erholdes, men endog på hvad beqvemligst maade det Danske Sprog tiid efter anden overalt i Finmarken kunde vorde indført». At et språkskifte ikke uten videre var enkelt å gjennomføre illustreres av at det til Prost Isaac Friman i Alta, som selv var en ivrig motstander av samisk språk og benyttet seg av norsk i

undervisningen (Steen 1954: 279), ble oversendt 50 katekismer og 50 salmebøker på samisk i 1789 (Pag. 192). Ti år senere har misjonskollegiets språkpolitikk klart dreid i retning av en fiendtlig holdning til det samiske språk. I forbindelse med at Johan Christopher Lohman blir utnevnt til misjonær i Skjervøy i brev av 1. juni 1799 (Jnr. 25/99) vises det til at det at kallsbrevet pålegger han «at paase at det Danske Sprog meere og meere indføres immellem de gamle og unge finner, og at derpaa tages hensyn i Skolerne».

Serien «innkomne brev» utgjøres av hele 29 arkivbokser og består av brev som er mottatt av Misjonskollegiet. Det er altså et stort misforhold mellom den utgående og den innkomne korrespondansen i dette arkivet. En egentlig serie med utgående korrespondanse, altså kopibøker, finnes bare for årene 1784 til 1802, mens inngående korrespondanse omfatter perioden 1725-1802. Det første løpenummeret i serien «innkomne brev» dekker perioden fra 1725-1742, men mangler korrespondanse for perioden mellom 1726 og 1734 (Misjonskollegiet Db L0001). Ingen brev vedørende Nord-Troms finnes i denne arkivesken. Her er likevel materiale som belyser Misjonskollegiet og misjonærenes virksomhet lokalt. Flere dokumenter angår misjonens virksomhet i Hammerfest, Alta og Kjøllefjord.

I 1749 oppstår det en brevveksling om forholdet mellom soknepresten i Karlsøy, Hans Molde og misjonæren i Lyngen, Johan Width. Konflikten har røtter tilbake til 1720-tallet (Guttormsen 2005: 474), og dreide seg i stor grad om fordeling av inntekter og oppgaver mellom misjonæren i Lyngen og presten på Karlsøy. Biskopen i Trondheim Ludvig Harboe sendte Misjonskollegiet et brev, datert 14. April 1749. Harboe, som på dette tidspunkt hadde fratrudd i Trondheim og reist til København (Steen 1954: 242), hadde i 1747 reist på visitas helt opp til Finnmark. I den forbindelse forsøkte han også å få til en løsning på problemene knyttet til Lyngen og Karlsøy. Han opplyser i forbindelse med visitasen i Nordlandene at det i 1747 «blev mig af en verdslig mand et Brev tilskreven, hvorudi hand afmalede Lyngens Finners store blindhed og Gienstridighed, og hvor liden opsyn de kunde have af en Præste=Mand, som boede Saa langt, nemlig 5 Nordlandske

Miile, fra Dennem». Han forteller videre at han i samtaler med prosten i Tromsø, Henning Junghans, får bekreftet innholdet i brevet. Prosten er også enig i at det må gjøres en større kirkelig innsats for befolkningen i Lyngen. Harboe viser også til utførlige samtaler med presten i Karlsøy. Fra samtalene opplyser Harboe at «i Lyngen var 73 Familier Finner, og at siden Russland gjorde et Indfald i Finn-Land flere derfra haved forsamlet sig; hand berettede, at disse Quener vare et gjenstridigt Folk; og at de desuden vare meget hengivne til Brenneviin».

I brevet siterer Harboe fra visitasprotokollen som ble innført på stedet, i Karlsøyprestens nærvær. Her heter det at «Efterdi Meenigheden i Carlsøe er over maade vidløftig, og de fra Lynngen have 5 miile at søge til Carlsøe, tilmed de i Lyngen ere opsetsige og drick=fældige saa de beøhver en god Opsyns=Mand, saa vel det til Guds Æres befording være tienligt, at en Ordineret Missionair settes i Lyngen, hvilken der bestandig bør boe, og hannem de meest fornødne værelser af Almuen bygges og vedlige holdes». Han opplyser at innførselene i protokollen ble lest opp, ord for ord, for sogneprest Hans Molde. I forbindelse med avtalen uttrykte Molde ønske om at en gård i Helgøy skulle tilfalle Karlsøy sogneprestembede. Om dette skrev Harboe at «jeg gav ham tilkiende, derpaa kunde ei der vorde reflecteret».

På tilbaketuren fra Finnmark la Harboe likevel saken vedrørende Helgøy frem for prost Junghans, som samtykket i at gården kunne overdras til Hans Molde i Karlsøy, som også hittil, i prestens sted, hadde betjent Helgøy. Harboe oppsummerte da at «Jeg meente altsaa, at sagen paa alle sider havde havt sin Rigtighed, og at ej noget af mig skulle være begaaet, hvormed slig u=eenighed og Misforstaaelse kunde rejse sig». Han inrømmer likevel at han nok burde «have propneret hr. Hans Molde det skriftlig og havt til min sikkerhed hands skriftlige consens».

I et brev til misjonskollegiet fra Prosten i Tromsø Henning Junghans, datert 20. august 1747 (Misjonskollegiet Db L0003) heter det at «Det er baade fornøden og nyttigt, som og

blev overlagt og sluttet ved Hans Høyærværdigheds Hr. Biskop Harboes visitats 1747, at der udi Lyngen residerer een Missionarius ordinatus formedelst dend Lange og vanskelige vej baade for Carlsøe præst at fare derind, saa og for dem af Lyngen at fare til Carlsøens kierke saa titt som fornødenhed kunde hvære; Saa sær for at have opsyn med De mange deraf vej boende Øst Finner og andre Finner, og bør samme der Residerende Missionarius besørge de der boende qvæner eller ost=finner og andre finner samt de 4 a 5 Norske Familier med all Præstelig tjeneste, og beholde alle accidencer; Trolovelser, Brudevigsler, Børne Daap, Kierkegang, og Lig Prædeikener». Soknepresten på Karlsøy skulle imidlertid fortsatt ha inntekter fra Lyngen i form av «høydis=agtter, som paa det Stæd og nogle flere Stæder eftter accord mellem Præst og menighed er satt blant de nogenlundes visse indkomster og kand anslaaes til mod 30rd aarlig».

Den største uenigheten dreier seg om Ullsfjorden som «Synes af naturen Separeret fra Lyngen uti et eyde for uden en Miils strækning til Søes skilles de 2de fiorder ad». Junghans skriver videre at alt etter vær og vindforhold er det av og til lettere å komme til Karlsøy for Ullsfjords befolkning, andre ganger er dette lettere adkomst til Lyngen. Han viser videre til at det ikke er tilstrekkelig at det av og til er lettere tilgang til en annen kirke for at en menighetsdel skal løsrives fra sin sognekirke. Likevel – «bør de af ulsfjorden kiende Misionarium Lyngensem og for sin lærer og tage blidelig mod han og hans Lærdøm naar hand besøger Dem».

Junghans ser imidlertid ikke noen enkel løsning på de stadige uenighetene som oppstår mellom presten i Karlsøy og misjonæren i Lyngen, så lenge de begge har tjenestemessige interesser i samme geografiske område. Han foreslår derfor at Lyngen blir gjort til eget prestegjeld og at presten på Karlsøy kunne «beholde hvad De naadige herrer ville umde ham af dend Missionario tillagde løn som represalie det hand taber af Lyngen». Han mener også at Kåfjord bør legges til presten i Lyngen. «Det forslag som er gjort om at lægge Kaafiord=finner til Lyngen er saa billigt at jeg troer icke nogen som kiender Stæderne og vil dømme u=partisch kand have noget derimod at sige, men holde det heller for een barmhiertighed mod Kaafjord=folch om saa skeede».

Junghans fortsetter sin argumentasjon: «Dette forslag om at Indrette Lyngen til et Seperat Præstekald har og sin grund naar mand efter tænker tiderne og omstændighederne som forandrer alle Ting. For 40 a 50 aar ungefæhr war Lyngens fiord saa godt Som ubebyggt og boede ickund store egne kun gandske faae Finne Familier indtil at Finland her kaldet Qvænland i Svenske Kong Caroli XII tiid blev saa haart plaget af Rysserne, da nogle af Indbyggerne flygtede hid til Wester=Søen og adspredte sig hist og her, besynderlig sloge eendeel Sig ned i Lyngen hvor Dem blev tilladt at boe; Der nu nogle ware boesadte og fandt beqvemlighed til næring baade til Lands og Søes, thi de ere et hurtigt folk til begge deele, drog de alt fleere og fleere til sig af Sine Landsmænd for uden Deres egne Familier udbredede sig og widt hvorudover denne Fiord er sær popleret og behøver visserlig een egen præst».

Presten i Karlsøy, Hans Molde, mottokt en skrivelse fra Misjonskollegiet som var datert 16. april 1749 hvor de ifølge hans gjensvar, datert 9. september (Misjonskollegiet Db L0005), har anklaget han for ikke å rette seg etter de beskjeder han har fått, og ha motsatt seg misjonærens virke i Lyngen og – som han skriver - «at jeg have ladet mig for lyde med haarde og en lærer imod en medtienere høyst uanstændige ord». I brevet beskriver han befolkningen i Lyngen «som mest dels bestaar af qvæner som for 30 aars tid siden omtrænt (da Rusland gjorde et indfald ind i Qvænland eller Ost Findland med mord og brand) fløgted til Norge, nedsatte sig i Fiorden og der har populerit sig. Hvorfra nogle endnu aarlig flakker imellom Norges og Sveriges grændser». Han forteller videre at «disse folk, som her i Lyngen fiord har sin Boepæl 73 familier omtrænt er et selvraadigt ig gienstridigt Folk, og disuden hengivne til Brændevin».

Videre i brevet beskylder Molde misjonær White i Lyngen for å ha nektet den samiske befolkningen i Ullsfjord å søke kirke i Karlsøy. I et møte Molde hadde med White og misjonær Peter Albert Angell i Skjervøy i juni 1740 forsøkte de å komme til enighet, men det ble åpenbart at de tolket misjonær Whites kallsbrev ulikt. I brevet skildrer Molde denne uenigheten slik: «Vel begyndte han at disputere med mig om det ord Egn i hans Vocation, som han har tydet til at alle finner i menigheden at skulle Sortere under Lyngen,

og han af alle skulle nyde den usikre indkomst: Jeg svarede at paa den maade skulle og Finne Folket i Helgøe Capelle, og Finne drenge som tiente hist og her ved Carlsøe sogne til Lyngen hvilket var u=giørligt. Jeg saget fremdeles at jeg ikke annerledes kunde begribe hans allernaadigste Vocations indhold, end at han skulle være præst og Missionarius til like for Lyngens fiords folk, og nyde den indkomst, som falt ved forretninger i kirken. Videre om den materie blev ikke talet. Vi skiltes venner og som aandelige brødre fra hverandre». Hans Molde unnlater imidlertid ikke å bemerke at å bytte over 70 familier i Lyngen mot om lag 40 familier i Helgøy vil gi hans sogn et vesentlig mindre inntektsgrunnlag. Videre gjengir han i brevet et lengre sitat fra et «kiærligt brev» han oversendte White i forbindelse med diskusjonen vedrørende samebefolkningen i Ullsfjordens sognetilhørighet. Kritikken som han blir utsatt for stiller han seg uforstående til.

Denne saken er på mange måter typisk for den innkommende korrespondansen i Misjonskollegiets arkiv. I stor grad dreier den seg om forhold som på en eller annen måte er knyttet til økonomiske og administrative spørsmål. Siden vi ikke har bevart kopiboken for perioden, og utgående korrespondanse ikke er lagt sammen med den inngående, kan vi ikke få greie på Misjonskollegiets syn på saken annet enn i det vi kan lese, mer eller mindre mellom linjene, i de bevarte brevene. Det går også frem av korrespondansen at det må ha eksistert flere brev i forbindelse med saken. I fra Moldes brev kan vi se at misjonær White i Lyngen skal ha skrevet et brev som har kommet Misjonskollegiet i hende. Moldes brev til White kan være oppbevart i Lyngens kirkearkiv dersom det fremdeles er bevart, likeledes kan brevet også finnes i kopibok for Karlsøy menighet dersom denne finnes. Molde, som siterer seg selv, har åpenbart hatt tilgang på en kopi av brevet. Det er også mulig at det finnes referater fra de samtaler prost Junghans i Tromsø har hatt med de ulike aktørene. I tillegg finnes opplysninger som angår saken i visitasprotokollen til Biskop Harboe, som også siterer seg selv. I det hele illustrerer denne saken tydelig hvordan flere arkiver bør undersøkes dersom man ønsker å gi et så rettferdig bilde av sakskomplekset som mulig.

Selv om Junghans og Harboe er enige i sak, er det verdt å merke seg ulikheten i deres argumentasjon. Begge benytter den kvenske befolkningen som argument for opprettelsen av eget sogn i Lyngen. Junghans gir en positiv beskrivelse av kvenene, som et folk som klarer seg godt både med jordbruksarbeid og på havet. Det er deres vellykkede tilpassing til de lokale forholdene som gjør at befolkningen har vokst slik at de nå behøver en egen prest i Lyngen. Henning Junghans som var bosatt i Tromsø fra 1719 til 1753, og som i starten av Misjonskollegiets virksomhetsperiode hadde fungert som Thomas von Westen sin personlige vikar (Steen 1954: 142), var da også den av de to som hadde den desidert største personlige erfaringen med kvenene. Han hadde vært aktiv i området i en periode med massiv kvensk innvandring til Lyngenfjorden og omkringliggende områder. Harboe beskriver kvenene som drikkfeldige og uregjerlige, og hevder på denne bakgrunn at de har behov for nærmere kirkelig tilsyn. Harboe, som synes å ha en stor del av sin informasjon fra presten Hans Molde i Karlsøy, kan på langt nær tillegges samme lokalkunnskap som Junghans. De to er imidlertid skjønt enige i sak: Det trenges en egen prest i Lyngen.

Ut fra korrespondansen vet vi at de to aktørene har hatt flere samtaler om forholdene i Lyngen, og behovet for å opprette et eget prestegjeld. Uten at det på noen måte kan sies at de to fremstillingene er koordinerte, er det likevel verdt å iaktta at Misjonskollegiet blir presentert to ulike argumenter med bakgrunn i samme sak. Kvenene trenger prestelig nærvær fordi de er dyktige og har befolket området på en vellykket måte, og kvenene trenger prestelig nærvær fordi de er uregjerlige og henfalne til alkoholmisbruk.

Den innkommende korrespondansen inneholder også enkelte rapporter fra misjonærene. For vårt område finnes en «Misjons Journal over Skærføe sogn» som dekker perioden fra 3. mai 1784 til 23. november 1785. Journalen er forfattet av Christian Olsen som i denne perioden var misjonær i området. Senere ble han Sogneprest i Loppa. Journalen inneholder forholdsvis inngående opplysninger om reiser, værforhold og virksomheten knyttet til embetet. Han skildrer vanskeligheter med å få skyss, overnatting og de problemene som følger av vær og naturforhold. Skolevesenet finner han «i en jammerlig forfattning». På første reise til Badderen i Kvæningen i juni 1784 nedtegner han at

«ungdommene som ieg overhørde, de kunne ikke taele Dansk, dog læste de nogenlunde indenad i Bog, og kunde 5 parter Catech: Luth». Olsen viser i sin beretning spesiell interesse for at de unge skal få tilstrekkelig skolegang. I Oksfjorden er på datoen 18. juni innført: «Besøgte atter nogle Finner i deres Huuse, tiltaeledede forældrene og bad dem for Guds skyld erindre Deres plikt og andsvar, at tilholde deres Børn betimmelig og flittig at læse, paa det at de store Missions bekostninger kunde worde til nytte = det Danske sprog styrkes: saa kunne de med tiiden slippe for at have giore med meere end Een præst, da ieg meget vel saae at Misionariens idelig Besøg var dem til Byrde».

I begynnelsen av juli samme år besøkte Olsen Reisafjorden. Her kan de ungdommene han møter «tale Dansk», men er «slætt oplysd, Aarsagen gav almuen fore, at den forrige skole mester havde lidet eller intet benyttet sig af Lutheri Catch». Olsen er misfornøyd med måten skolegangen er organisert i sognet og tar, sammen med sogneprest Jacob Skytte, initiativ til en omlegging som innebærer at skolemesteren besøker elevene oftere. I forbindelse med denne omleggingen nevnes «Finner og Qvæner», ellers i dokumentet er kun «finner» omtalt.

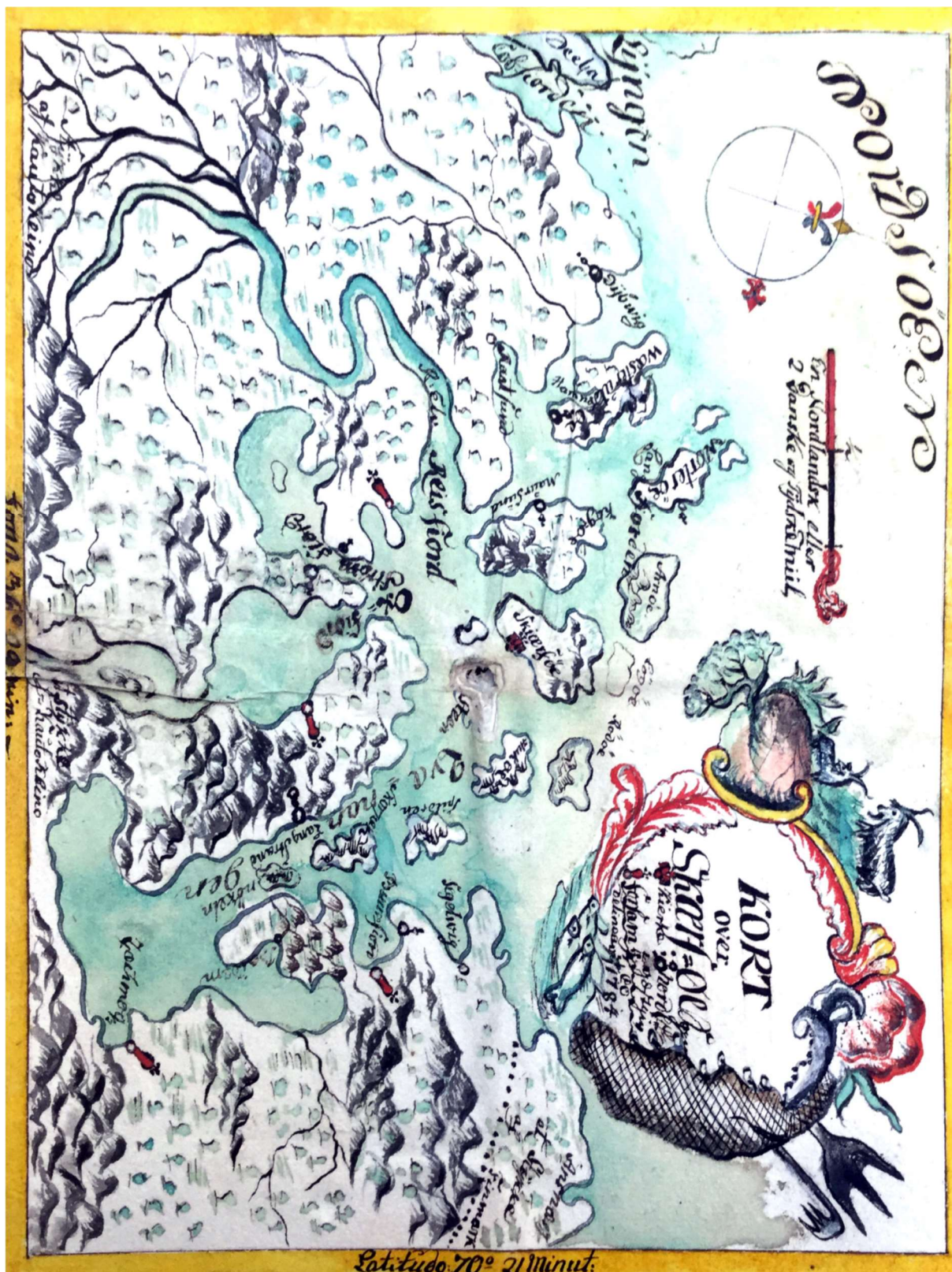
Selv om Olsen stort sett anser elevenes kunnskapsnivå i dansk og kristendom som altfor lavt, finnes det unntak. Fra en reise i Kvænangen 5. November 1784 har Olsen nedtegnet: «Liigeledes En del Ungdom meget skrøbelig, de som vare 16 og 17 Aar kunde ikke Bogstavere, men en Finn mand: Peder Nilsen fra Øen Nøkeln, en fattig mand havde 3de sønner, den ene 12 Aar, kunde læse vel i Bog og Cat: Luth indenad fra Begyndelse til Ende: dend 2den 11=Aar ligeledes, og med meere færdig; den 3de var 7 Aar, kunde stave Godt, og udenad nogle Bud i Catch: Luth».

Vedlagt i Christian Olsens misjonsjournal finnes et håndtegnet kart over Skjervøy sogn. Kartet er fargelagt og er åpenbart lagt en god del arbeide i. Kartet nevnes også i journalen i forbindelse med en reise til Kvænangen i november 1784. Været var svært dårlig, og det var kun tre uker siden sognepresten hadde besøkt området, men misjonæren vil likevel

legge ut på turen. Han skriver – «ieg stræbede dog at fulburde den reise for at faae tilstrekkelig kunskab on landets Situation, til det lille Topograpbiske kort som ieg havde under Arbeide».

Kartet (Fig 1) viser området fra den ytterste del av Kåfjord (Cob=fiorden) til Andsnes på andre siden av grensen til Finnmark. På kartet er inntegnet egne symboler for kirker, forsamlingshus og gjestgivere (nordske gæstgiv). Kirke er kun tegnet inn på selve Skjervøy. Forsamlingshus er markert med symbol i rødt med et kors øverst. Ett er plassert i Reisafjorden, et stykke øst for Reisaelven. Det kan se ut som om forsamlingshuset er plassert i Storvika, men kun navnet «Reis Fiord» er plassert i nærheten av symbolet. I Oksfjord finnes også et forsamlingshus. I Kvænangen er symbolene for forsamlingshus plassert i Sekkemo (Zæchmoq) og i bunnen av Burfjord. I følge kartet finnes det i 1784 gjestgivere i Djupvik, på Hamnes, i Maursund, på Vorterøy, på Langstrand i Valan og i Burfjord.

I sin klassiske tekst «What is documentation?» hevdet den franske dokumentalisten Suzanne Briet at mens ei stjerne eller et dyr ikke er et dokument, er et bilde av en stjerne eller et dyr et dokument (Briet 2006: 10). Et kart er åpenbart mer enn et bilde, eller en gjengivelse i fugleperspektiv av et landskap. Kart har også tradisjonelt blitt forstått og behandlet som dokumenter. Kartet består av andre tegn enn kun de tall og bokstaver som fyller de vanligste dokumentene som brev og ulike skriftstykker. Kartet inneholder som nevnt symboler som forklares, i dette tilfellet kirker, forsamlingshus og gjestgiveri. I tillegg inneholder kartet farger som har informasjonsinnhold i seg selv. Det er så å si forutsatt at vi forstår dem. Havet er blått, mens trærne er grønne. Elver er representert ved streker og linjer som strekker seg inn i landet fra det blå havet. Fjell er i dette kartet representert ved tegninger, ikke de høydekurvene som er vanlige på moderne kart. Ei striplet linje markerer grensen for sognet. I nord mot Finnmark og i sør mot Lyngenfjorden. Øverst i høyre hjørne av kartet er plassert et symbolsk kompass som angir de fire himmelretningene. Kartet inneholder også opplysning om målestokk, der vi får vite at

Figur 4 Misjonær Christian Olsens kart 1784

ei nordlandsk mil tilsvarer to danske eller tyske mil. I det hele inneholder kartet en stor informasjonsmengde som forutsetter at vi forstår symboluttrykk ut over det skrevne ord. Som kart fra Nord-Troms på 1700-tallet er dette et unikt dokument.

Christian Olsens kart gir oss ved nærmere undersøkelser informasjon ut over det som kan antas som tilsiktet i forbindelse med utarbeidelsen av kartet. Vi ser at i de sentrale områdene i misjonsdistriktet, rundt kirke og forsamlingshus, samt gjestgiverier, er kartet rimelig i overensstemmelse med terrenget, eller moderne kart. I ytterkantene er imidlertid gjengivelsen langt mindre nøyaktig. Avstanden fra Burfjord til Segelvik synes svært kort. Men da er Altefjorden, Jøkelfjorden, Reinfjorden og Olderfjorden utelatt. Fra Segelvik til Andnes derimot, hvor det i virkeligheten kun er snakk om 3,5 kilometer synes avstanden å være svært lang. Skjervøy som er kirkestedet er på kartet større enn Arnøy, mens det i virkeligheten er motsatt. I det hele gir den topografiske fremstillingen oss et bilde av hvilke områder som misjonæren kjente godt, og hvilke han bare hadde hørt om, sett på avstand eller passert i forbifarten. I motsetning til i tekstdokumenter, hvor slike detaljer kan observeres gjennom utelatelser og åpenbar feilinformasjon, er slike detaljer lang mer iøynefallende i kartmateriale.

Kartusjen, eller billedomkransingen rundt kartets emnebeskrivelse, er også av stor interesse på dette kartet. Dette området av kartet ble ofte benyttet til å nedfeste og overføre illustrasjoner og tilleggsinformasjon (Rheinhardt 2012: XII). Foruten ulike fiskeredskaper som garn og harpun eller lystrespyd inneholder fremstillingen også geiter, kålrot og sel eller kobbe. Noe som, sammen med fisk, må ha utgjort en vesentlig del av dietten i området på 1700-tallet.

Arkivserien «Saker ordnet etter emne» inneholder arkivdokumenter som dekker perioden fra 1708-1811. Arkivlisten (EA-3025 – Misjonskollegiet) har feilaktig opplyst årstallene 1763 og 1811 som yttertall for denne serien. Arkivserier som er ordnet etter emne oppstår gjerne ved at enkelt dokumenter eller protokoller har blitt innlevert til

ordningsinstitusjonen uten at de har stått i en åpenbar sammenheng med noen av de andre arkivseriene. Dersom den indre proveniensen, altså sammenhengen mellom de ulike dokumentene og arkivseriene, er oppbrutt, er det ikke alltid mulig å innplassere disse dokumentene i de rekonstruerte arkivseriene. Man ender derfor gjerne opp med en egen serie ordnet etter emne. Det er selvsagt også mulig at ulike dokumenter i utgangspunktet har vært ordnet etter emne som en del av det opprinnelige arkivsystemet. Dersom det er flere slike deler i et arkiv, vil de gjerne opptre under fellesoverskriften «ordnet etter emne». I møte med en slik serie vil det for arkivbrukeren være vanskelig å vite noe nærmere om seriens opphav. Siden enkeltdokumenter ofte inneholder opplysninger om en rekke saker, og sammenhengen mellom sakene blir utydelig eller borte, kan deler av dokumentenes opprinnelige informasjonsverdi gå tapt (Ødegaard 2001: 134-135).

I tillegg kommer at emnekategoriene i seg selv vil virke langt mer innbydende for den uerfarne arkivbruker eller forsker, og også gi mer eksakte treff i søkemotorene. For eksempel inneholder serien «Innkommne brev» 29 arkivenheter, mens serien som er ordnet etter emne i Misjonskollegiets arkiv kun inneholder tre enheter. På søkeordene «Thomas von Westen», «misjonskirker», «presteskabet i Nordlandene» vil man imidlertid få treff på denne serien til tross for at de fleste andre seriene i arkivet inneholder langt større informasjonsmengder om de samme emnene. Dette vil lett føre til en tendens til at denne delen av arkivet overforbrukes i forhold til resten av arkivet. Arkiv ordnet etter emne har altså både en tendens til å overkommunisere enkelte sider ved dokumentene, samtidig som andre informasjonsegenskaper blir usynliggjort.

Serien «Saker ordnet etter emne» (Misjonsarkivet Ea) inneholder to ulike eksemplarer av beretning om misjonskallene i Nordlandene og Finnmark (Misjonskollegiet Ea L0001/0002). Beretningene ser ut til å være merket i ettertid med årstallet 1780. Selve innførselene i de to protokollene er holdt i en enhetlig og enkel stil. Det som er lagt mest vekt på er sognets inntekter, kirkenes tilstand og vedlikehold, samt opplysninger om de enkelte prestene. I protokoll A (den første i arkivesken) er det for Karlsøy sin del beskrevet at reisene i sognebud er lange og besværlige og at det i sognet bor om lag 60

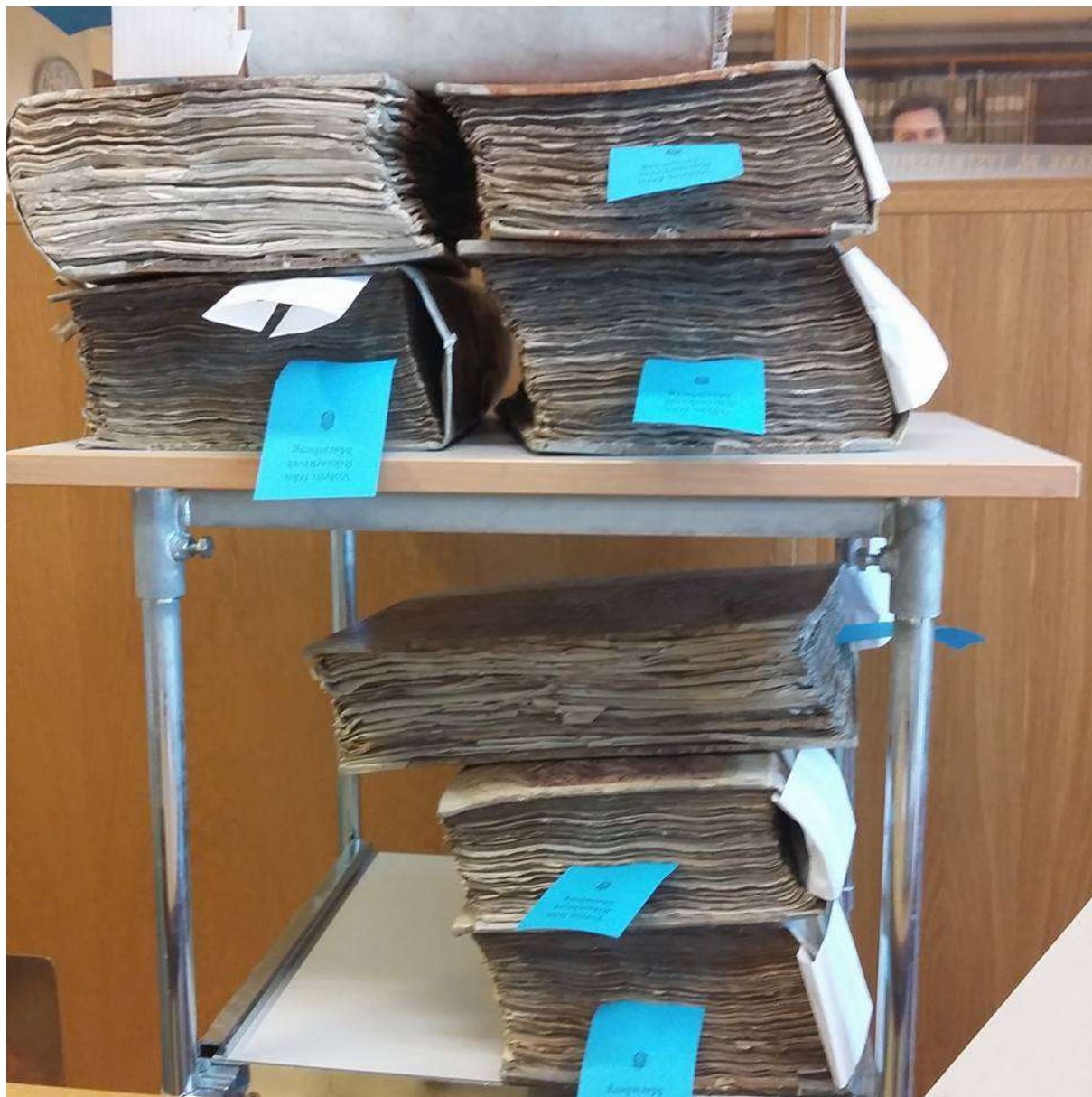
«Finne Familier» iberegnet husmenn og inderster. Om disse står det at «de ligeledes for den største deel forstaar Norsk». For Lyngen sin del opplyses det om at det er 93 «finne familier» i sognet, husmenn iberegnet. Det opplyses videre at «Cappellet vedligeholdes af almuen, som og nyligen har oppbygget samme». Om sognet for øvrig opplyses det om at det «ikke er saa besværlig, som det er af ringe indkomst». I Skjervøy opplyses om hele 150 «finne familier». Om prestegården heter det at den «staar paa et lige saa ubeqvemt, som ubehageligt sted – her hverken saaes eller slaas – Præsten maa hente baade Brænde og føde til nogle faa Kjør paa 3 à 4 Miils fra Præstegaarden, hvilket falder baade møisommeligt og Kostbart». Protokollens innførsler ser ut til å være fra slutten av 1780-tallet. Det siste årstallet som er nevnt for Troms er 1785. Det ser ut til at både samer og kvener er innbefattet i kategorien «finne familier», i hvert fall for Lyngen sin del, hvor det ellers i perioden stadig påpekes av ulike aktører hvor mange kvener som er bosatt i området.

Protokoll B (den andre i arkivesken) kan være en avskrift av protokoll A. I hvert fall er innførslene for Troms sin del identiske, men det er her gjort plass mellom de enkelte prostiene til notater. Her er det ført inn hvilke nye prester og misjonærer som er plassert ved de enkelte kirkestedene. Den siste innførselen for Troms angår Boye Lobes Junghans, som har fått kallsbrev som misjonær i Skjervøy 15. juli 1791.

5.3 Direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk

Lappmarkens Ecklesiastikverk ble stiftet i 1739 og fikk i oppgave å organisere både misjon og skoleverk i Lappmarken (Groth 1984: 146). Opprettelsen av Ecklesiastikverket kan sees i sammenheng med misjonsvirksomheten på norsk side. I mars 1723 forfattet Thomas von Westen et lengre brev til presteskapet i Jämtland hvor han understreker behovet for økt misjonsvirksomhet blant samene. Brevet, som ble besvart av prosten A. Burman i Jämtland, ble videresendt til Häradshövdingen og fant til slutt vegen helt til den svenske Riksdagen. Von Westens brev kan ha vært utløsende for at det 3. oktober 1723 kom en kongelig forordning «om Lappländernas flitigare undervisning i kristendomen och skolors inrättande där i orten» (Haller 1896: 28). På mange måter innebar denne forordningen et første steg mot opprettelsen av Ecklesiastikverket. Grunnlaget for finansiering ble lagt gjennom både gjennom skatt og kollekt. Videre inneholdt forordningen bestemmelser om at prestene i Lappmarken burde beherske samisk, at det skulle gis kristendomsundervisning på samisk i skolene, og at det skulle opprettes skoler ved hovedkirkene (Haller 1896: 28-29). Ved Riksdagen ble det utarbeidet et forslag som ble oversendt kongen i november 1738. I brevet ble det fremlagt forslag om at Bibelen og annen kirkelig litteratur skulle oversettes til samisk, at det skulle legges til rette for å utdanne samiskspråklige prester og at det skulle opprettes en direksjon som skulle ha det øverste ansvar for kirkens arbeid blant samene (Anderzén 2016: 373). Ved et kongelig vedtak 12. januar 1739 ble så den Kungliga Direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk opprettet. Direksjonen arbeidet som selvstendig forvaltningsorgan fram til 1801, og skulle i samråd med landshövding og domkapitlet arbeide for kristendommens utbredelse i Lappmarken.

Ecklesiastikverkets arkiv består av syv innholdsrike arkivserier fordelt på 78 arkivenheter. De fleste enhetene er innbundet i svært voluminøse band, noe som gjør at skriften innerst i enkelte tilfeller er vanskelig å tyde. Deler av arkivet er mikrofilmet og kan leses ved bruk av fremvisningsmaskin for mikrokort. For denne undersøkelsen er imidlertid originalene benyttet siden det viste seg svært vanskelig å skanne eller digitalisere med mikrokort som utgangspunkt.

Figur 5 Arkivmateriale fra Ecklesiastikverkets arkiv

Arkivet inneholder en serie protokoller som dekker perioden fra 1747 til 1801, en serie konsepter som dekker hele perioden og brevjournaler som dekker periodene 1739-1746 og 1769-1809. Det finnes også register over arkivet fra 1723 til 1792, 23 volum med innkomne skriv og «årvisa handlingar» som dekker hele virksomhetsperioden. Den sistnevnte serien inneholder avskrifter av eldre kongebrev. Det finnes en serie med 32 regnskapsbøker og en serie vedlegg fra 1800-tallet.

I serien med referansekode E (Inkomna skrivelser, årvissa handlingar) ligger Fredrik Is brev i forbindelse med opprettelsen av Direktionen (LE – E1). Her finnes også en lengre instruksjon til skolemestrene og skoleinspektørene i Lappmarken (Pag 41-61) innsendt af superintendenten 14. september 1734 og approbert av kongen 2. september 1735. Det vises til at det er vedtatt å bygge fem nye skoler i Lappmarken, men «som berörda scholar för brist af medel, icke alla tillika at på en gång kunnat i fullkomligt stand sättias, så hafva allenast tvenna til en begynnelse blifvit värkligen inrättade, så som de ousmgängeligsta». Det vises her til Jokkmokk og Åsele.

Om skoleinspektøren heter det at han «En gång om året wid det han visiterar i Lapp=församlingar äfwen skiöter Scholans angelägenheter, i så måtto, att han först och främst gör sig underrättad om Docentium förhållande, Så i ungdommens undervisning, som allmänna leserevner». Inspektøren skal ikke bare undersøke tilstanden når det gjelder gudfryktighet og lærdom, men også se til at mat, drikke og klær er i henhold til forventet standard.

I instruksjonen til skolemestrene fremkommer det at «ingen Pædagogus warder antagen til Lapp=Scholarna, som ej föruth gifwit säkra prof af dess bekiedeligheet och utfästet sig i Lappiska Språket». Det heter videre i paragraf 3 at «Läsetiden tager sin begynnelse wid medium Januarii, då inga ferier hela året igenom, förutan 6. veckor i högsta sommaren äre tillåtelige, allenast när högtiderna infalla kan Scholæ=uungdomen den wekan hafwa frijhet. Men några dagar före Juhl gifwes dimission til ofwannämnde termin, att ungdomen måtte hafwa rådrum, att i minnet fatta, hwad der hela året över lärdt hafwer, och sig til det förhör bereda, Som Inspector wid then tiden kommer at anställa». I paragraf 4 heter det at «Läse=timan begynnes om morgonen kl. 6 när längre och kl. 7 när kortare dagar äro». Først «kl. 5 om aftonen beslutes alt=sammans med bönn». På onsdager og lørdager skal elevene etter at alt de har «förestält och skrifwit» er gjennomgått dimitteres allerede klokken 2 «på det de någon recreation hafwa måtte, af der jemte frihet at försee sig med ved, eller idka annat lofligt arbete». Det understrekes også at

elevene på fritiden «så mycket som möyeligt är, måtte hållas tilstådes och under ögonen, såsäm det och aldeles skal vara förbudet at till sin hemstad oh föräldrarna dimittera någon Scholæ-pilt innan han så grundelig underrättelse i sin Christendom ärhållet, som här nedaföra vidare förmälas skal, på det ungdomen dismedelst måtte hållas i en jevn aga af Christendomsöfning». Instruksjonen viser også til at det i begynnelsen tillates at både barn av nybyggere og samer gis tilgang til skolen dersom de «någonlunda uit bägge språken kunne hafwa kunnskap», noe som skulle hjelpe læreren til «at giöra sig sielf i Lappskan så mycket bättre verserad». Etter hvert anmodes skolemesterne om, i samråd med presten, å ta inn elever fra avsidesliggende samiske bosetninger slik at elevene derfra igjen kan opplære sine slektninger og naboer i kristendommen. Videre går dokumentet inn på detaljene i hvordan opplæringen skal foregå og hva som skal læres.

Instruksjonen inneholder også en del som tar for seg elevenes plikter. Her heter det at «Lärjungarna böra wara flitige, lydige mot sin Præceptor, höflige mot alla menniskior, kiärlige ah vänliga sins imellan, icke hyse hos sig någon illvilje hat och bitterhet, ej heller hafva lyst til dryckenskap, i synnerhet til fordärrfeeliga bränvins supande». Instruksjonen tar også for seg hva som skal foretas dersom en elev blir syk eller dør.

I samme volum finnes en beskrivelse over Kemi og Torneå Lappmark avgitt av Carl Sadelin 30. august 1740 (pag 491-195). Her benytter Sadelin også begrepet «Lappländer» som gjenfinnes i dombøkene fra hans periode. Han skriver videre at «Lapländerna i Torneå Lapmark, som äro ägera av Ren Kreatur, och kallas Fiell Lapar, bo merandels i tiäll och kåtar». Sadelin fortsetter med en beskrivelse av samenes telt og gammer. Deretter gir han en fremstilling av reindrifsamenes flytting mellom Norge og Sverige, og hvorfor denne flyttingen er en nødvendig del av reindriften. Om de fastboende samene skriver han at «De Lappländare, som bo närmare Bruken och Öfvra Torneå Socken kallas Skogs lapar, hafva merandels ringa och några slätt inga Ren Kreatur. Hvarföre åtskilliga af dem lagt sig på årligen sina skatteland förbättra med åkre och Eng bruk, bygga hus och gårdar, samt föda de wanliga kreatur som andra landmän». Lengre opp i Lappmarken er det mindre landbruk «för den orsak skull at säden på fiällen sällare kommer til sin mognad».

I samme arkivserie finnes en kopi av et brev Thomas von Westen sendte til presteskapet i Jämtland i 1723 (LE - E4). Brevet er underskrevet i Snåsa 11. mars samme år. I brevet beskriver von Westen at han har besøkt «Lappefiordene» og fjellene i Nordlandene, og nå har begynt sin virksomhet i Trondheims amt. Han gir en flere sider lang beskrivelse av elementer i samenes religion som er sterkt farget av von Westens utgangspunkt som misjonær. Han kommer inn på «de många afgudar de hafa haft, så som Radienatsie, Radiengedde, Varalden olmai, Maderaja, Diegsolmai, Thor ehr Horagelles, Adselgads, Ajlekes olmai, Bæive, Maderakka, Sarakka, Ugsakka, Jugsakka, Sergvidni, Leibolmai, Giaseolmai etc». «Runbommen är öfer alt» skriver von Westen og benyttes til «diefulens åkallelse». Han går inn på en rekke av samenes religiøse skikker og er spesielt oppbrakt over at de «fläste af dom äre omdöpta», det vil si at de etter å ha mottat den kristne dåpen igjen har latt sine barn navngi etter samisk skikk og med samiske navn.

Thomas von Westen beklager seg videre over hvordan «de Svänske lappar i Horkiölle fullkombligen hafver bortlokad en dehl af våra at undfly omvändelse». I den forbindelse ber han de svenske prestene om at de «bevisa mig den barmhertighet at I ville sände dom hit tillbaka. Ibland dom äro Olle Nilsson, kallad Vinkel Olle, hans son Zacharias Olsson, Anders Olson». Han forteller videre at han i Overhalla «i någon veckor til salighet omvände 70 finner». De svenske prestene anmodes om å intensivere arbeidet med å omvende samene til kristendommen, siden samene på svensk side i mindre grad har tatt til seg den kristne læren. Derfor utgjør de også et hinder for kristendommens utbredelse blant samene i Norge fordi disse med letthet kan krysse grensen og derved unnsnippe misjonens innflytelse. Siden von Westen ikke selv har tillatelse til å foreta misjonsreiser inn i Sverige, anmoder han om de svenske prestenes hjelp og avslutter: «Gud er vittne. Att jag har skrivit det altsammans inför Guds ansikte i mitt hjärtas innersta bedröfelse ögver de förförda får och i hopp, att Kristus skall dock i denna sista världens tid förbarma sig öfver det arma lappfolket».

Volum 4 i serien inneholder inngående korrespondanse for perioden 1741-1746 LE-E4). Her finnes blant annet et brev fra Pehr Högström som på denne tiden var Inspektør over forsamlinger og skoler i Torne Lappmark. Han viser her til at han har «nyligen utarbeidet en kort dock til detta folkets tilstand tjenlig Theologie, som jag vil communicera med Prästerna i Torne- och Ume-Lapmarker, at den må bli på det nogaste lämplig til alla dialecter». Han ber i den forbindelse om direksjonens støtte. Det skulle imidlertid etter hvert vise seg at det ble umulig å utarbeide et skriftspråk som dekket alle de ulike samiske dialektene eller språkene som ble snakket i Sverige.

Et brev fra Enontekis samme år er skrevet på finsk med sterke innslag av lokal dialekt (e-post fra Eira Søderholm, førsteamanuensis i finsk og kvensk, UiTø 30.11.2016). Brevet begynner: «Niin muodoin kuin me Köyhät lappalaiset Enontekemäs olema cuullet, että meidän pitä tiwunin Kouto Keinohon Kirkoherrale ja sillä tapa tulemme eroiteuxi siitä vanhasta tavalisudesta tekemäst tiwundia Juckasjärvehen Kirkoherrale» (Ettersom vi fattige samer (lappalaiset) i Enontekis har hørt at vi skal gi tiende til presten i Kautokeino og slik være skilt fra det som ifra gammel tid har vært vanlig, at vi har ytt tiende til presten i Juckasjärvi)². I forbindelse med denne omleggingen ber representanter for menigheten, som har undertegnet med navn og bumerker, at kapellan Salomon Tornberg i Enontekis blir innsatt som deres kirkeherre og at han kan motta den tiende som de tidligere har betalt til presten i Juckasjärvi. Etter den enkeltes navn og bumerke følger teksten – «Kiriotettu nybyKarildä Nicolaus Magnunpoialda coco Seuracunnan anomuxen» (Skrevet av nybyggeren Nicolaoaus Magnunpoika (Magnusson) på vegne av hele forsamlingen). I tillegg til å være et historisk dokument av interesse for historieforskere, representerer dette dokumentet også et sjeldent innblikk i den lokale dialekten som på norsk side av grensen ville ha blitt omtalt som kvensk. Brevet er for øvrig skrevet med latinske bokstaver, i motsetning til den type gotisk frakturskrift som ble brukt i dansk og svensk skriftspråk på 1700-tallet.

---

² Min oversettelse

Blant korrespondansen finnes også enkelte tabeller over befolkningsutviklingen over tid. Fra Enontekis finnes et «Utdrag af Enonteckes KyrkoTabeller ifrån theras början till närvarande tid 1766» underskrevet av presten i Øver-Torneå Erik Brunnus samme år (LE-E14). Tabellen dekker årene fra 1750 til 1766. I løpet av disse årene har befolkningen økt fra 776 til 790. Mens det i 1750 var 391 menn og 365 kvinner, har tallet på kvinner økt til 390 i 1766, mot 400 menn. Om forholdstallene mellom kjønnene har utjevnet seg igjennom perioden, har befolkningsutviklingen imidlertid ikke vært lineær. I 1756 var det hele 822 innbyggere som tilhørte forsamlingen. I 1761 var tallet nede på kun 736. I 1758 kan vi se at det har vært 45 dødsfall og bare 30 fødsler, altså en overdødelighet på 15 personer. For øvrig har Sverige fra midten av 1700-tallet en langt mer inngående og sikker oversikt over folkmengden i de ulike sognene enn tidligere. Fra 1749 begynte Tabellverket, en forløper til Statistiska Centralbyrån, å samle inn opplysninger om folkmengden. Dette ble gjort nettopp på basis av innsendte opplysninger fra prestene (Teerijoki 1993: 50).

I korrespondanseserien finnes også flere innberetninger om forholdene i de enkelte forsamlingene i Lappmarken. Ofte er de, som det øvrige arkivmaterialet, i all hovedsak knyttet til økonomiske forhold. I noen grad inneholder disse imidlertid også mer direkte opplysninger om kirkelivet i de ulike menighetene. Et eksempel er en «Berättelse om Juckasjerfvi Församlings tillstånd för året 1764» skrevet av presten Nils Gran 10. februar 1764 (LE-E14). Dokumentet begynner med en fremstilling av virksomheten i kirken – «Hvar Sön- och högtidsdag är i kyrkan ordentlig Gudstjenst hållen; undantagande 4 eller högst 5 söndagar sommartiden». På sommeren er det bare de som bor nærmest som har mulighet til å besøke kirken. Derfor blir det i denne perioden et forenklet kirketilbud hvor det «läsas af en Postilla och hållas bön». Fra og med oktober til slutten av desember holdes husforhørene «med 89 Lappska hushåll, samt med de här i församlingen varande 25 nybyggare».

Om nybyggerne skriver Gran at «de kunna öfeeralt läsa i bok, och utan til Lutheri Lilla Cateches». Om samene skriver han at «Större deler af Lappska Allmogen äro nog

enfalldig uit sin Christendoms Kundskap». De yngre gjør store fremskritt, men de eldre «deremot visa sig nog ovillige at lära». Vanskeligst er situasjonen i de mest avsidesliggende områdene. Gran skildrer hvordan han på sine reiser i forbindelse med de pålagte husforhørene «funnit de i Christendomen svagaste Lappar, som i sina Kota lag icke hatt tillgång till undervisning». Til disse områdene har han sendt ut kateketer – «hvilke icke före fått loff at flytta till ett annat ställe, än jag efterhördt hvad de uträtadt». Ifølge Gran har dette vært vellykket og kateketene har «värdeligen gjordt mycken uppbyggelse». Dokumentet gir videre fremstilling av økonomiske og praktiske forhold knyttet til drift av forsamlingen og lønnsutbetalinger.

I korrespondansen finnes også dokumenter som viser problemene misjonen på begge sider av grensen har i forbindelse med samenes sesongmessige flyttinger over grensen. I noen grad gav nomadismen dem mulighet til å unngå misjonens virksomhet dersom denne ble sett på som uønsket. Fra Nicolai Christian Friis finnes et brev i arkivet datert i Stockholm 5. desember 1766 (LE-E 14). Friis var Sogneprest i Bodø og Vikarus for Misjonskollegiet. I 1745 var han blitt utnevnt til Konsistorialassessor, altså medlem av Misjonskonsistoriet som hadde domsmyndighet i geistlige saker som angikk misjonen, og i 1754 betalt han 8000 Riksdaler for en titulær biskoptittel (Lampe 1895: 87). Friis fikk også ansvaret for misjonskassen, et ansvar han skjøttet på en slik måte at han etter hvert ble anklaget for underslag.

Vinteren 1766 kom Friis innom Stockholm på reise til København, en anledning han benyttet til å søke kontakt med Ecclesiastikkverket, eller «den Kongelige Direction over Missionsverket i Svenske Lapmarch», som han titulerer det. Samenes flytting fram og tilbake over grensen anser Friis for et stort problem for misjonen. Ifølge hans brev har spesielt mange kommet over fra Sverige i de seneste årene. Han beskriver hvordan: «De i hobb=tall har kommet over og sadt sig need i vore bøijgder som derved blir opfyldt ej allene med tiggere og betlere, men og med ugudelige Horekarle, Tyve og Skiælmere». Han viser til at det er lett for de som har begått ulovligheter i Sverige å komme seg over til norsk side av grensen, hvor de kan oppholde seg hos slektninger. Ofte har de samene som

kommer over grensen kun med seg en attest fra en Prest eller Misjonær i Lappmarken – «og kan være uvist om samme er riktig eller falsk, midlertid blir de derved af noen Præster til Sacramentet admittered og eviterer tiltale for begangen Insolence». Det er ikke et positivt bilde Friis tegner av samene. De reiser rundt på bygdene «truende fattige folk af deris penge» og «naar de ikke gider arbejde for Deris føde, stæler folk Deris Hæste og Creaturer fra, som de ligger paa fiældene og fortærer om sommeren, og om høsten flytter need i Bøygden».

På sine visitasjonsreiser rundt til kirkene i misjonsdistriktet hevder Friis å ha kommet over mange fra den svenske siden som «har været 15 á 16 aar gamle som ikke har kundet læse i Bog ja ikke sin Bordlæsning uden ad, saadanne har været fra De stæder høyt oppe i Lapmarken, langt oven for præsternes boliger, og derfor i sin ungdom forsømt, ligsom det og fra vor side er pasered, at unge personer, som ikke har været i stand at komme til Confirmation, har reyst over til Svænsk Lapmark blevet der 1 á 2 aars tid og kommed siden over med en slags attest falsk eller rigtig, at De der har været admitterede til Sacramentet».

Friis foreslår et nærmere samarbeide på tvers av statsgrensen. Han kommer også med forslag om hva som bør gjøres. Blant annet foreslår han at det opprettes en generalinspektør som skal ha oppsyn og gjennomføre visitasjoner i de svenske grenseområdene. Friis sin stilling blir imidlertid i løpet av de neste årene vanskelig på grunn av anklager om at han hadde beriket seg selv av misjonskassens midler. I 1769 ble det igangsatt undersøkelser knyttet til hans embetsvirksomhet, og i 1770 var han ute av misjonskollegiet. I 1771 betalte han 1600 Riksdaler til misjonsfondet, og undersøkelsene ble derved avsluttet (Lampe 1895: 87).

Foruten å gi en ganske enestående negativ skildring av samene, selv i et 1700-tallsperspektiv, er det flere interessante trekk ved brevet fra Friis. At reindriftsamene kunne velge en strategi med å flytte fram og tilbake over grensene for å unngå misjonens

virksomhet, dersom de opplevde denne som uønsket, er utvilsomt riktig. Den kritikken som Friis framsetter mot attestene som samene som kom fra Sverige har medbrakt, synes å inneholde to momenter. Attestene kunne være falske eller de kunne være utstedt på uriktig grunnlag. Dersom attestene var falske, forutsetter det at noen med kunnskap både i skrift og utforming av attester stod bak. Samene har enten selv stått bak forfalskninger som var gode nok til at norske prester og misjonærer har latt seg lure, eller de har hatt tilgang til noen som har utstedt slike troverdige falske attester for dem. Det andre alternativet, at prester og misjonærer på svensk side har utstedt attester på grunnlag som Friis har vært uenig i, synes likevel mer sannsynlig. Friis var blant annet motstander av at samisk språk skulle brukes i undervisning og forkynnelse, noe han stilte seg både uforstående til, og han fremstod også tilsynelatende uvitende om den tidligere forventede praksisen blant misjonærene (Steen 1954: 241). I Sverige var det alminnelig at forkynnelse og undervisning ble gjennomført på samisk, et språk prestene og misjonærene i Lappmarken vanligvis var kyndige i (Haller 1896: 69). At Friis dermed opplevde at de samiske ungdommene som hadde fått opplæring i Sverige, og ble forhørt av ham under visitasreiser i Norge, ikke hadde kunnskaper som svarte til hans forventninger, kan altså skyldes manglende forståelse på begge sider.

5.4 Domkapittelet i Härnösand

Härnösand ble eget stift i 1647, ledet av en superintendent som sammen med et råd utgjorde domkapittelet (Asker 207:147). Fra 1687 var biskopen eller superintendenten lederen av domkapittelet, mens lektorene ved stiftets læresteder utgjorde medlemmene. Domkapitlene benevnes ofte også som konsistorier. Domkapittelet i Härnösand hadde en ledende stilling i den svenske kirkens administrasjon av virksomheten i Lappmarken helt frem til Luleå stift ble opprettet i 1904. Også områder som ble liggende på norsk side etter grenseoppgangen i 1751, som Kautokeino, er fylldig dokumentert i arkivet.

Domkapittelets arkiv har et omfang på 194 hyllemeter. Serien med hovedprotokoller inneholder hele 146 bind som dekker perioden fra 1660 til 1999. Fra 1664 til 1693

mangler protokoller. Det mangler også protokoller for perioden 1693 til 1716, men deretter er serien komplett. Fra 1749 og ut århundret er også pastoralexamsprotokollene bevarte. Bortsett fra 1717-1719 er serien med «konseptbøcker» også bevart fra 1714 og utover. I det hele inneholder arkivet et rikholdig materiale fra 1700-tallet, selv om materialet fra 1800 og utover naturlig nok er langt mer omfattende. Hovedseriene i arkivet er Protokoller (A), konsept (B), diarier (C), liggare och matriklar (D), inkomna handlingar (E), ämnesordnade handlingar (F), handlingar angående undervisning och skolväsenet (G), räkenskapshandlingar (H) og övriga handlingar (J). Alle hovedseriene inneholder en rekke underserier. Underserien «Förteckningar och liggare rörande arkivet» (HD-DII 1) inneholder et inventarium fra 1720 over det daværende innholdet i arkivet. Arkivet inneholder da kirkeloven av 1687, «Justitia Wærcket af åhr 1706», «En Book In Folio med gamla Kongl Bref, Riksdags Besluten, och Landshöfdinge Bref». Her er også beskrevet «Ett gammalt Protocoll af Muscoviten illa medfarit uthen Begynnelse och ända från Julii månad åhr 1693 till och med den 5 Februarii 1696». Det videre innholdet er to konseptbøker, tre protokoller og en «Gymnasii Estats Book». Listen er underskrevet av Dekanus Jacob Renmarck 1. mai 1725. Det var altså ikke et omfangsrikt arkiv det var tale om på denne tiden.

I serien «inkomna handlingar» (E) finnes i underserien «manualhandlingar» (E III) et brev til biskopen og domkapitlet fra presten Johannes Tornberg i Jukkasjärvi datert 11. april 1729 (HD-EIII 12). Av brevet fremgår det at Herredshøvdingen Carl Sadlin er misfornøyd med at Tornberg «icke genom tienliga föreställningar af Gudz ord sökt, på häradsrättens anmodnad bringa Lappen Michel Pålsson at uprächtigt Erkiänna, om han med 2ne hos honom fundne benhamrar föröfvat någon vidskiepelse». Benhammere ble vanligvis benyttet sammen med runebommen, og Sadelin går ut i fra at dette er tilfelle også i denne saken. Tornberg unskylder seg med at han spesielt under markedstiden har en rekke embedssysler å ivareta som skriftemål, barnedåp og «der ibland gamla och siuka som iag måste undervisa i Christendomen i synnerhet om dhen h. nattvards nytta och bruk innan de Admitteras til herrans h. nattvard». Han har imidlertid forsøkt å bevege Michel Pålsson «til en uprigtig bekännelse; men här till varit förgäfves, nu will iag åter kalla honom med sin hustru til mig och söka på alt sätt til at bevaka honom til bekiännelse».

Herredshøvding Sandlin har også beklaget seg over kristendommens langsomme fremgang i området allment. Til dette svarte Tornberg at han har «så længe de äro til stades, givet all möjlig flit, och förehållit dhem ved förklaringen af det 1. Budet i gudz lag, det faseliga afgudereri, med en algwarlig åtvarning och kierlig formaning, samt straffetz förkunande öfver alla afgudsdyrkare, som intet villie giöra en sann bot och bättring, jämäl i mina predikningar så ofta iag haft anledning her til». Han forklarer videre at bruken av finsk språk i kirke og undervisning gjør at mange ikke klarer å tilegne seg det som blir forrettet for dem.

Hovedserien «ämnesordnade handlingar» inneholder underserien «visitationshandlingar, Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker, efter församlingar» (HD-FIII bf 9). Her finnes en rekke berettelses- og visitasjonsrapporter fra skolene i Lappmarken. Serien er svært rikholdig og inneholder en rekke opplysninger, også om enkeltelever. Et eksempel er berettelsen om Jukkasjärvi skole fra februar 1774 til februar 1775 forfattet av skolemesteren Jacob Turdfjæll. Beretningen begynner med å nevne elevene Knut Olsson Sunna, Mats Hindersson Huru, Michel Pehrson Paika, Nils Anderson Painio, Jon Jonsson Hvit og Anders Larson Korvatus som «voro på Publici kostnad» i skolen i 1774. Blant disse utmerket Sunna og Huru seg på en slik måte at «ehuru de ei mer en ett År och två månader bivistad scholan» så hadde de hatt slik fremgang at de foruten å ha «et förfremmeligt begrep om andlighetsvägen, kunde med lätthet läsa rent i bok, och utan till Abc boken, Lutheri Cateches samt Svebelii förklaring, hvarföre de och blefven utur Scholan dimitterade». Dette ga rom til at Lars Michelsson Inga, sønn av samnen Michel Michelsson Inga i Kautusvuoma og Mats Pålsson Skauttja, sønn av samnen Pål Ohlsson i Paluvsuoma, kunne begynne på skolen i deres sted. De var da henholdsvis 11 og 14 år gamle. I juli 1774 rømte imidlertid Mats fra skolen – «och har sedan altid upphållit sig långt up emot Norska gränssen, och som han således ei kunde återfås, antogs i desas ställe Margreta Larsdotter Næivack från Palasvuoma, Lappen Lars Anderssons dotter, född 1752».

Om eksamen opplyses det at «Den 6. uti innavarande Månad tillsades församlingen udi Morgon Bönen, at sig i Schola Gården infinna, och bevitna förhöret, som med Schola Barnen företagas skulle». Eksaminator var kronens visebefalingsmann Samuel Richardt. Elevene viser seg å ha hatt rimelig god fremgang ved eksaminasjonen, med ett unntak: «Margeta Lars dotter Näivack antaget förleden höst i Scholan, emedan hon, ehuru 22. År gammal, ei kunde något läsa. Men befinnes af så svag sinnes förmågan, at, oaktad all använd möda, med henna föga kunnat uträttas. Hvarföre det ock ensågs voro enligit med ändamålet af Scholans inrättning, at henne utbyta emot någon annan, som efter egen ärhållen undervisning äfenn kunde gagne andra». Margeta ble dimitert fra skolen sammen med Michel Pehrsson Paika og Anders Hindersson Panio som anses å ha oppnådd skolens målsetning. I deres sted ble samene Eric Rasmusson fra Parakavara og Pehr Pehrson fra Parakavara opptatt. Den sitnevnte var dattersønn til nybyggeren Olof Jönsson. Vi ser altså at skolens målsetning om at de elevene som har fått opplæring ved skolen skal bidra til å opplyse andre på sine hjemsteder fortsatt står fast, samtidig som barn av nybyggere også har adgang til skolens undervisning.

Dokumentet inneholder videre en rekke opplysninger av økonomisk art. Her opplyses blant annet om hvilke midler som er brukt til å betale for bøker til elevene og inventar til skolen. Det opplyses også om reparaasjoner og vedlikehold. Det finnes en lang rekke dokumenter av denne typen i arkivet. Her finnes opplysninger om den enkelte elevs navn, og opplysninger om hvorvidt de er barn av flyttsamer eller den finsktalende bondebefolkningen. Resultatene fra eksaminasjon, inn- og utskrivning av elevene, og i noen grad spesielle opplysninger knyttet til vurdering av enkeltelever. Opplysninger ut over dette er imidlertid i all hovedsak av økonomisk art.

I samme serie inngår også en rekke beretninger vedrørende Jukkasjärvi forsamling eller menighet (HD-FIII bf 9). Beretningene er delt i tre momenter, det første tar for seg «Christendomens tilstand», det andre «kyrko Disciplin» og det tredje «kyrko oeconomien». Beretningen for året 1774 er underskrevet av Jacob Turdfjæll og begynner med en gjennomgang av befolkningens leseferdigheter. Her heter det at «af de 864

personer, som intill 1774 års slut, sig i denne församling uppehållit, befinnes, utom prästeskap och ståndspersoner, 316 som kunna läsa i bok. 296 läsa Catechesis Canonica utan bok. Af de övriga 252 äro, utom 6 stycker döfva eller sinnes svaga, Barn eller ungdom, som antigen ännu icke kunna läsa, eller ock ännu i denne vinter ej blifvit besökte och derföre i Catechisations Boken till sin läsning ej anmärkte». Videre beskrives hvor ofte det har vært holdt kirke, og gjøremålene til kateketene Pehr Utsa og Hindrich Läski.

I første del legges det også frem et forslag om at det i forbindelse med vigsel skal kreves at den ene part skal kunne lese i bok, og at ektemaken som ikke kunne lese skulle bøte tre riksdaler – «för hvart försömmad år, och lära sig läsa af den maken som förut kunde». Et forsøk som er gjort viser ifølge beretningen at tre riksdalere ikke har vært et beløp som har hatt stor betydning for de velstående, men at en del av de fattige har forsøkt å unngå kontakt med presten. Et par har også forsøkt å flykte fra församlingen. Domkapitlet anmodes om å svare på hvorvidt det gis tillatelse til å fortsette med denne fremgangsmåten eller ikke. Turdfjæll legger til at «tillfälle at lära läsa, tyckes ej fattas för den som vill, så väl i andeende till det antal i församlingen som redan kunne läsa i bok, som i anseede til Catecheterne och Scholan».

I den delen av beretningen som omtaler kirkedisciplinen vises det til at domkapitlets vedtak om at foreldre som har barn på 12 år og ikke har besørget at det har fått undervisning i å lese i bok skal anmeldes til herredsretten. Dette «har blifvit församlingen öffver alt kungjord», man har imidlertid «ännu detta år undgått att söka häradsrättens biträde».

Et annet moment, som tilsynlatende benyttes som argument overfor den samiske befolkningen i forbindelse med leseopplæringen, er kirkens dåpslære. På grunn av at mange av samene oppholder seg i øde områder store deler av året, er nøddåpen fremhevet som en svært viktig del av kirkens lære. I beretningen heter det at «alla Lapper som kunna läsa i bok äro och undervista om Nöddops förrättande och de öfriga påminte om des nödvändighet». Det vises videre til at det «har denna vinter händt, at Lappen från

Calasvuoma By Olof Johansson Panis, haft sitt barn odöpt alt i från Michaelis Tid, intill en vecka före hjul, af ingen annan orsak, änn at han ej bodt nära til någon som nöddoppet kunnet förretta». Turdfjæll retter i den forbindelse forespørsel til domkapitlet om ikke Panis bør ilegges noen form for bøter fordi nøddåp ikke har vært foretatt. Den siste del av beretningen tar for seg økonomiske og regnskapsmessige forhold. Her fremlegges også et testamente fra enken til den forrige presten, Barbro Margareta Gran, til kirken i Jukkasjärvi.

Arkivserien «Visitationshandlingar, Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker, efter församlingar» (HD-FIII bf10) inneholder en rekke visitasjonsberetninger. En visitasjonsberetning fra 1716 gir en beskrivelse av forholdene både i Jukkasjärvi og i Enontekis. Beretningen er attestert av presten Henrik Forbus ved Kengis Bruk 27. mars 1718, men selve teksten er ført med en annen håndskrift.

Visitasjonen innledes 16. februar 1716 etter «hållan böön af Domino Johanne Parelio». I Enontekis var resultatene ved eksaminasjonen at «fåå kunne Catechesin, een dehl och intet sina Morgon och afton böner». Presten Olof Sirma hevdet da at «de bäst kunniga, som betient sig af hans Speciale information, ey vorde tillstädes». I forbindelse med visitasen kom det inn en rekke klager på presten. Først «besvärade sig Rännula boer öfver det hr. Sirman skall obli gera dem att föra sig om sommaren til dem, då ganska fåå äro ved sina boplatzer, och mästadehlen med Renarne ved västersiön, hvilket dessa Rännula by folk 10: myhl här ifrån beläger skall om sommartyd uti starcka forsar lända till största besvär, som de villia bly befryade ifrån». Om vinteren ville de imidlertid fortsatt gjerne gi presten skyss. Fra menigheten beklages det også over at Sirma «i förl. sommars åter varit till västersiön». Noe som har medført at menigheten «een god tyd utan guds tienist varit» til tross for at Konsistoriet hadde forbudt dette. Sirma får hard medfart i visitasjonsberetningen. Han «har lämnat sine åhörare een elak efttersyn; ty förmanes han alfvarligen till flyt i lärande och sina predikningars författande, som umarqueres mycket vardslöst sker: till sedigt förhållande i herrans huus:, till afstående med Eeder och banskap: till uppbyggeligit lefveene i sitt huus, så at jembvähl mårgon och aftonböner

behörigen hållas, samt til all gudsfruchtan, vählskickligheet och ährbahrheet, att han ingen må vara till förargelse, utan fast heller till ett godt exempell, samt een hållsosam uppbyggelse i Christendomen, i dygd och ähre».

I visitasjonsberetningen fremkommer også en henvendelse fra «Lappalmogen» i Enontekis med bønn om at all tilførsel av brennevin til Lappmarken må bli forbudt, og at andre nyttige varer som mel, salt og vadmél i stedet blir mulig å få kjøpt. Dette forslaget blir deretter lagt frem for allmuen i Jukkasjärvi, uten at det der oppnåes enighet. Av beretningen fremgår det også at allmuen blir anmodet om å ta imot flyktingene som har måttet forlate sine hjem på grunn av de pågående krigshandlingene, på en god og barmhjertig måte.

Den forholdsvis rigide formen som er benyttet i oppbyggingen både av beretninger og visitasrapporter vedrørende skolegangen og menighetsforhold, gjør at disse dokumentene gir et godt bilde på utviklingen over tid. Både for skolen i Jukkasjärvi og menighetene i Jukkasjärvi og Enontekis kan man på bakgrunn av disse rapportene danne seg et godt bilde av utviklingen når det gjelder leseferdigheter, skolegang og menighetsforhold. Fra midten av 1700-tallet og utover finnes en rekke av disse rapportene, sammen med enkelte spredte fra første halvdel av århundret. Rapportene er for en stor del skrevet skjematisk slik at opplysninger kan finnes igjen under samme punkt år etter år. Både i dette, og i graden av detaljopplysning de gir, skiller de seg fra visitasrapportene som utferdiges i de samiske og kvenske områdene i Danmark-Norge. Domkapitlets arkiv inneholder også en del dokumenter som gir ulike faglige vurderinger om samiske språk. Disse dokumentene dekker perioden fra 1739 til 1748. I hovedsak er diskusjonene som fremkommer i dokumentene knyttet til lingvistiske forhold, de samiske språks likheter og ulikheter, både i forhold til hverandre og i forhold til andre språk. Spørsmål knyttet til samiskundervisning i de svenske lappmarkene blir imidlertid også berørt i disse dokumentene. Det finnes for øvrig enkeltdokumenter som berører spørsmål knyttet til samisk språk på flere steder i korrespondansen, dette gjelder også korrespondanse vedrørende utgivelse og trykking av bøker på samisk.

I det hele er domkapitlets arkiv rikholdig og voluminøst. Det inneholder en stor mengde dokumenter og har en detaljeringsgrad som overgår de andre arkivene, spesielt gjelder dette de ulike typene visitasberetninger og tilsynsrapporter. Både den kirkelige virksomheten i Jukkasjärvi og Enontekis, og virksomheten ved skolen i Jukkasjärvi, kan i stor grad følges i detalj i arkivmaterialet. Opplysningene i arkivet er imidlertid i all hovedsak av administrativ art, de gir en beskrivelse av hvordan oppdrag ble utført og hvilke mangler som må bøtes på. Økonomiske spørsmål gis stor plass i tekstene, det beskrives hvordan midler er blitt brukt og hvilke behov som krever at det bevilges ytterligere midler. Samene er i liten grad selv til stede i materiale, men trer fram som elever, som menighetsmedlemmer og som en allmue som skal opplyses og gis innsikt i kristendommen. Flere deler av dette arkivet er for øvrig digitalisert og tilgjengelig fra det svenske arkivverket.

5.5 Nidaros bispearkiv

Bispetet har røtter helt tilbake til 1150-tallet da kardinal Nicolaus Brekspear stod bak utskillingen av en egen norsk kirkeprovins med erkebispestol i Nidaros. Erkebiskopen skulle vigsle de andre biskopene i provinsen som bestod av bispedømmene i Nidaros, Bjørgvin, Stavanger, Oslo, Hamar, samt to på Island, i tillegg til Grønland, Færøyene, Orknøyene og Sudrøyene. Hålogaland hørte til Nidaros og ble først i 1803 skilt ut som eget bispedømme (Kolsrud 1958: 188-189). Etter reformasjonen ble erkebispedømmet titulert som Trondhjem Stift. I 1672 ble det ved forordning bestemt at biskopen, sammen med stiftamtmanden, skulle ha ansvar for overoppsynet med de enkelte kirkene, et ansvar som tidligere hadde vært tillagt lensherren. Biskopen ble også tilført ansvar for skolene, fattighjelpen, hospitaler, samt de offentlige stiftelsene innen stiftet (Mykland 2005: 110). Som øverste geistlige embetsmann i stiftet spilte biskopen en sentral rolle i den geistlige rettergangsordningen. Han førte også tilsyn med økonomien i stiftet og i de enkelte bispedømmer og prestekall. Han foretok innvielser av kirker og kirkegårder, eksaminerte og ordinerte prester, og sørget for at de kirkelige stillingene var besatt. I det hele var det mye makt og ansvar som var tillagt stiftet.

Nidaros bispearkiv blir oppbevart på Statsarkivet i Trondheim. Arkivet inneholder dokumenter fra perioden 1538-1903, men materialet dekker i all vesentlighet 1700- og 1800-tallet. Arkivet består av 257 volum eller enheter. Arkivet er ordnet som en fortløpende nummerert serie, og skiller seg derved fra de andre arkivene som er gjennomgått i denne undersøkelsen. Arkivet inneholder Kapiteltakster for perioden 1701-1825. Kapiteltakster er en type årlig middelpris på landbruksvarer, spesielt korn, som har vært benyttet til å beregne riktig verdiangivelse på naturalprodukter og -ytelser. Fra 1763 finnes en serie med tabeller over viede, fødte og døpte i stiftet. I denne serien er det en del lakuner. For Helgeland prosti finnes det for eksempel bare opplysninger fra årene 1765 og 1766. Fra 1701 og fremover finnes en rekke rettergangsaker og saker som har gått for konsistorialretten, også kalt tamperetten. Altså saker som gikk for en geistlig domstol.

Det finnes også en serie om ordningen av fattigvesenet i Trondheim bispedømme fra 1749 og fremover, samt ulike bygdekommisjoners skole- og fattigregnskaper. Disse arkivdelene dekker imidlertid ikke Nord-Norge. Arkivet inneholder også en rekke dokumenter vedrørende benefisert gods og byksesedler på jordegods som tilhørte bispedømmet. For perioden 1764-1797 inneholder arkivet også oversikter over kirkekontribusjoner og kollekter. Dette materialet dekker også Senja og Tromsø prosti, med enkelte lakuner. Det finnes også en serie om prestegårdene, der det eldste dokumentet er fra 1689, men ellers i all hovedsak dekker 1800-tallet. Denne serien dekker også bare Trøndelag.

Serien som inneholder beskrivelser av kirkenes tilstand inneholder seks enheter, og inneholder også en beskrivelse av kirkene i Helgeland fra 1770 og en beskrivelse fra Salten prosti fra 1720. En serie med skolesaker som dekker perioden fra 1746 til 1848, med ett enkeltdokument fra 1682, inneholder ikke dokumenter fra Nord-Norge. Volum Da.069 inneholder imidlertid Finnmarkens revisjonsvesen og dekker perioden 1717-1774, samt instruksjoner for misjonærene i Finnmarken for perioden 1732-1786.

En lang serie kalt «Brev til biskopen» inneholder det som ofte beskrives som «innkommende korrespondanse» i arkivkatalogene. Serien inneholder 52 enheter (arkivesker) og dekker perioden fra 1759 til 1835. Flere av enhetene inneholder egne legg eller mapper med brev til biskopen fra de ulike misjonsdistriktene. Slike finnes for årene 1759, 1761, 1762, 1763-1768, 1770-1773, 1776-1779, 1787-1794 og 1796. I arkivet finnes også en lang serie med forordninger, reskripter og kollegialbrev, som dekker perioden fra 1691 frem til 1807, med noen få lakuner i det eldste materialet. En lang serie med innkomne skriv fra sentraladministrasjon og departement går etter hvert over i en serie kalt «innkomne saker», men som fortsatt inneholder skriv fra departement samt journalsaker. Denne serien utgjøres av 96 enheter og dekker perioden fra 1808 til 1900.

Løpenummer Da.247 – «Diverse dokumenter» - inneholder «kopi av jordebok for prestekall i Senja» fra 1735, «Auksjon over kirkene i Nordland og Finnmark» fra 1730, «Innberetning om Lappene i Rana» fra 1732, «37 reigistrerte brev fra misjonskollegiet» 1771 til 1770. I den sistnevnte mappen mangler brev nr. 7 og 14. Videre inneholder dette volumet «Brev til Thomas von Westen fra misjonskollegiet» for periodene 1717-1719 og 1722-1727. I neste løpenummer Da.248 – kalt «Forskjellige dokumenter» finnes mappen «Dokumenter vedk. finnemisjonen 1728-1787». Den inneholder deler av en kopibok ført av Eiler Hagerup som dekker ulike perioder i årene 1728 til 1732, en utskrift av skifteforretning etter biskop Gunnerius andgående seminarii laponici fordringsutlegg, og et dagsregister for sognepresten i Kautokeino, Samuel Budde, for perioden 02.12.1786 til 02.12.1788. Misjonæren Christian Olsens dagbok med dagsregister for Skjervøy fra 1784 og 1785, som også finnes i Misjonkollegiets arkiv, ligger også på dette løpenummeret. De to siste løpenummerene i arkivet er også av interesse i forbindelse med samisk historie, men er fra slutten av 1800-tallet og faller derved utenfor denne undersøkelsen. Disse inneholder «Finske salmer» og «Korrekturark til den finske salmebok» fra 1895 til 1897. Når begrepet «finsk» benyttes her er det i betydningen «samisk», slik begrepet ofte ble benyttet på 1800-tallet. I et moderne søk via internett eller ved å lese katalogen ville de fleste, uten spesiell kunnskap om datidens etnonymbruk, rett og slett ikke forstå at det her dreier seg om samisk og ikke finsk språk.

Under overskriften «Konduitelister over prester, klokkere og lærere 1788-1819» finner vi en mappe som gjelder Troms prosti i årene 1788-1791 og 1795 (BT-Da.42). Innholdet viser seg å være rapporter fra visitaser i prostiet utført av prost Rasmus Schjelderup. I 1788 heter det i visitasjonberetningen om Skjervøy at «den tilstædeværende ungdoms kundskab i kristendommen blev undersigt og befandtes hos de fleeste ulastelig – nogle faae af uløedistrictes finne ungdom vare vankundige». Disse ble misjonæren og finneskolemesteren pålagt å ta ekstra ansvar for. I Lyngen ble det også foretatt eksaminasjon og ungdommen ble «befunden ulastelig undtagen nogle faae af finne ungdommen, som ey til fornødenhed forstod det nordske sprog». Presten håpet imidlertid «at faae ogsaa disse af Lyngens vankundige til muelig forbedring». På Karlsøy, hvor også Helgøys menighet var til stede, var Schjelderup fornøyd med kristendoms-kunnskapene til de eksaminerte ungdommene.

Året etter heter det ved visitasen i Skjervøy at «finner af Uløe-missions district vare og tilstæde og befandes lidt forbedrede siden forige aar». I Lyngen beklager Schjelderup seg over «finne-Bøern som ikke forstaaer norsk». Han er denne gang klar over hvor skylden for dette skal plasseres: - «Det er en u-lykke for denne menigheds ungdom, at klokkeren og missions skolemæsteren Esajas Peleg, var en qvæn og har udbredt alt for meget det finske og Lappiske sprog i menigheden». I 1790 – i en liste over prostiets skolemestere og klokkere - beskriver Prost Schjelderup han på følgende måte: - «Esajas Peleg – fød qvæn. Har været student ved upsal universitet. Han synger og læser i vort sprog ganske maadelig. Det er hans liv at pluddre idelig sit qvænsk og lappisk. Og siden han tillige har været Missions skolemæster i Lyngen er dette en Medaarsag, hvorfor vort sprog saa sielden tales og høres i dette præstegieldet».

I løpenummer 69 finnes under overskriften «Finnemisjonen 1717-1786» en rekke instruks for misjonærene. Her finnes blant annet en instruks for Peder Hejberg Fabricius fra 1760 (BT – Da.69). Fabricius var misjonær for samene i Skjervøy og Kvænangen fra 1760 til 1766 da han ble innsatt som sogneprest i Lenvik (Steen 1954: 401). Først instrueres han om å begi seg til Skjervøy så snart som mulig og ta kontakt med

sognepresten, forevise sitt kallsbrev og instruks – «og med hannem saa vel som med den forrige Missionair i Schervøe flitteligen bespørge sig om alle ting hans embede vedkommende i almindelighed, og i særdeleshed om Schervøe finners beskaffenhed; paa det han kan viide dem des bedre at behandle». Instruksens går nøye inn på hva som forventes av misjonæren. Det kreves at han reiser rundt om til samene i menigheten og i den forbindelse skal han «flittig cathechisere, holde bøn med folket, baade unge og gamle, indrette al sin formaning og tale saa av guds ord at han altid angriber de hos dem regjerende laster, som ere: hykelsk guds tjeneste, mangel paa bøn, gjerrighed, ubillighed i handel og vandel, hovmod, drukenskab, u-villighed til at tjene og hjelpe hinanden, og andre (-) Mod Saadanne synder skal han bruge al nidkjærhed og forstand, og i daglig samtale, bestandig Catechisation, idelig bøn, alvorlig formaning afbede og fraraade saadanne uchristelige laster og til rettskaffen kristelige sjeler, som troens rette frugter, deri mod opmuntre og tilskynde».

Instruksens inneholder også krav om hva som er forventet av misjonæren dersom foreldrene forsømmer undervisningen til sine barn og tjenestefolk. Først skal foreldrene i så fall påminnes om sine plikter, men hvis det ikke nytter skal de «angives for den reedslige øvrighed at de ved trusler kan bringes til større aktsomhed, eller naar de samme ej vil hjelpe, da børn og tjenestefolk dem fratages og hensættes hos en anden god mand, som bedre vil antage sig deres saligheds sag». Det finnes altså her en reell trussel om at foreldre som ikke lever opp til de krav som kirken stiller til dem skal fratras sine barn.

Som vi har sett var det gjennom store deler av 1700-tallet en innflytting til distriktet av samer og kvener fra Sverige og Finland. Dette kommer også til syne i en bestemmelse i instruksens hvor det heter at – «Skulde der i hans District infinde sig fremmede Finner fra Sverrig, som vilde nedsætte at boe, da skal han alvorlig tilholde dem, at de der vil opholde sig, da og lade deres børn undervises i saligheds kundskab, og holde sig da samme anstalter efterretlige, som andre der i egnen boende finner». Instruksens inneholder også krav om at dersom svenske misjonærer kommer til området skal han møtes med høflighet, men også gis beskjed om – «ingenlunde, at han paa norsk grund betjener verken sine eller

Norske Finner eller forretter andre ministerialia». Dersom dette likvel skulle skje skal misjonæren underrette prosten og biskopen.

Instruksen bærer preg av at det ikke var forventet at misjonæren i distriktet skulle beherske samisk i utgangspunktet. Det heter at misjonæren skal «holde de unge til at lære at læse det norske i bog: han bruger da skolemesteren til at tolke for finnene der icke forstaae norsk». Det kreves imidlertid at han «ved all muelig fliid (-) legger efter det Lappiske sprog, at han kunde tale med finnerne uden altiid at behøve en tolks for klaring». Dokumentet er underskrevet av biskop Gunnerius 6. juni 1760.

I serien «Brev til biskopen» finnes under løpenummer 74 et legg med brev til biskopen fra misjonsdistriktene. Her finnes et unikt brev fra en innbygger i Kåfjord i Nord-Troms til biskopen (BT-Da.074 111). Brevet er udatert, men ettersom alle de andre brevene i legget er fra 1762 er det høyst sannsynlig at også dette brevet er det. Brevet er stilet til «Høyværdigste herr biskop» og gjengis her i sin helhet: «Etter som jeg icke er mægtig det norske sprog da nødiges jeg med disse ringe rader bede hands høyværdigstehed vide den urett som mig er vederfare af æreværdig hr Cornilius Duns med den min fogt løn som dem har tagit fra mig først med vold, og siden med de løfter at jeg skulle faae 10 rigsdal for min fogtløn høyeærværdigste biskop hr Frideric Nannettat dømte det samme at jeg skulle faae 10. rigsdal; men saa ofte saa jeg begiære de pengene, saa for jeg icke andet end hug og slag, først afhøldt hand mig fra alteret 1 ½ år, i forleden faste naar hand kom fra Lyngs Eyde og var der til alters, slog han mig at blod saar hand har vel slagit mig fordervet har jeg icke kommet fra hans hænder, og nu i aar paa rodsund tinge, naar jeg behøvede (?) de pengene slog hand mig først med haand og siden tog hand fogdens sværd og slog mig dermed fogden endte vel men hand lydte icke jeg er bang fore at hand tar snart livet af mig om hand faae lenge saa regeere; derfor er min aller ødmygeste begiæring til Høyværdigste hr biskop, det hand vilde være af den godhed og hielpe mig fattig mand til rette i den sag Guten var ½ aar gammel naar hand kom til mig og 12 aar naar dem tog hand fra mig, jeg har updragit hannem i stor fattigdom som enhver mand vet og jeg er nu kommen i saa stor skyld hos hr Johan Petter Scildrop at hand har faaet ordre at tage alt det

jeg ejer til alt urett som mig er sked af hr C. Duns, er vidne Olle Persen i mandahlen Lars Andersen tyysk i kokfiorden, Arne Olasen i rodsund, jeg har hørt at guten kan icke læse nu mer end da hand kom fra mig, jeg forbliver nu i den god forhobning at faae hielp i min sag Høyværdigste hr biskop». Brevet er underskrevet av «Allerødmygeste tienere og fore bednere Matthis Jonsen Kokfiorden».

Om Matthis Jonsen har kvensk eller samisk som morsmål får vi ikke vite av kildematerialet, men av språkføringen i brevet er det åpenbart at han ikke har norsk som dagligspråk. Noe som jo også direkte fremkommer av brevet. Det er likevel språklig sammenhengende nok til at det er forståelig, til tross for enkelte merkverdige vendinger og grammatiske krumspring. Handskriften fremstår også i utgangspunktet som godt leselig, men den ualminnelige språkføringen gjøre enkelte ord vanskelig å tyde. I det norske arkivmaterialet fremstår dette brevet som nokså enestående. I allminnelighet går korrespondansen i disse arkivene mellom ulike embedsmenn med tilknytningen til kirka eller misjonens virksomhet. I noen tilfeller er også verdslige myndighetspersoner involvert. At legmenn fremtrer som aktive aktører i korrespondanse i kirke- og misjonarkivene er svært uvanlig. Brevet fra Jonsen er preget av at forfatteren nok i liten grad har vært vant med fremstillingsmåten som vanligvis benyttes i korrespondanse. Det gis svært lite kontekstuell informasjon. Det er nærmest forutsatt at den som mottar brevet skal ha kunnskap om det konkrete saksinnholdet. Innholdet er presentert på en muntlig måte til tross for at formen i brevet er skriftlig. Avsenderen har åpenbart en grunnleggende kunnskap om hvordan brev forfattes. Denne kunnskapen kan være ervervet både gjennom lesning av brev og igjennom å ha hørt brev bli opplest. Det sistnevnte var ikke uvanlig, og foregikk både ved tingmøter og i ved kirkelige sammenkomster.

Brevet gir en skildring av flere forhold. For det første har han ikke mottatt en avlønning som han mener seg å være berettiget til. I stedet har han blitt utsatt for voldelige overgrep fra presten i Skjervøy, Cornelius Duns, når han har forsøkt å få tilgang til det han mener seg berettiget til. I tillegg har han blitt nektet tilgang til nattverden i en periode. Det fremgår ikke av brevet hvorfor han skal ha denne lønnen, ut over at han har utført oppdrag

for fogden. Det kan tenkes at dette har vært ulike skyssoppdrag, men det er også mulig at han har bistått fogden på andre måter.

Det fremgår også av brevet at Matthis Jonsen er fratatt en gutt som han har hatt oppdrageransvar for. Det fremgår ikke om dette er Matthis sin egen sønn, men det synes lite trolig ettersom han skriver at han har hatt gutten siden barnets alder var et halvt år. Det ser ut til at begrunnelsen for dette har vært guttens manglende fremgang under undervisningen. Som vi har sett av instruksene for misjonær Peder Hejberg Fabricius var det mulig å ta barn fra foreldre eller andre foresatte dersom barnas undervisning forsømmes. I hvilken grad Matthis Jonsens henvendelse ble forstått og hvilken oppfølging den eventuelt fikk av biskopen fremgår ikke av de gjennomgåtte dokumentene. Presten Cornelius Duns (ofte skrevet Dons) fikk imidlertid hele to misjonærer tilsatt i sitt distrikt på begynnelsen av 1760-tallet, til tross for sin uttalte motstand mot dette, noe som kan tyde på at biskopen ikke i ett og alt stolte på prestens skjønn og vurderinger. Av tingboka for Skjervøy fra 1760 kan vi, som nevnt, se at det også tidligere har kommet klagemål fra allmuen mot Skjervøypresten som blant annet var motstander av at samisk skulle brukes i undervisningen.

Under løpenummer 81b finnes «Journal for Aarene 1769 og 1770, insendt in duplo, til Hds Høyædle Høyærværdighet Biskopen over Trondhiems Stift Dr Johann Ernst Gunnerus» forfattet av misjonæren Anders Sommer. Dokumentene som er underskrevet på Lyngseidet 3. januar 1771 er riktignok sendt inn i to eksemplarer, men det finnes små avvik mellom de to dokumentene. I det som er lagt øverst eller først i mappen finnes setningen «Hellers kommer aarligen baade i denne, saa og i andre Fiorder i Troms: recruter af udarmede Fieldfinner, som sette Sig ned blant de andre, Landet til liden Fordeel, og Præsterne til Bryderie». I det påfølgende dokumentet er denne setningen byttet ut med en beskrivelse av etnonymene de ulike gruppene benytter om seg selv. Først gir han en beskrivelse av kvenene i området, som kommer fra Tornedalen, med unntak av en kvinne som er kommet fra Finland. «Qvænerne fra 1ste sted kalde Sig selv Landa=laizet fra siste Sted Suoma=laizet. Dog er det eet Folk. Suoma betyder paa

qvænsk: terra palustris. Im det lappiske folkenavn: Same eller Sabmi har overeenstemmelse dermed, veed jeg ikke». Den siste opplysningen, som altså bare finnes i det siste dokumentet, gir svært uvanlig informasjon om hvilke fellesbetegnelser kvenene brukte på seg selv.

Dokumentet begynner med en beskrivelse av de reiser misjonæren har gjort i forbindelse med utøvelsen av sitt embete. Han har blant annet i begynnelsen av mars 1770 gjort tjeneste i Kåfjords forsamlingshus som hørte under Skjervøy sogn. Begrunnelsen for dette var at det på denne tiden manglet både prest og misjonær i Skjervøy. I stedet for manntall, som han hevder å ha oversendt i fem år på rad, velger han å gi en beskrivelse over allmuen i Lyngen. Han forteller at den består av samer, kvener og nordmenn. Ingen av disse «føre nogen omstrippende levemaade, som Fieldfinnerne, men ere alla boefaste Bønder og leve af deres jorder og af Fiskerie». Om kvenene skriver han at det er meget oppblandet med samene, men at det også blant nordmennene foregår sammenblanding med kvener og samer. Han antar at det har vært forarmede fjellsamer fra Sverige som først har befolket både denne fjorden og de andre fjordene i Troms. Han skriver videre at «Af en gammel Landskyldbog har Jeg seet, at Lyngen for et 100 Aar siden har havt 12 familier. Endnu gives her gamle Folk som kand berette, at for 50 a 60 Aar har her ikke været den 10de Deel Jndb: mod nu. Armod, Krig og Dyrtiid har jaget de flesste hidned fra Sverrig; særdeles i Kong Carl 12tes tiid, da Russerne grasserede i Findland – Men fra Tornaa Lapmark ere fast alle de Qvæner her findes, Ikkun een Kone fra Findland som kom hid i aar: 1741».

Lyngens befolkning består i følge Sommer av 130 familier, deriblant 16 norske familier. 87 familier er bønder, mens 43 er husmannsfamilier. Til sammen bor det 763 personer i sognet, og 352 er under 16 år. Om samene skriver Sommer at «De ere i almindelighed et stakkels eenfoldigt Folk (thi vad deres Runen og Finnekonst angaar, maae got Folk søndenfor giøre ord deraf saa meget de lyste; her paa Stedet veed mand intet deraf). De skiøtte sig selv. Dog er der, og bliver, en vild Art hos dem. Nød maae drive dem til Arbejde; og da kand de slide ont i høy grad. Hellers tage de nok deres Magelighed i agt. De bekymre Sig om intet i Verden, naar de kun har noget at æde og drikke; og det kiære

Brændeviin er deres eeneste Vellyst». Sommer legger til at de få nordmennene som bor i sognet er verre enn samene. Det er heller ikke alle samer som beskrives i like negative vendinger – «Vel kiender Jeg nogle blant dette Steds Finner, som godvillig og uden Paamindelse, betale deres Skyld og Rettighed, naar de formaae. Men dette er dog ikke de fleestes Character; ligesom og ikke de fornemme Nordmænds. Ligesaa kiender Jeg blant dem adskillige gode Hoveder og til studering beqvemme Subjecta. Men den som skulle antage sig saadanne til information, maatte boe langt borte fra deres Folk og Slækt». Han fortsetter videre med at – «kundskaben blant dem er saadab som den kand ventes blant et Folk, hvor (1) den halve Deel ikke forstaae et norsk ord (2) fattes beqvemme Lærebøger i deres eget Sprog, ja endog i det Norske. (3) Armoden saa stor, at de hverken kand bivaane de offentlige Forsamlinger saa ofte, ej heller holde deres Ungdom i Skole, saa længe som behov giordes».

Om kvenene utrykker Sommer seg i mer positive vendinger – «Hvad Qvænernde angaar, da ere de i almindelighet, et meer dueligt og arbejdsomt Folk, forstaae Sig bedre paa Jordbrug end Finnerne, og langt fra ikke af saadan vild Art. Deres Sprog er beslægtet med det lappiske; men klinger ikke saa barbarisk. Begge tales her om hinanden; men det sidste meer almindeligt».

I serien som inneholder brev til biskopen finnes i løpenummer 92b et «underdanigt pro memoria» innsendt fra misjonæren Boye Junghans (BT-92b 50). Han var misjonæren i Skjervøy fra 1791 til han ble innsatt som residerende pastor i Hamarøy i 1796 (Steen 1954: 406). Junghans beklager seg over «finne almuens forsømmels og skiødesløshed i at lade deres ungdom møte til forsamling». Til tross for misjonærens «formaninger og Kierelige overtalelse» ble ikke fremgangen stor. Boye Junghans skriver videre at «Nu tror jeg mig ikke bemyndiget til ved slag og prygl, at drive disse mennesker sammen, som jeg er overbeviist om at det ikke var vor Religions Stifters villie, at hans saliggjørende lære ved magt skulle udbredes».

Han er likevel overbevist om at noe må gjøres, og at det må disiplinierende tiltak til for å få foreldre og foresatte til å sørge for at ungdommen møter frem til undervisning. Han ber derfor biskopen om fullmakt til å utstede bøter til samene for hver gang «hans uconfirmerede Børn eller Tienestefolk uten gyldig Aarsag forsømmer at møde til underviisning». Junghans setter også opp et forslag til regelverk i fem punkter. Av disse fremgår det at barn som ennå ikke har kommet lengre enn at de kan «blot stave i Bog» fortsatt bare skal undervises av skolemestrene inntil de har kommet på et høyere ferdighetsnivå. Disse skal da også fritas fra de foreslåtte bøkene. Han henviser også til at siden det står i misjonærens instruks at han skal holde oppsikt med «den opvoxende ungdoms tilvext eller aftag i kundskab, er det nødvendigt at han lærer at kiende ogsaa de allerede confirmerede hvorfor ogsaa enhver comfirmeret ugift (-) under 25 eller 30 aar maae foruden Søndag i det minste møde een dag til underviisning hver gang missionæren opholder sig blant dem, om de vil undgaae den mulkt».

Misjonæren legger vekt på at bøkene må kunne inndrives umiddelbart så lenge forsømmelsen var bevislig. Verdslige myndigheter og verdslig dom måtte imidlertid ikke være påkrevd «thi derved vilde bortgaae for lang tid, og have mange følger som vilde forminske den nøtte, hvortil sigtes ved denne mulkt, de som ikke havde at betale maatte Straffes på kroppen». Til sist i forslaget nevnes at deler av den verdien som innkommer som følge av bøkene bør tilfalle helligdagsvekkerne som hadde ansvar for å varsle befolkningen om misjonæren og prestens besøk, samt å sørge for at de fikk skyss dit de reiste i forbindelse med embetsutøvelsen. I hvilken grad Junghans fikk gjennomslag for sitt forslag om å bøtelegge foreldrene fremkommer ikke av de gjennomgåtte dokumenter.

Under løpenummer 92 finnes korrespondanse som gjelder ansettelse av klokker i Lyngen fra 1792 (BT-92b 61). I et sjeldent brev fra allmuen i Lyngen til biskopen klages det over den ansatte klokkeren. Brevet er ført i pennen av Jacob Olsen i Kåfjord 24. Juli 1794, og inneholder navnene til 26 menn. Disse ser riktignok ut til å være ført med samme penn. Personene på listen kommer fra Karnes, Oksvik, Nordnes, Skibotn, Lyngsbotn, Ostberg, Stubbeng, Pollen, Kvalvik, Skinnelv, Årøybukt, Drabeng, Fastdalen, Koppangen, Kåfjord,

Skardalen og Manndalen. Altså de fleste områder i datidens Lyngen. I henvendelsen rettes det klagemål mot Michkel Larsen som er utnevnt som klokker. Forfatterne av brevet klager over at han «icke høres i kierken udi sangen», samt at han «ej er frisk paa sin helbrede», «at han icke kand skrive» og at «hans Lærdom er gandske gemenlig». De frykter også at han ikke er i stand til å tilføre «de umyndige små» den «vedbørlige gudsfrykt». I stedet ønsker allmuen at Michkel Joensen Pellich skal bli innsatt som klokker i menigheten. Han har i følge brevet «baade en bedre maade at fore Sangen med, saa og En bedre maade at faare gaa den u myndige ungdom til Guds frygt og ære hands person».

Vedlagt i saken er også et brev fra den daværende klokkeren, som på det tidspunkt hadde vært i stillingen i halvannet år. Han viser seg altså å være i stand til å skrive, om enn ikke med særlig vakker eller lettførståelig håndskrift. I det korte brevet som også er stilet til biskopen ber han om å få beholde «klokkeriet». Han fortsatte - «Maate ieg være saa lykkelig at Deres høyærwerdighed ville have den naade for mig fattige mand at forunde mig overnævnte klokkertieneste». Brevet er datert 25. oktober 1794 i Rottenvik.

Sognepresten Junghans på Lyngseidet skriver også et brev til biskopen i saken anledning 3. november samme år. Han konkluderer ganske enkelt at «Af de mange fejler mod klokkerembedet, som tillegges Michel Larssen, har han ingen». Hva sangen angår hevder Junghans at den konstituerte klokkeren både holdt riktig tone, og klarte å få menigheten til å holde seg til rett melodi. Han mente videre at man ikke kunne kreve av forsangeren at han «skulde overskrige en heel skraalende forsamling». Når det gjelder helsen, skriver han, at dette ikke må «forstaaes saaledes, som skriveren vel ville, at han er en krøbling, en helseløs som desaarsag ikke kunde forestaae tjenesten». Det fremgår av brevet at det er sognepresten som har anmodet den fungerende klokkeren til selv å skrive brev til biskopen. «Saa maadelig som han end har gjort det, vil jeg dog fremsende det til Deres Høyærvedigheds egen milde Bedømelse».

Når det gjelder opplæringen av ungdommen hevder Junghans at den manglende fremgangen «er forældrenes egen skyld, som lægge de største hinder i vejen for Børnenes oplysning, siden de aldrig vil beqvemme sig til at tale det Sprog med dem, hvori Guds kundskab skal læres dem». Når det gjelder den egentlige årsag til klagen fra allmuen mener presten at det skyldes at «Mikel Larssen er fra forfædrene af Nordmand, Michel Jonsen derimod Qvæn, og af den i Lyngen saa kiere Esajas Pelegs familie, hvilket er vel den sande Aarsag». Ut ifra disse opplysningene er det mulig å se utnevnelsen av en nordmann til klokker, kombinert med undervisning på dansk, som en del av en tidlig fase av den minoritetspolitikken som på et senere tidspunkt skulle bli kjent som fornorskningen. Som vi har sett ble Esajas Pelleg gjennom sin bruk av samisk og kvensk, av myndighetspersoner i kirken beskyldt for å være en av hovedårsakene til den manglende fremgangen for norsk, eller dansk språk, i Lyngen. Det skal tillegges at Henning Junghans ser en feil eller mangel hos klokkeren, som allmuen ikke nevner i brevet. Han skriver at – «Rygtet. Som man vel ikke skal bygge paa, men eller ikke ganske tilsidesætte beskylder han for at være smittet af den nordlandske Syge – om jeg maae give drikfælighed dette navn».

Arkivet inneholder, som nevnt ovenfor, en serie registrert som «Forskjellige dokumenter» (BT-Da.248). Under denne overskriften finnes blandt annet en serie «Blad av kopibok ført av Eiler Hagerup 21.07.1728-12.05.1731». Eiler Hagerup, som hadde samarbeidet med Thomas von Westen i den pietistiske presteforeningen «Syvstjernen», ble valgt som ny leder av Finnemisjonen og stiftsprost etter Westens bortgang, og innehadde denne rollen nettopp i den perioden som dekkes av kopiboken (Nilsen 1951: 47). I 1731 ble Hagerup innsatt som biskop i Trondheim. Fra denne perioden inneholder dette løpenummeret også løsblad fra en journal han har ført.

I Eiler Hagerups kopibok finnes en instruks for misjonæren Søren Kildal som var i Skjervøy fra 1723 til 1728. Kildal betjente Kåfjord i Skjervøy sogn, men var også tillagt Lyngen og Ullsfjord. Instruksen gir Kildal beskjed om å anskaffe seg to skolemestre som skal virke i hver sin del av hans virkeområde. Han skal selv skrive instruks til

skolemestrene, men sende kopi av disse til Hagerup. Han får videre beskjed om å oppsøke prosten Henning Junghans for å undersøke om byggingen av et kapell på den nordre siden av Lyngseidet er kommet i gang. «Dersom den ikke er der med begynt, da rejser I fra Provsten med skriftlig formaning til almuen baade Qvæner og Finner i Lyngen, at de strax hugger og fremfører timmeret til dette Capelle. Ligeledes at ulsfiorden vilde contribuere sin deel sær til timmermænder at anskaffe. Ligeledes og at faa nog hielp af Schiæføe Finner, og da saaledes drive paa dett arbeid at det endelig kand fuldkommes». Det skulle også anlegges kirkegård, enten rundt kapellet eller på Karnesholmen. I paragraf 11 tillegges misonæren ansvar for nøye «ransage efter» samenes overtro og «afgudirsk sædvane» og på alle måter forsøke å få disse avskaffet. I paragraf 12 utdypes den eventuelle straffen: «Dersom nogen beteer sig ulydig, upsetsig og vanartig mod eder og eders skolemesters Lærdom og Formaning, da skal I forkynde dem kongens unaade, som i saadan tilfælde hverken vil kiende dem for sine undersaatere eller holde dem den pardon, som tilforn er dem kungiort: men skal straffe dem for deres Trolldoms væsen, og foragt paa sin naade».

Også mot brennevinsmisbruk skal misjonæren være aktiv. Dersom misbruket fortsetter – «da skal I holde eder fra at gaa til tinge med nogen: men tage 2 mænd til eder, confisquere brenndeviined, og enten lade det selge til boemænd eller kremmere, og anvende de penger til gudslig brug efter regning der over til mig, eller og i fald det icke kand selges, da udøse det paa jorden». Eventuelle kremmere som fortsetter med omreisende brennevinssalg skal angis til fogden og bøtelegges.

Kopiboken inneholder interessante opplysninger om biskopens direkte inngripen i en sak i forbindelse med at Petter Østberg blir truet med å måtte forlate sin gård i Kvalvik i Lyngen. I et brev til Fogd Anders Tønder heter det at «som ieg befinder at samme Petter Østberg er vakert oplært i sin Christendoms lærdom og har saa got rygte af Missionario Simon Kildal; og af Provsten Hr. Henning Junghans om sit forhold baade gavnligt og oppbyggeligt for den Lyngens Finne=meenighed; saa negter ieg uraadeligt, at hand fra Qvalvig fordrives. Jeg beder, at hr. Fogd ville honorere, om gotfindende her udi til

missionens gavn, at Peter Østberg paa Qvalvig bliver besiddende – og ieg holder Fogden angerløs for ald paatale som derpaa kand komme. Efterdi Hands May-ts allernaadigste resolution om Finnejorden er udvirket til missionens nytte, og ikke til nog dens skade». Brevet er ikke datert, men er ført i kopiboken mellom to brev datert i Juni 1729. Brevet ser ut til å være skrevet i Lyngen ettersom det begynner med setningen – «saa som ieg fornemmer ved min nærværelse her....».

Kopiboken fungerte også delvis som journal, og enkelte innkommende brev ser ut til å være innført i sin helhet. Det gjelder et brev fra Skjervøy fra juli 1729. Brevet er fra de to skolemestrene Niels Jonson og Mogens Jacobson. De viser til at de har utført arbeidet i henholdsvis 3 ½ og 1 ½ år, men i den siste tiden ikke har mottatt den forventede lønn. Med brevet følger også en bevitnelse fra presten i Skjervøy, Rasmus Andersen Schielderup, og Hans Henriksen Kaurin, som var misjonær i distriktet fra 1728 til 1732. Schielderup og Kaurin forsikrer om sannhetsgehalten i skolemestrenes brev, og understreker «begges flittighed i at underviise deres landsmænd».

5.6 Generalkirkeinspeksjonskollegiet

Generalkirkeinspeksjonskollegiet ble opprettet i 1737 og hadde som oppgave å føre tilsyn med gudstjenesteavvikling, kirkedisiplin og kristendomsundervisning. Kollegiet hadde også oppgaver i forbindelse med sensur av kristelige skrifter og med misjonen i Vestindia (Johannesen mfl. 1992: 52). Hoveddelen av dette arkivet befinner seg i Danmark, men vistasberetningene fra biskoper i Norge er overført til Riksarkivet, og er gjennomgått i dette prosjektet.

Fra 1740 finnes en rapport fra årene 1737 til 1740 undertegnet av biskop Eiler Hagerup d.e. Biskop Hagerup besøkte Skjervøy og Karlsøy i juni 1738. Fra Skjervøy beretter Hagerup at – «Præsten hr. Rasmus Schielderup prædikede vel, - er en forstandig, arbeidsom, og Duelig mand». Klokkeren Christen Arild har vært nordmennenes skolemester. Hagerup oppgir antallet norske familier i sognet til å være 54. Samenes skolemestre er Erich Lorch og Mogens Jacobsen. Om disse heter det at «begge Roses af Præsten. – begge vidner, at Præsten troelig staar dem bie med Raad og daad i alle tilfelde, og skaffer dem dere Løn i Rette tiid». Om befolkningen har Hagerup notert at «Folckenis levemaade er her overalt Stille, og eenfoldig, derfor er de gode at bestyre – Een og anden findes til Druckenskab, hengiven, naar leylighed gives».

Fra Karlsøy beretter biskopen at det ikke finnes skolemester for nordmennene, men at «een hver Stræber med at underviise sine – Siden confirmationen er anbefaled, har de beviist stoer fliid med ungdommen». Ifølge biskopen var også «Finne folcket af lyngen og ulfsfjord» tilstede. Videre heter det at «Præsten beklager ellers, at her er een stoer hinder for den Aandelige og timmelige velfært, at mange liderlige, Løse folck omstripper Landet nor og sør, hvilcke forfører gemeene folcks gemytter, og udsuer deres Ringe formue. – Enten truer de med at gjøre skade paa folck, paa qvæg og paa næring – eller og tilbyder de sin Kunst at Reede folck, Qvæg og næring fra dend skade, som de foregiver at overhænge dem. – Hvor over Stoer Skræck, overlast, forvirrelse og bedrøvelse høres i dette land, som er blotted fra ald beskiærmelse i saadan tilfelde».

I 1753 var biskop Frederik Nannestad på visitasjonsbesøk i Skjervøy. Rasmus Schjelderup er fortsatt prest på stedet. En stilling han, ifølge Nannestad, har hatt i over 50 år. Nå er han i sitt femte ekteskap og holder ennå preken – «endskønt med meget svag Røst».

Beretningen fortsetter med å beskrive kirkens tilstand som meget god, men at menigheten er noe selvrådig og hengiven til brennevinsdrikk. I og med at reiseveien til kirken for store deler av menigheten er så lang, må de ankomme kirkestedet dagen før gudstjenesten. Ved kirken er det derfor oppført kirkestuer som den tilreisende forsamling kan overnatte i. Når flere helligdager påfølger hverandre blir menigheten boende på stedet over tid. Derfor må de tilreisende ha med seg mat, brensel og andre nødvendighetsartikler til kirkestedet.

Ifølge visitasjonsberetningen falt helligdagene julen 1752 på en slik måte at menigheten forble samlet på kirkestedet fra 23. desember til 15. januar, noe som også delvis blir forklart med mørketiden midtvinters. Nannestad hevder denne ansamlingen på kirkestedet «giver anledning til megen uskikkelighed, men er for Landets Beskafenhets skyld ike at forandre: ti, naar saa mange ørkesløse Mennesker ere samlede, paafinder de adskillig Tidsfordriv, mest det som intet duer, og omendskønt Præsterne derimod bruger midler Tid al Christelig Flid ved at samle dem til Morgen- og Aften-Bøner i Kirken, og der at overhøre i Særdeleshed de Unge i deres Saligheds Lærdom, saa kand saadant dog ike vare den ganske Dag, at jo Drik, Spil, Leeg etc: øves i een eller anden Krog». Nannestad ser det som vanskelig å få forminsket brennevinsondet i området – «hvor hver Mand, ja nesten hver Dreng fører med sig fra Bergen Brennevin for at selge».

Nannestad beskriver videre hvordan det til Skjervøy prestegjeld tilhører – «en Mangfoldighed av Finner i 5. folkerige Fjorder». Det er ansatt en misjonær i sognet – «som dog ej endnu haver nogen vis Bolig, hvilket er en stor Hinder i den Undervisning, som han ellers kunde meget gavne den store Mængde med og de højliggen trænge til». Biskopen har også nedtegnet at det i sognet på noen steder finnes gode skoger og at jorden ikke er ufruktbar, men at folk på stedet ikke er vant til å dyrke korn.

I Skjervøy ble Nannestad konfrontert med at julehelgen 1752 «bleve nogle af Menigheden besværede med et Slags Svaghed med meget hæftige Bevægeløser, saa at de, som bleve angrebne, saa længe det Andfald holdte ved, neppe kunde med al Magt af fleere Personer styres: der blev foregivet, at dete Onde fik sin Begyndelse deraf, at de fik see et eller andet Spøgelse, de holdtes for i midler Tid at kunde forneme adskillige ting, som paa andre Stæder skeede, og meget andet sælsomt». Ryktet om denne hendelsen spredte seg, i følge biskopen, over hele Nordland og de fleste var overbevist om det her var snakk om en besttelse i bibelsk forstand. Nannestad anser det imidlertid som sannsynlig at dette dreide seg om en - «legemlig Svaghed, hvilken her i Landet ike er aldeles ubekændt» og henviser til tidligere tilfeller av lignende utbrudd i Romsdal og i Molde. Nannestad hevder at hendingene har sin opprinnelse – «deels af Indbildning, deels af almindeligt Had til en viss Person, hvis skikkelse blev foregivet jevnlig at være seet, men og dernest af Begærlighed til at hindre Præstens store Flid med daglige Catechizationer».

I en vedlagt skrivelse under overskriften «beretning om de Personer, som her paa Skervøe Præstegaard ved Kirken vare blevne svage» fortelles det i detalj om den enkelte angrepnes handlinger og symptomer. Alle de angrepne har syner der de ser handelsmann Jørgen Gamst. Dette gjelder også hans sønn, Søren Gamst. Det opplyses ikke om etnisiteten til noen av de ni navngitte personer som omtales. Det fortelles imidlertid at den russiske skipperen Paulus Martinus, som opphold seg i Skjervøy, kunne fortelle om lignende tilfeller fra Arkangelsk og gi noen råd om hvordan man burde forholde seg til de rammede.

I samme dokument følger opplysning om en nyere beretning fra Sognepresten i Skjervøy om hendelser som skal ha utspilt seg sommeren 1753. Dette gjelder en ikke navngitt «Finne-Pige» som var satt i arbeid med å gjete buskapen på prestegården i Skjervøy. Sognepresten innberettet at hun satt – «og leste i sin Bog, saasom hun var een af dem, der skulde til Confirmation, da seer hun noget i Skikelse af et Meneske at sidde og paa Marken noget fra hende, hun rejste sig op, og gik der hen i Tanke, at det maate være nogen, som laa her under Landet paa Fiskerie, og gav sig i Samtale med den same, der

tilspørgete hende om hvem der havde Befalet hende at lese? Og endeligen efter mange Ord truede hende at hun ike maate lese, og til Slutning angreb hende og holdt hende fast fra Klaaken 12. til 3. om Eftermiddagen, da omsider Folk som vare udsendte at leede efter hende, fandt hende, men ganske afmæktig og forskræket». I ettertid var jenta, i følge sognepresten, målløs i flere dager. Etter årelating ble hun noe bedre, men var fortsatt fryktsom og engstelig. En stund etterpå ble hun slått ned bakfra, uten at hun kunne se hvem som hadde gjort det. Etter denne hendelsen valgte presten å la henne reise hjem og konfirmasjonen ble utsatt til neste år.

Presten selv ser ut til å sette denne hendelsen i sammenheng med de andre hendelsene tidligere samme år. Hendelsesforløpet er imidlertid annerledes og det gis ikke opplysninger om forvirring og utagering, eller syns- og sansebedrag. Det er mulig å tenke seg at denne hendelsen kan settes i sammenheng med en reell motstand mot leseopplæring og konfirmasjonsundervisning, men samtidig er det ikke forsvarlig å trekke noen troverdige slutninger fra et så uklart og enkeltstående tilfelle.

Etter Biskop Nannestads tid finnes en innberetning for året 1759 fra hans etterfølger Gunnerus, men den gir på ingen måte like detaljert informasjon. Her heter det at «Menighederne paa min Visitations Rejse befandt jeg Gud være lovet allevegne vel oplyste i deres Saligheds Sag og udi god skik og orden, som til deels kommer av Lærernes gode anførsel, til deels av den gode Anstalt med Skolemæstere i Districtet». Gunnerus er så fornøyd med skolemestrenes undervisning at han forelsår at ordningen blir utvidet til ytterligere fem distrikter.

6 Myndighetene og minoritetene i arkivene

6.5 Staten, kirka og de andre

1700-tallets samfunn var preget av ulikhet og avstand mellom de ledende og de ledete. Ved inngangen til århundret var både Danmark-Norge og Sverige styrt av eneveldige regenter. I Sverige ble eneveldet avviklet i forbindelse med arvestriden som etterfulgte Karl den XIIIs død i 1718. I Danmark-Norge derimot kom eneveldet til å forbli statsform igjennom hele århundret.

Frihetstiden, som perioden mellom 1718 og 1772 benevnes i svensk historie, innebar at stenderne gjennom Riksdagen fikk en langt større betydning. Kongens makt kom ikke lenger direkte fra Gud, men ble gitt av folket. Folkesuvereniteten kom til uttrykk gjennom stenderne (Carlsson 1961: 96). Det var under frihetstiden at de første tilløpene til politisk partiorganisering kom i Sverige, med grupperingene «hattar» og «mössor». De førstnevnte var under ledelse av Carl Gyllenborg talsmenn for en krigersk utenrikspolitikk, mens «mössorna», som ikke var like velorganiserte, eller hadde en like klar lederfigur, la større vekt på handel og sikring av statsfinansene (Larson og Marklund 2015: 166-167).

Et av resultatene av den politiske maktkampen i frihetstiden og opplysningstidens idealer, var innføring av Europas mest vidtrekkende presse- og trykkefrihet, innføring av allment offentlighetsprinsipp og stans i forhåndssensur i 1766 (Mansén 2011: 174). En viktig nyordning var at det nå ble forfatteren, og ikke forleggeren som ble rettslig ansvarlig for utgivelser. Dette førte til at flere bøker ble utgitt, en god del av de mest kritiske med anonym forfatter, for sikkerhets skyld. Med gjeninnføringen av eneveldet under Gustav III i 1772 kom trykkefriheten under press, og i 1774 kom nye bestemmelser som gjorde det ulovlig å kritisere kongen, diskutere rikets forbindelse til andre land og gjeninnførte et visst forleggeransvar.

Selv om opplysningstidens idealer hadde gjennomslagskraft, og graden av politisk frihet var større i Sverige under frihetstiden, enn i Danmark-Norge, er det vanskelig å se at dette gjenspeiler seg i det gjennomgåtte arkivmaterialet. Det er mulig å tenke seg at den mer resolute gjennomføringen av misjonen på norsk side har sammenheng med Frederik IV sin rolle som eneveldig regent, men en slik hypotese lar seg vanskelig bekrefte eller avkrefte.

Innføringen av enevelde fikk også stor betydning for kirka. Den indre selvråderetten ble mindre, samtidig som kirka var en viktig kommunikasjonskanal som staten hadde stor nytte av. Ansettelsen av prester, som tidligere hadde vært en sak der menighetene hadde hatt stor innflytelse, ble nå en sak for den verdslige forvaltningen. Prestene ble kongelige embedsmenn (Oftestad, Rasmussen og Schumacher 1993: 128). Samtidig som staten på 1700-tallet på mange måter satte grenser for kirkas selvråderett, gjennomførte den også en grenseoppgang mellom verdslige og geistlige myndigheter. I det gjennomgåtte arkivmaterialet kommer dette først og fremst til syne i justisprotokollene, hvor prestene og misjonærene enten opptrer som juridiske aktører eller som vitner. Den viktigste sanksjonsmuligheten for prestene synes å være å nekte folk adgang til å søke nattverd.

For befolkningen gikk kontakten med myndighetene fremdeles først og fremst gjennom kirka. I tillegg til at det var på kirkebakken folk fra de ulike bygdene i sognet møttes og utvekslet lokale nyheter, var det også her folk mottok nyheter fra myndighetene. Prestene hadde ikke bare en rolle som et mellomledd mellom Gud og befolkningen, men var også et mellomledd mellom befolkningen og kongemakta.

I prestenes virksomhet for de verdslige myndighetene var befolkningsoversikt og manntallsføring en viktig oppgave. Allerede på 1600-tallet ble prestene pålagt å føre flere manntall. Et påbud 30. oktober 1665 påla prestene å føre opp et manntall det påfølgende år som inkluderte alle mannspersoner, også gutter under 12 år (Bjerkås 1997: 75). For

militære myndigheter var manntallene av stor betydning, og i en forordning av 28. februar 1705 blir det stilt krav til biskopene om at de må se til at prestene utfører manntallene med større nøyaktighet enn de hittil hadde gjort. Hvert niende år ble det avholdt generalkompletteringssesjon, og i den forbindelse var det påkrevd at prestene avleverte nøyaktig utførte manntall (Bjerkås 1997: 81). For kongemakten var den lokale geistligheten ikke bare nyttig i forbindelse med mannskapsutskrivelse, men representerte også en velinformert lokalkunnskap som kunne brukes som et kontrollapparat for å sikre at kongens inntekter ikke ble underslått (Mykland 1977: 90). Presteskapet bidro i tillegg til å legitimere kongemakten fra prekestolen.

Selv om avstand mellom øvrighetene og den alminnelige befolkningen var stor, fantes det muligheter for befolkningen til å gi uttrykk for behov og misnøye. Vi har sett at de lokale tingene i noen grad ble benyttet av befolkningen som kommunikasjonskanal i møte med myndighetene. Vi har også sett at brevskrivning i løpet av 1700-tallet ble benyttet som middel til å påvirke myndighetene. I stor grad ser disse henvendelsene til myndighetene ut til å være resultat av lokal organisasjon og samhandling, de bærer ofte preg av å være planlagte.

6.6 Behov for informasjon

For å kunne styre trenger ethvert regime grunnleggende kunnskap om området det besitter. Etter hvert som statsveksten blir større blir også behovet for kunnskap større. Effektiv skattelegging forutsetter en oversikt over befolkningen, det samme gjør utskrivning av mannskap til militærtjeneste. Kirkas virksomhet forutsatte selvsagt informasjonsinnsamling. Når misjonsvirksomheten ble intensivert under Thomas von Westen og hans etterfølgere, ble det utbygget et system med lokalrepresentanter i de samiske og kvenske miljøene både i form av misjonærer og lokale skolemestre. Spesielt rapportene som misjonærene sendte inn inneholdt informasjon om lokale forhold. På svensk side hadde sentralisering knyttet til de utbygde kirkestedene ført til et langt nærere

forhold mellom kirka og både den bofaste bondebefolkningen i Lappmarken og reindriftsutøverne.

Som vi har sett ble lokaltingene benyttet som toveis informasjonskanal mellom innbyggerne og myndighetene. Selv om den sterkeste strømmen av informasjon nok gikk fra myndigheten til befolkningen, var det tilfeller der myndighetene måtte innhente opplysninger lokalt. Vi har sett hvordan dette ga seg ulike utslag i forbindelse med grenseoppgangen mellom Danmark-Norge og Sverige på midten av 1700-tallet. Mens de svenske myndighetene benyttet lokaltingene til informasjonsinnsamling og grensevitneavhør, ble dette på norsk side ført i egne grenseeksaminasjonsprotokoller. De svenske domsbøkene er i langt større grad preget av konflikter og rettskrav knyttet til reindriftnæringa, mens dette i stor grad er fraværende i de norske tingbøkene. En konsekvens av slike ulikheter i strategiene som er benyttet for å innsamle informasjon og å fremskaffe dokumentasjon i perioden, er at forskere i dag må inn i ulike typer arkiver i Danmark-Norge og i Sverige for å drive komparativ historieforskning.

En forskjell i dokumentasjonsstrategiene til de to rikene kan anes igjennom at Danmark-Norge i større grad synes å opprette egne organisasjoner for kontroll- og dokumentasjonoppgaver. Både arbeidet til Grensekommisjonen og Kirkeinnspeksjonskollegiet medførte egen organisasjonsoppbygging, mens man på svensk side i større grad valgte å benytte de kanalene som allerede fantes.

Statens viktigste lokale informasjonsbehov var befolkningsoversikter. Disse kom i stor grad fra andre kilder enn de som er gjennomgått i forbindelse med denne undersøkelsen. I Domkapitlet i Härnösands arkiv finnes oversikter over leseferdigheter i befolkningen, og forholdsvis deltajerte opplysninger om elevene ved skolen i Jukkasjärvi. I arkivet til Lappmarkens Ecclesiastickverk finnes også oversikter over befolkningsutviklingen i Lappmarken. De andre gjennomgåtte arkivene inneholder selvsagt en mengde innsamlet informasjon, men ofte på et mindre deltajert nivå.

I tillegg til den innsamlede informasjonen som har bidratt til å danne beslutningsgrunnlaget til myndighetene, finnes en intern strøm av informasjon som har gått motsatt veg. Fra mer eller mindre sentralt nivå til de lokale representantene. Thomas von Westens brev til presteskapet i Jämtland fra 1723 (LE-E4) kan være et eksempel på dette. Her gir von Westen en skildring av samisk religion, og oppramsing av de ulike gudene som inngikk i den eldre samiske forestillingsverdenen. Skildringen er sterkt farget av avsenderens egen posisjon, men kan likevel ha vært benyttet som grunnlag for en viss kunnskapsdannelse hos mottakerne.

6.7 Behov for kontroll

Arkiver er på mange måter konkrete uttrykk for behovet for å kontrollere. Dette kan dreie seg om å holde styring på økonomi, sørge for at vedtak blir satt ut i live, og holde oversikt over planer. Evnen til å holde kontroll er intimt knyttet sammen med evnen til å fremskaffe informasjon. Uten informasjon er kontroll umulig. Kontroll forutsetter imidlertid tilstedeværelse kombinert med en stadig flyt av informasjon. Mens innsamlet informasjon kan danne grunnlaget for enkeltvedtak og strategier, forutsetter kontroll kontinuitet i informasjonsinnsamlingen.

Få kilder gir klarere uttrykk for et samfunns kontrollbehov enn rettsprotokollene. Den lokale rettsutøvelsen svarer til behov både hos myndighetene og lokalbefolkningen. Behov for ro og orden, behov for forutsigbarhet og rettferdighet. Samtidig er rettsutøvelsen en samfunnsfunksjon som kan benyttes til å undertrykke en gjenstridig befolkning, til å påtvinge den nye tankemønstre og handlingsmåter. Rettsutøvelsen kan beskrives som den formelle og direkte delen av samfunnets sosiale kontroll og overvåking over befolkningen, mens en mer halvformell kontroll utøves av prester, misjonærer og skolemestere og en uformell sosial kontroll utøves av lokalbefolkning, slektninger og naboer (Österberg 1991: 163). I rettsprotokollene kommer alle disse nivåene til syne selv om selve domsavsigelsen og rettsutøvelsen er forbeholdt det formelle nivået. Spesielle

forhold som har tilknytning til etnisitet og lokal tradisjon gjenspeiler seg, som vi har sett, på flere måter i tingbokmaterialet. Spesielt i tilknytning til eiendomsforhold er etnisitet en juridisk faktor både i den svenske lappmarken og i forhold til finnerydningene på norsk side av grensen. Samtidig ser vi at flere samer er utsatt for å bli nektet edsavleggelse på grunn av myndighetenes krav om kristendoms-kunnskap. Den samiske og kvenske rettsforståelsen kommer utvilsomt mest til syne på det uformelle nivået, som også er det nivået som i størst grad er holdt utenfor myndighetenes rettsutøvelse og dokumenfesting. Gjennom vitneavhør og allmuehenvendelser kan den imidlertid glimtvis anes, så å si mellom linjene.

Kristendoms-kunnskap, kunnskap i de offisielle statlige språkene og etter hvert leseferdigheter, blir viktige faktorer for å innlemme samer og kvener i statsfelleskapet. Dette er faktorer som utløser eller utestenger fra statsborgerlige rettigheter. Selv om disse kravene etter hvert kan beskrives som allmenne, de gjaldt alle innbyggere, er det liten tvil om at de var vanskeligere å oppnå for befolkninger med eget språk og egen trostradisjon og kultur. Både på svensk og norsk side blir kirken gjennom sin lokale tilstedeværelse og misjonsvirksomhet, gitt en sentral rolle i å sikre at befolkningen oppfylte de kravene som ble stilt i forbindelse med skolegang og konfirmasjonsopplæring. På begge sider av grensen ble det også jevnlig gjennomført egne undersøkelser i forbindelse med visitaser, for å undersøke hvilken fremgang som var gjort i de ulike områdene. Eventuelle svakheter ble påpekt og forsøkt rettet på. Et tydelig ansvar ble lagt på den lokale presten.

En stor del av den kontrollførsel som kommer til syne i arkivdokumentene gjelder kontroll av lokal myndighetsutøvelse. Spesielt gjelder dette kontroll av økonomiske forhold, at bevilgede midler er benyttet til riktig formål og at fattede vedtak er gjennomført. En stor andel av arkivmaterialet utgjøres av regnskap og oversikter over økonomiske forhold. Økonomiske forhold er også avgjørende for inndelingen i sogn og misjonsdistrikter. Områdene skal være store nok til at de kan gi inntektsgrunnlag for kirkens virksomhet lokalt. Uenigheter knyttet til nettopp slike forhold utgjør en viktig del av arkivmaterialet. Her eksemplifisert ved opprettelsen av misjonsdistrikt og etter hvert kirkesogn i Lyngen,

noe som fikk følger for sognene Karlsøy, Tromsø og Skjervøy, som alle måtte foreta grensejusteringer før det nye sognet kunne opprettes.

6.8 Minoritetenes motiver og behov

Samer og kvener opptrer ikke bare i arkivene som de som avgir informasjon, som det innhentes informasjon om, eller som de som kontrolleres og styres. De opptrer også som aktive aktører. De legger frem forslag, protesterer mot inngrep og forhandler for å oppnå bedre resultat. I de områdene som er gjennomgått i denne undersøkelsen, utgjør samer og kvener ikke en minoritetsbefolkning. Den norske bosetningen i Nord-Troms på 1700-tallet er i store deler av området ubetydelig. I Torne Lappmark utgjør den svensktalende befolkningen en enda mindre andel av befolkningen. Denne situasjonen skiller seg fra andre områder hvor samer og kvener utgjør klare minoritetsgrupper også lokalt. Både samer og kvener deltar som meddommere på begge sider av grensen. Innenfor kirken har begge grupper viktige lokale roller som skolemestre, diakoner og, på svensk side i noen grad også som prester.

Den samiske befolkningens forhold til de lokale myndighetene i Nord-Troms og Torne Lappmark skiller seg sannsynligvis en del fra områder hvor samene også har vært i en mer marginalisert situasjon. I Astafjord bygdebok har historikeren Lars Ivar Hansen vist at det første tilfellet der en same saksøker en norsk person skjer ved høsttinget i 1726, mens interne samiske konflikter fortsatt ble holdt utenfor det dansk-norske rettssystemet (Hansen 2003: 391). Både i Nord-Troms og på svensk side ser vi at den lokale retten blir benyttet flittig i forbindelse med saker som angår interne forhold både i kvenske og samiske miljøer. Det kan derfor være grunn til å anta at rettsprotokollene gir et bedre kildegrunnlag for samisk og kvensk historie i de områdene der disse befolkningsgruppene ikke har vært i mindretall, eller i alle fall har utgjort en betydelig del av lokalbefolkningen.

Som aktører i rettsapparatet og i forhold til misjonen, opptrer samer og kvener selvfølgelig ikke hele tiden som grupper eller fellesskap. En rekke forhold som tas opp angår bare enkeltpersoner, eller konflikter innen eller på tvers av lokalsamfunn og næringer. Det finnes imidlertid en rekke tilfeller der fellesskap trer frem.

Vi har sett hvordan samene på svensk side kunne benytte rettsmøtene til å opptre som fellesskap i forhold til andre næringsaktører. Både overfor gruveselskap og nybyggere hevder samiske grupper sine rettigheter i fellesskap. I forhold som gjelder grensoppganger mellom ulike samebyer benyttes også det svenske rettssystemet. I første halvdel av 1700-tallet kan vi iakta at domsbøker og tingbøker inneholder informasjon knyttet til konflikter om næringtilgang mellom sjøsamer på dansk-norsk side og svenske reindrifutøvere.

Det finnes flere eksempler på at viktige dokumenter med opplysninger knyttet til eiendom og rettigheter, har blitt bevart over lang tid i samiske miljøer. Det mest kjente eksemplet er skoltesamearkivet fra Suenjel i Petsjenga, tidligere Petsamo, som inneholder materiale fra 1601 til 1775. I dag blir dette arkivet oppbevart ved Samisk Arkiv i Inari, Finland. I de svenske domsbøkene som er gjennomgått i denne undersøkelsen finnes også spor av dokumenter som har vært benyttet for å befestе rettigheter. Ved tinget i Enontekis blir et kongebrev fra 1584 fremvist både i 1727 og i 1747 av representanter for Sundovara Lappeby, som vinner frem med sine rettskrav.

Befolkningsvekst, migrasjon, statsvekst, vekst i handel og næringsinngrep bidro til at behovet for rettslig vern og forutsigbarhet økte. Utbygging av kirkelig tilstedeværelse og misjonsvirksomhet bidro også til økt kontakt, at gamle trosforestillinger ga tapt for nye, og gradvis til økt skriftlighet. Her var spesielt innføringen av konfirmasjon og misjonens lokale tilstedeværelse i form av skolemestre av stor betydning. Moderniteten ble drevet fram av handelskrefter, statsmakten og kirka, men også av pietismen og opplysningstidens ideologi. En virkning av dette presset var at mengden arkivmateriale og mangfoldet av dokumenter øker. Antallet bygdefolk, samer og kvener som opptrer i arkivene øker også.

De er ikke til stede bare som en passiv gruppe som blir beskrevet og omtalt av myndighetspersoner, men opptrer også som handlende aktører med evne til å benytte de kanalene som finnes for å få drevet igjennom sine ønsker og behov.

Kanalene som benyttes for å oppnå ønskede resultater kan være både formelle og uformelle. Det siste er tilfelle i 1760 når handelsmannen Giævers blir benyttet som mellommann overfor biskopen i forbindelse med en konflikt mellom finnealmuen og sogneprest Dons på Skjervøy. Selv om sognepresten tar saken opp på tinget i Rotsund samme år, vinner allmuen frem med sitt ønske om å få tildelt misjonærer.

7 Konklusjon

7.1 Minoriteter og urfolk i den dominante kulturens arkiver

Både samer og kvener var på 1700-tallet i en posisjon hvor de var i en minoritetssituasjon i begge rikene. Selv om den finsktalende bondebefolkningen, som levde på nybyggene i Torne Lappmarken, kan sees som del av en befolkning som utgjorde flertall i de områdene som i dag utgjør staten Finland, representerte de en grensebefolkning som levde under et språklig og kulturelt press. På norsk side, hvor finsk ikke var i offentlig bruk, ble dette presset enda sterkere. Den samiske befolkning levde i hele undersøkelsesområdet under et sterkt kulturelt, språklig og religiøst press. I tillegg kom økonomiske faktorer som gruvedrift, handel og fiskerier som bidro til å omforme samfunnet. Stadig større intergrering i nasjonal, og i noen grad i internasjonal handel gjorde også at de kvenske og samiske lokalsamfunnene ble utsatt for et press i retning modernisering og integrasjon.

2.

Minoriteter og urfolks tilstedeværelse i den dominante kulturens arkiver kan synes å gjennomgå en treleddet prosess. I den første fasen samler statsmakten inn informasjon, den kartlegger befolkningen, ressurser og skaffer seg opplysninger om geografiske forhold og betingelser. I neste fase foregår den statlige integreringen av lokalbefolkningen. Kirke og rettsapparat er utbygd og blir benyttet av befolkningen. Nå kommer minoritetens egen stemme i noen grad frem i arkivmaterialet, men i all hovedsak på statsmaktens og den dominante kulturens språk og premisser. Denne prosessen trenger ikke skje til samme tid over alt, men har sammenheng med nærhet til institusjoner, integrering i handel og næringsliv, og størrelsesforhold mellom minoritet og majoritetsbefolkning. Denne undersøkelsen er gjennomført på et materiale som i hovedsak kan sies å samsvare med denne fasen.

Den tredje fasen inntreffer i forbindelse med utbygging av egne organisasjoner og institusjoner for og av minoriteter og urfolk. Arkivdanning foregår i større grad på minoritetenes egne premisser, og i stor grad også på deres eget språk, men dokumentforvaltningen er stadig intimt forbundet med den dominante kulturens

institusjoner i og med at det foregår en stadig strøm av informasjon begge veier. Økonomisk og forvaltningsmessig er det også gjerne et avhengighetsforhold mellom statens og minoritetenes organisasjoner og institusjoner.

Den arkivveksten som fremtrer som et resultat av urfolks og minoriteters organisasjoner og institusjoner, har behov for organisatoriske løsninger knyttet både til arkivdanning, arkivbevaring og publikumstilgang. Dette kan løses enten ved utbygging av egne arkivinstitusjoner, eller ved at eksisterende institusjoner tilføres nødvendig kunnskap og ressurser. Fremdeles vil likevel det som angår enkeltpersoners liv og rettigheter i stor grad nedfeste seg i statsmaktens arkiver, både på regionalt og nasjonalt nivå. Det er derfor nødvendig at spesiell kunnskap knyttet til minoriteter i arkivene, både språklig og kulturelt, finnes også i de institusjonene som er tillagt ansvar på disse nivåene.

I det gjennomgåtte materialet skiller rettsprotokollene seg ut ved at de gir størst tilgang til dagligliv, kultur og tradisjon formidlet av kulturbærerne selv. Spesielt gjelder dette dombøkerne fra Enontekis og Jukkasjärvi hvor den reindriftssamiske kulturen tidvis skildres på et detaljert nivå. Samtidig kan vi følge kontakten over grensen mellom samer og kvener ved kysten og innbyggerne i på svensk side. Både nære slektskapsforhold, samarbeid og næringsmessige konflikter over grensen trer frem i materialet på begge sider, men bildet blir tydeligere hvis arkivkildene i Danmark-Norge og Sverige kombineres.

Mens rettskildene i stor grad inneholder rettsforklaringer som gjengir den enkeltes egen forklaring og vitnemål, og derigjennom gir større rom for den personlige stemmen, inneholder de ulike kirkelige arkivene gjerne beskrivelser gitt av embedsmenn på ulike nivå. Mens de svenske arkivene gjennomgående inneholder en stadig stigende grad av opplysninger om lokale forhold, både i form av beskrivelser og statistiske opplysninger, kommer dette ikke like klart til syne i det dansk-norske arkivmaterialet. En mulig forklaring på dette kan være, at slike opplysninger finnes registrert i de lokale

prestearkivene, som ikke er gjennomgått i denne undersøkelsen. I så fall burde man imidlertid forvente at opplysninger var videresendt til biskopen og misjonskollegiet. Dette ser ikke ut til å ha vært gjort i noen særlig grad. I det dansk-norske arkivmaterialet ser det ut til at registreringsgraden i noen grad kan ha vært personavhengig. Dette kommer for eksempel til syne i kirkeinspeksjonskollegiets arkiv, hvor biskop Fredrik Nannestad gir meget detaljerte innberetninger, noe som ikke blir oppfulgt av hans etterfølger Gunnerus.

Både i rettsprotokollene og i de geistlige arkivene finnes det eksempler på at samer og kvener har lagt frem sin sak for myndighetene ved hjelp av innsendte brev. De har opptredt som aktive aktører i forhold til myndighetenes saksbehandling. Det er imidlertid ingen stor strøm av inngående korrespondanse i arkivene som har sitt opphav i de samiske og kvenske miljøene. Likevel har det blitt forfattet brev, enten av enkeltpersoner eller av flere underskrivere, når saken har vært opplevd som av viktig nok.

7.2 Hvordan finne frem?

Om urfolk og minoriteter ikke er usynlige i de offentlige arkivene, er de likevel svært vanskelige å finne. Arkivkataloger og fremfinningshjelpemidler er ikke fremstilt med tanke på de behov marginale og marginaliserte grupper har. Arkivene ble heller ikke skapt for å tilfredsstille lokale behov, selv om både rettsvesenet og kirka ble benyttet av samer og kvener. Til grunnlag for den indre orden i arkivene, ligger først og fremst de administrative behov arkivskaperen har hatt. Selve arkivdanningsprosessen springer også i stor grad ut fra samme behov. Behov for økonomisk kontroll, behov for å kontrollere at planer og vedtak blir fulgt gjenspeiles i arkivdokumentene.

Siden arkivkataloger og ulike fremfinningsmidler gir liten hjelp til å finne relevante dokumenter i arkivene, må man benytte andre inngangsmetoder. I denne undersøkelsen har geografi utgjort det viktigste fremfinningsmiddelet. Undersøkelsen har vært gjennomført på et materiale som har sitt utgangspunkt i, eller omhandler områder, hvor

den samiske og kvenske befolkningen har utgjort flertallet, eller i hvert fall har utgjort en vesentlig del av befolkningen. På svensk side har den samiske befolkningen vært i en klar flertallsposisjon gjennom hele undersøkelsesperioden. På norsk side har befolkningen i noen grad vært mer blandet, men i de indre områdene av Nord-Troms har det samiske innslaget vært klart dominerende. I løpet av 1700-tallet har imidlertid stadig flere kvener slått seg ned i fjordene. Dette gjelder spesielt i Lyngen, hvor det er sannsynlig at kvenene i enkelte områder har utgjort et flertall av befolkningen.

Arkivkatalogene kan i noen grad gi hjelp til å identifisere geografiske områder. Likevel vil en stor del av materialet falle under kategorier som ikke gir svar på hvilket geografisk nedslagsfelt arkivmaterialet har. Vanligvis vil imidlertid katalogen gi nok informasjon til at deler av arkivet kan utelukkes, og enkelte deler inkluderes i undersøkelsen. Etter en slik grovsortering av arkivet vil som regel fortsatt den delen av arkivet som potensielt kan inneholde relevant arkivmateriale, være overveldende. Her vil det mest effektive være å gå igjennom arkivet dokument for dokument, som er gjort i denne undersøkelsen, og søke manuelt etter stedsnavn. I materiale fra 1700-tallet, som er nedfestet med gotisk frakturhandskrift, vil stedsnavnene som regel være ført med latinske typer. Dette vil for de fleste lette arbeidet noe. Likevel er dette en metode som vil oppleves som for krevende for en rekke prosjekter.

Som inngang til det lokalrettslige arkivmaterialet vil geografisk kunnskap være svært nyttig. Her vil forskeren kunne undersøke områder hvor befolkningssammensetningen allerede er kjent. Eventuelt kan skattelister, manntall, husforhørsprotokoller, kirkebøker og folketellinger benyttes for å skaffe oversikt over befolkningen. Vanskelighetene blir større på arkivmateriale som ikke like tydelig har en lokal geografisk opprinnelse og forankring. Ofte er det på et høyere administrativt nivå avgjørelser blir tatt, og det er gjerne dit rapporter og innberetninger av ulikt slag har blitt innsendt. I denne avhandlingen representerer rettsprotokollene og domsbøkene det lokale nivået, mens de kirkelige arkivene har vært dannet på et nivå som både geografisk og administrativt har hatt større avstand til lokalsamfunnene. Arkivmateriale som brev fra enkeltpersoner eller

fra grupper av personer, har i størst grad vært funnet i arkivene fra et høyere administrativt nivå. I flere tilfeller har dette vært korrespondanse som er utferdiget som et resultat av missnøye med lokalt fattede beslutninger.

Et annet argument for å benytte en geografisk innfallsvinkel, er at etnisitet i liten grad er benyttet som kategori i arkivdokumentene. Begrepet «lapp» er stort sett benyttet som beskrivelse på reindriftsutøvere, «finn» er ofte benyttet i forhold til finnerydningene eller som omtale av en gruppe mennesker, som i «finnealmuen», mens begrepet «qven» i stor grad ser ut til å være benyttet om finskspråklig person med opphav i Tornedalsområdet. Sistnevnte begrep har også vært for å beskrive mennesker som har vært bosatt på svensk side, men som periodisk, i forbindelse med fiske eller handel, har hatt tilhold ved kysten.

7.3 Hvilke dokumentasjonsbehov finnes i dag?

Et hvert folk har behov for kunnskap om sin historie. Hovedkulturens historie fyller massemedia, tidsskrifter, blader, bokhandler, kiosker og nettsider. Interessen for historie, spesielt i populærvitenskaplig form, synes nesten å være umettelig. Urfolk og nasjonale minoriteter har langt mindre tilgang til formidlet historie enn de dominante, nasjonale og riksbyggende kulturene. Tilgangen til kildemateriale i arkivinstitusjonenes magasiner er også, som vi har sett, vanskeligere. Ikke på grunn av noen motvilje eller direkte nedprioritering fra de nasjonale og regionale arkivinstitusjonene, men fordi arkivene i utgangspunktet har blitt til på en måte som gjør tilgangen til samisk og kvensk historie innviklet. Dette har sammenheng både med minoritetssituasjonen, og med at begge folks historie overskrider de nasjonale grensene i nordområdene. For å skrive samenes historie behøver man tilgang til arkiver i Norge, Sverige, Finland og Russland. Rent bortsett fra geografiske og språklige forhold, har arkivene i de forskjellige landene, tross åpenbare likheter, blitt nedfestet på ulik måte, med ulike kategorier og i noen grad for ulikt formål. Arkivene blir også oppbevart ved en rekke ulike typer institusjoner. Mye vil finnes ved de nasjonale og regionale arkivinstitusjonene, men i tillegg finnes viktig materiale ved de samiske arkivene i Norge og Finland, samt ved museer og bibliotek i alle de fire landene.

En del arkivmateriale, som omhandler samisk og kvensk historie, vil - som vi har sett - befinne seg i Danmark.

Stortinget har nedsatt en kommisjon som skal granske fornorskingspolitikk og urett begått overfor samer, kvener og norskfinner. I den forbindelse vil det være naturlig å undersøke historisk arkivmateriale, samtidig som det er åpenbart at dette materialet vil bli forsket på også etter at kommisjonen har ferdigstillet sin rapport i 2022. Selv om den offisielle fornorskingspolitikken var et fenomen som hørte 1800- og 1900-tallet til, kan også eldre materiale benyttes for å belyse den historiske bakgrunnen for politikken. Som vi har sett var de kvenske og samiske miljøene utsatt for et stadig kulturelt, språklig og økonomisk press gjennom 1700-tallet.

I den norske grunnloven § 110a heter det at: «Det påligger Statens Myndigheter at lægge forholdene til rette for at den samiske Folkegruppe kan sikre og utvikle sit Sprog, sin kultur og sit Samfundsliv» og har anerkjent samenes stilling som urfolk gjennom ratifisering av ILO konvensjon nr. 169 i 1990. I den finske grunnloven står det i § 17 ledd 3 at: «Samerna såsom urfolk samt romerna och andra grupper har rätt att bevara och utveckla sitt språk och sin kultur». I den svenske grunnloven er ikke urfolksbegrepet benyttet, her heter det i § 2.6 at «Samiska folkets och etniska, språkliga och religiösa minoriteters möjligheter att behålla och utveckla ett eget kultur- och samfundsliv ska främjas». Samenes status som urbefolkning i Sverige ble imidlertid fastslått i prop. 1976/77:80 som ble vedtatt 12 mai 1977.

Alle statene med samisk befolkning, inklusive Russland, stemte for FNs erklæring om urfolks rettigheter. Erklæringens artikkel 11.1 slår fast at «Urfolk har rett til å praktisere og gjenopplive sine kulturelle skikker og tradisjoner. Dette omfatter retten til å bevare, verne og videreutvikle tidligere, nåværende og fremtidige kulturuttrykk, som arkeologiske og historiske steder, artefakter, mønstre, seremonier, teknologier, bildende og utøvende kunst samt litteratur». I artikkel 13.1 blir også retten til historie slått fast når det heter at

«Urfolk har rett til å gjenopplive, bruke og utvikle sin historie, sitt språk, sine muntlige overleveringer, sine filosofier, sitt skriftsystem og sin litteratur, og å videreføre samme til nye generasjoner, og har rett til å fastsette og beholde sine egne navn på og betegnelser for lokalsamfunn, steder og personer». Videre er det slått fast i artikkel 13.2 at «Statene skal treffe effektive tiltak for å sikre vern av denne rettigheten ...». Historie blir også fremhevet i artikkel 15.1, hvor det heter at «Urfolk har rett til at verdigheten og mangfoldet i deres kultur, historie, tradisjoner og ambisjoner respekteres og kommer behørig til uttrykk i all utdanning og offentlig informasjon». FNs erklæring legger altså vekt på urfolks rett til egen historie. Selv om erklæringen ikke er et bindende folkerettslig dokument har dokumentet viktig rettslig betydning. Høyesterett i Belize la for eksempel avgjørende vekt på erklæringen i forbindelse med anerkjennelse av landrettigheter for Mayabefolkningen i landet, og FNs spesialrapportør for urfolksrettigheter og fundamentale friheter har vist til at erklæringen kun gjengir internasjonalt aksepterte minimumsnormer for urfolkenes rettigheter (Skogvang 2009: 120).

Norge er foreløpig det eneste landet i det samiske området som har ratifisert ILO-konvensjon nr. 169 om urfolk og stammefolk i selvstendige stater. Artikkel 1b i konvensjonen viser til at konvensjonen gjelder for «folk i selvstendige stater som er ansett som opprinnelige fordi de nedstammer fra de folk som bebodde landet eller en geografisk region som landet tilhører, på det tidspunkt da erobringen eller koloniseringen fant sted eller de nåværende statsgrenser ble fastlagt og som, uavhengig av sin rettslige stilling, har beholdt noen eller alle av sine egne sosiale, økonomiske, kulturelle og politiske institusjoner». Siden også kvenene representerte en etablert befolkning i området før grensen mot Sverige ble fastsatt i 1751, og før den nåværende grensen mot Russland i Sør-Varanger ble fastsatt i 1826, har det vært argumentert for at også kvener kunne omfattes av konvensjonen (Niemi 2003: 120).

I ILO-konvensjonen er historie vektlagt. Her heter det i artikkel 27.1 at «utdanningsprogrammer og utdanningstilbud for vedkommende folk skal utvikles og gjennomføres i samarbeid med dem for å kunne møte deres særlige behov, og skal omfatte

deres historier, kunnskaper, teknologier og verdisystemer, samt deres sosiale, økonomiske og kulturelle ønskemål». I forhold til nasjonalsamfunnet skal det settes i verk tiltak. I Artikkel 31 kreves det at «Det skal settes i verk informasjonstiltak i alle sektorer av nasjonalsamfunnet, og særlig blant de grupper som er mest i direkte kontakt med vedkommende folk. For å oppnå dette, skal det settes inn ressurser for å sikre at lærebøker i historie og læremidler for øvrig gir et rettferdig, korrekt og informativt bilde av disse folks samfunn og kultur».

Kvenene er i likhet med de andre nasjonale minoritetene: jøder, skogfinner, rom og romani, omfattet av rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter ETS nr. 157 som ble ratifisert av Norge i 1999. I artikkel 5.1 heter det at: «Partene forplikter seg til å fremme de forutsetninger som er nødvendige for at personer som tilhører nasjonale minoriteter, kan bevare og utvikle sin kultur, samt bevare de grunnleggende bestanddelene av sin identitet, det vil si deres religion, språk, tradisjoner og kulturarv». I artikkel 12.1 sies det videre at: «Partene skal, der det er aktuelt, treffe tiltak på utdannings- og forskningsområdet for å fremme kunnskap om så vel sine nasjonale minoriteters som majoritetens kultur, historie, språk og religion» og i 12.2 at: «I denne forbindelse, skal Partene blant annet sørge for tilfredstillende muligheter for læreropplæring og tilgang til lærebøker, samt lette kontakten mellom elever og lærere fra ulike samfunn».

Både i forhold til kulturarv og historie er det åpenbart, at det bevarte arkivmaterialet utgjør en viktig, men vanskelig tilgjengelig ressurs. Siden verken kultur eller historier er statiske enheter, vil det stadig være behov for å søke til det grunnleggende kildemateriale for å tolke det på nye måter. Mens den språklige og kulturelle hovedkulturen, den dominante kulturen, har nærmest ubegrenset tilgang til kildemateriale, er situasjonen en helt annen for urfolk og nasjonale minoriteter. Dette gjør at det arkivmaterialet som finnes blir desto viktigere. Som vi har sett finnes det tross alt en god del bevart arkivmateriale som kan benyttes til historisk forskning og rekonstruksjoner for å belyse samer og kveners situasjon på 1700-tallet. Bevaring, tilgjengeliggjøring og formidling av dette arkivmateriale representerer en viktig del av statenes kulturelle og historiske forpliktelser

overfor nasjonale minoriteter og urfolk. I dag er situasjonen dessverre at altfor mye materiale er vanskelig tilgjengelig, og ofte ukjent for både forskere og urfolk, og i stor grad også ukjent for arkivinstitusjonene som er gitt oppgaven med å forvalte dette materialet.

I forbindelse med rettighetsspørsmål vil selvsagt arkivmaterialet kunne ha betydning. Det vil kunne gi svar på hvilke tradisjonelle rettigheter som har vært knyttet til ulike befolkninger, næringstilpasninger og områder til forskjellige historiske tidspunkt. I en ofte omtalt tvist mellom staten og grunneierne i Manndalen i Nord-Troms knyttet til et utmarksområde som tradisjonelt hadde vært benyttet som bygdeallmenning, den såkalte Svartskog-saken, ble historisk dokumentasjon avgjørende for sakens utfall i Høyesterett (Skogvang 2009: 67-69). I det hele er eldre arkivmateriale ofte av stor betydning i rettslige prosesser.

7.4 Hva må gjøres?

Som vi har sett er det en rekke vanskeligheter forbundet med tilgang til arkivmateriale som gir kildegrunnlag for samisk og kvensk historie. En av årsakene ligger i arkivenes indre strukturer. Det er først og fremst administrative behov som ligger til grunn for måten arkivene ble skapt på. Oppbyggingen av de offentlige arkivene var enhetlige, og i stor grad uavhengig av hvilket distrikt det omhandlet. Minoriteter og urfolk ble i stor grad omtalt, beskrevet og arkivlagt i samme kategorier som majoritetsbefolkningen. Arkivenes indre oppbygging avslører derfor i liten grad innhold som spesielt omfatter denne befolkningsgruppen, selv om arkivmaterialet rent faktisk omhandler samer og kvener. Siden ordning og katalogisering er gjennomført i henhold til anerkjente faglige prinsipper som tilsier at den opprinnelige ordningen i arkivene skal bevares, bidrar heller ikke denne prosessen til materiale som belyser samisk og kvensk historie blir synlig for arkivbrukerne.

Både samisk og kvensk kultur krysser landegrensene mellom Norge, Sverige, Finland og Russland. I denne avhandlingen har fokuset vært på de tre nordiske landene. At kulturene krysser grensene betyr ikke bare at kvener og samer lever på alle sider av grensene, men også at enkeltmennesker og familier rent faktisk krysser grensene, lever sine liv og har sin hverdag i flere land. I det gjennomgåtte arkivmaterialet går det tydelig frem at enkeltpersoner opptrer i arkivmaterialet på begge sider av grensen. Noen har deler av året befunnet seg i det svenske eller finske innlandet som reindriftsutøvere eller jordbrukere, men om sommeren arbeidet i fiskeriene i fjordene og på havet, andre har fulgt reinflokkenes periodiske vandringer mellom innlandet og kysten. Andre igjen har i kortere eller lengre perioder vært vekselvis bosatt i det svenske og det dansk-norske riket. Svært mange har hatt slektsmessig tilknytning på en annen side av grensen enn der de selv har bodd. Alt dette manifesterer seg i arkivmaterialet. Enkelt saker har blitt behandlet på begge sider av grensen. Vitner har opptrådt på begge sider av grensen. Misjon og kirkelig virksomhet har foregått både på norsk og svensk side, det samme gjelder undervisning, konfirmasjon, dåp, giftermål og gravferd. Det vil derfor være umulig å gjenskape et historisk riktig bilde av fortiden i undersøkelsesområdet uten å benytte kilder fra arkivinstitusjoner som i dag befinner seg i alle de tre landene.

Minoritetssituasjonen i seg selv har selvsagt betydning for synligheten i arkivmaterialet. I de områdene som har vært undersøkt i dette prosjektet, har samer og kvener stort sett utgjort majoritetsbefolkningen i lokalsamfunnene. I mange tilfeller vil selvsagt minoritetsbefolkningen også utgjøre minoriteter i lokalsamfunnene. Det vil da være ytterligere problemer knyttet til fremfinning og identifisering av relevant arkivmateriale.

Et annet moment som har betydning i forbindelse med urfolk og minoriteter i offentlige arkiver, er at arkivdanningen i seg selv har en tendens til å legge vekt på det som er annerledes, på det som ikke passer inn i de alminnelige kategoriene. Dette kan føre til at forskningen dreies mot det eksotiske og fremmede. Som vi har sett, har både finnyrdninger og reindrift vært sentrale begreper i forbindelse med myndighetenes nedfesting av arkivdokumenter. Selv om dette utvilsomt har vært viktige institusjoner i

området på 1700-tallet, trer det også tydelig frem i arkivmateriale fordi det skiller seg ut fra det allmenne og derfor behøver egne kategorier i forbindelse med arkivdanningsprosessene. Samer som lever utenfor reindrift og ikke er bosatt på finnerydninger blir lett mindre synlige i arkivmateriale.

For å sikre at arkivmateriale som utgjør kildegrunnet for samisk og kvensk historie ikke forsvinner i mengden, men blir synliggjort og mulig å finne frem i, er det nødvendig å sørge for at disse blir fremhevet i langt større grad enn i dag i de ulike fremfinningsmidlene for arkivmateriale. Både i arkivkataloger og i digitale søkemotorer for arkiv er det mulig å øke mulighetene for å finne frem. For eldre arkivmateriale, hvor behovet er størst, forutsetter dette at man i noen grad foretar en ny gjennomgang av arkivmateriale. For å kunne gi nødvendig veiledning og for å gi grunnlag for å skape best mulig tilgang gjennom søkemotorer og digitale plattformer, er det ønskelig med en økning av bestandkunnskapen ved arkivinstitusjonene som besitter denne typen arkiver. I denne undersøkelsen har materiale fra riksarkivene i Sverige og Norge vært gjennomgått, samt regionalt statlig arkivmateriale oppbevart ved Statsarkivet i Tromsø, Statsarkivet i Trondheim og Landsarkivet i Härnösand. I tillegg vil det finnes arkiv som kan belyse samisk, og i noen grad også kvensk historie, ved Landsarkivet i Östersund, ved Statsarkivet i Hamar, ved Riksarkivet i Uleåborg og i Helsingfors, samt materiale ved riksarkivet i København og ved arkiver i Russland.

Nyere samisk arkivmateriale, arkivmateriale med utspring i det samiske samfunn og samiskspråklig materiale, blir i dag ordnet, katalogisert og oppbevart ved de samiske arkivene i Norge og Finland. I Sverige og Russland finnes samisk arkivmateriale ved ulike museer med spesiell tilknytning til samisk historie. I dag er et samarbeid om digitale innganger til samisk arkivmateriale i en etableringsfase, et Interreg-prosjekt der de samiske arkivene i Norge og Finland, sammen med universitetene i Rovaniemi, Uleåborg og Umeå er deltagere.

Når det gjelder arkivmateriale som belyser moderne kvensk historie er situasjonen en annen. Her blir Statsarkivet i Tromsø sammen med Finnmarksarkivene, som har tatt vare på en rekke privatarkiv med tilknytning til kvensk kultur og historie, de sentrale aktørene. Det finnes foreløpig ikke noen egen institusjon med ansvar for å ta vare på arkivmateriale fra det kvenske samfunnet.

For den eldre historien til samer og kvener vil de nasjonale og regionale offentlige arkivintstitusjonene forbli de sentrale aktørene. For 1800-tallet og bakover finnes det svært lite arkivmateriale som ikke blir oppbevart i offentlige arkiver. På grunn av at dette arkivmaterialet inngår som naturlige deler av store statlige - eller kommunale - arkiver vil det være umulig å skille dette materialet ut fra de arkivene det inngår i. Digitalisering av dette arkivmaterialet vil også i mange tilfeller være svært krevende fordi man da enten må digitalisere hele arkiver, eller gjøre utvalg som spesielt retter seg mot kildemateriale som vil være viktig for kvensk og samisk historie. Dette vil være svært ressurskrevende, både kunnskapsmessig og økonomisk. Det kan også settes spørsmålstegn ved hvor givende en slik digitalisering vil være overfor publikum, i og med at det digitaliserte materialet vil bli opplevd som svært vanskelig tilgjengelig for publikum med liten trening i å tyde av eldre håndskrift. For historikere og andre med spesiell kunnskap knyttet til skrifttyding vil digitalisering selvfølgelig være verdifullt. En virkelig tilgjengeliggjøring av materiale fra undersøkelsesperioden for det samiske og kvenske folk vil kreve transkribering av arkivmaterialet. Deler av materialet som utgjør kildegrunlaget for denne finnes tilgjengelig i transkribert utgave. Domsbøkerne fra Torne Lappmark finnes hos Lenvik museum og er delvis tilgjengelig i form av låste pdf-filer (ikke nedlastbare), og delvis tilgjengelig som innbunde hefter som kan bestilles. Deler av tingbøkerne for Skjervøy og Karlsøy finnes transkribert hos Nord-Troms Museum, og deler finnes transkribert i «Alf Kiils samlinger til nordnorsk historie» som oppbevares hos Arkiv Troms og er tilgjengelig til utlån på lesesalen. Spesielt transkripsjonene i Alf Kiils samlinger bør benyttes med forsiktighet fordi disse bærer preg av å være blitt til i forbindelse med egen forskning og ikke følger originalteksten ord for ord.

Transkripsjoner og annet arkivmateriale som blir tilgjengeligjort ved lokale institusjoner når først og fremst et lokalt publikum. Materialet fremstår som lokalhistorisk selv om det har interesse og betydning for hele det samiske eller kvenske samfunn. På samme måte når arkivmateriale som publiseres på nasjonalt nivå først og fremst ut innenfor den nasjonale strukturen den publiseres i. For at minoriteter og urfolk som utgjør folkegrupper som er bosatt i flere land skal ha samme tilgang til sin historie som nasjonalstatenes majoritetsbefolkning er det nødvendig at det foregår et utstrakt samarbeid over landgrensene. Dette samarbeidet må favne vidt for å inkludere og tilgjengeliggjøre mest mulig av det materialet som faktisk finnes, men kun er publisert innenfor en lokalhistorisk ramme. For at et slikt samarbeide skal være vellykket må det være kontinuerlig og inkludere både de samiske institusjonene og de regionale og nasjonale arkivinstitusjonene som er satt til å bevare og formidle de mest innholdsrike og ofte minst oversiktlige arkivene. En nødvendig forutsetning er en oppbygging av bestandkunnskap knyttet til arkivmateriale av spesiell betydning for samisk og kvensk historie. Denne avhandlingen er et bidrag til dette. Likevel gjenstår mye arbeid. En viktig forbedring kan gjøres ved å øke ordningsgraden og forbedre arkivkatalogene for en del av arkivmateriale. I det gjennomgåtte arkivmateriale er det spesiell arkivet etter biskopen i Trondheim som bør ordnes og katalogiseres slik at det blir lettere tilgjengelig for forskningsformål.

De ulike nasjonale søkemotorene og digitale inngangene til arkivmateriale er ikke tilpasset søk etter arkivmateriale som belyser samisk og kvensk historie. Her er det mulig å gjennomføre forbedringer. Teknologisk byr det neppe på store problemer, men det forutsetter stor bestandkunnskap, og arkiver som allerede er innlemmet i eksisterende digitale infrastruktur vil måtte gjennomgås på nytt. Dersom ny funksjonalitet blir tilført uten at informasjon fra de allerede innførte arkivene blir oppdatert, kan resultatet i verste fall bli direkte missvisende.

Et samarbeid om en egen kildeportal som dekker hele det samiske området, inkludert Russland, ville forbedre tilgangen til arkivmateriale i vesentlig grad. Ideelt sett burde flere

kildetyper kombineres for å få størst mulig nytteeffekt. I tillegg til å lede til arkivmateriale fra de nasjonale og regionale arkivinstitusjonene,

vil bibliotek, museer og universiteter være naturlige samarbeidspartnere i et slikt prosjekt. Mye av det materialet som er transkribert lokalt, men er vanskelig tilgjengelig i dag, vil raskt kunne inkorporeres i en slik forsknings- og formidlingsstruktur. Siden kildematerialet i stor grad ville være sammenfallende, er det naturlig at en slik portal også blir en inngang til kilder som belyser kvensk, tornedalsfinsk og kolafinsk historie.

Forkortelser:

LE - Direktionen över Lappmarkens Ecklesiastikverk, Riksarkivet, Stockholm

HD - Domkapitlet i Härnösand, Landsarkivet i Härnösand

BT – Biskopen i Trondheim/Nidaros bispearkiv, Statsarkivet i Trondheim

Kilder:

- Aarflott, Andreas: *Norsk kirkehistorie, bind II*, Oslo 1967
- Abraham, Terry: *Collection Policy or Documentation Strategy: Theory and Practice* i *American Archivist* 1/1991
- Anderson, Gudrun: *Tingets kvinner og män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*. Uppsala 1998
- Anderzén, Sölve: *Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet* i *De historiska relationer mellan Svenska kyrkan och samerna* (Red: Lindmark og Sundström), Uppsala 2016
- Anderzén, Sölve: *Eleverna vid Jukkasjärvi lappskola 1744-1820* i *Scriptum* 25 1990
- Asker, Björn: *Hur riket styrdes. Förvaltning, politikk och arkiv 1520-1920*, Stockholm 2009
- Bendixen, Karin: *Sekler av skatter. Från landskapshandlingar till länsskattemyndigheter. Skattematerial i landsarkivet*. Uppsala 2008
- Bertelsen, Reidar: *Tusenårskiftet, et nytt samfunn?* i *Tromsø gjennom 1000 år, bind 1. Fra boplass – til by – opp til 1794* Tromsø 1994
- Bjerkås, Ola: *Preste- og prostearkiver. En brukerveiledning*, Oslo 1997
- Briet, Suzanne: *Qu'est-ce la documentation*, Paris 1951
- Buckland, Michael K: *What is a «Document»?* i *Journal of the American Society for Information Science*, sep 1997
- Buckland, Michael K: *Information as Thing* i *Journal of the American Society for Information Science*, Jun 1991
- Carlson, Sten: *Svensk historia II. Tiden efter 1718*, Stockholm 1961
- Cramér, Thomas og Ryd, Lillian: *Tusen år i Lappmarken. Juridik, skatter, handel och storpolitik*. Skellefteå 2012

Duchemin, Michel: *The History of European Archives and the Development of the Archival Profession in Europe* i American Archivist 1/1992

Duranti, Luciana: *The Concept of Appraisal and Archival Theory*, i American Archivist, 1/1994

Dørum, Knut: *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*, Oslo 2016

Edvartsen, Arne Gunnar: *Innledning* i Arkivkatalog: Tromsø sorenskriverembete -1755, Statsarkivet i Tromsø 1990

Evjen, Bjørg og Hansen, Lars Ivar: *One people – many names: on different designations for the Sami population in the Norwegian county of Nordland trough the centuries* i Continuity and Change 2/2009

Evjen, Bjørg og Hansen, Lars Ivar: *Kjært barn – mange navn. Om forskjellige betegnelser på den samiske befolkningen i Nordland gjennom århundrene* i Nordlands kulturelle mangfold – etniske relasjoner i historisk perspektiv (Red: Evjen og Hansen) Oslo 2008

Fenger, F. Ferd: *Den Trankebarske missions historie*, Kjøbenhavn 1843

Fonnes, Ivar: *Arkivhåndboken for offentlig forvaltning*. Oslo 2009

Forsgren, Tuuli: «...först at inhämta språket, och sedan deruppå lära sin Christendom...» - *Om finska böcker och sameundervisning i Torne och Kemi lappmarker före 1850* i Scriptum 26 1990

Forsgren, Tuuli: *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619-1850* i Scriptum 6 1988

Furuhagen, Björn: *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*. Stockholm 1996

Groth, Östen: *Norbotten 1 – Ur Norrbottens historia*. Luleå 1984

Guttormsen, Helge: *Fra istid til Læstadius. Lyngen regionhistorie Bind 1*. Lyngen 2005

Haller, Elof: *Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden*. Stockholm 1896

- Hansen, Lars Ivar og Olsen, Bjørnar: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo 2004
- Hansen, Lars Ivar: *Astafjord bygdebok bind 2, Astafjord ca. 1570- ca. 1730*. Lavangen 2003
- Horsman, Peter; Ketelaar, Eric; Thomassen, Theo: *New Respect for the Old Order: The Context of the Dutch Manual* i American Archivist 66/2003
- Högström, Pehr: *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande lapmarker*. Umeå 1747
- Jebens, Otto: *Om eiendomsretten til grunnen i Indre Finnmark*. Oslo 1999
- Johannesen, Knut; Kolsrud, Ole; Mangset Dag: *Håndbok for Riksarkivet*. Oslo 1992
- Juel, Thomas; Westen, Thomas von; Ascanius, Mentzer; Barhow, Amund; Engelhart, Nicolaus; Strøm, Peder; Hagerup, Eilert: *Syv Trondhjemske Præsters Bönskrifter til Kirkestyrelsen om Skjærpelse i Kirketugten og Oprettelse av en Kirkeret* i Norsk tro og tanke 1000-1940 (Red: Ebbestad Hansen) Oslo 1999
- Keteelar, Eric: *Archival Theory and the Dutch Manual* i Archivaria 41/1996
- Kolsrud, Oluf: *Noregs Kyrkjesoga I. Mellomalderen*. Oslo 1958
- Kongsrud, Helge: *Det norske kanslerembetet. Kompetanse, funksjoner, arkivdannelse og overleveringsveier*. Oslo 2011
- Kornerup, Bjørn: *Danske Kancelli og de dermed beslægtede institutioner*. København 1943
- Lampe, Johan Fredrik: *Bergens stifts biskoper og præster efter reformationen – Biografiske efterretninger*. Kristiania 1895
- Larsen, Emil: *Lyngen Bygdebok*. Tromsø 1976
- Larson, Lars-Olof og Österberg, Eva: *Vasatiden och stormaktstiden* i Sveriges historia 1521-1809, Stormaktsdröm och småstatsrealitet (Red: Behre, Larson og Österberg) Stockholm 2001
- Larsson, Olle og Marklund, Andreas: *Svensk historia*, Stockholm 2015
- Lindbach, Harald: *Den store nordiske krig og kvenenes innvandring til Nord-Troms* i

Håløygminne 2/2014

Lindbach, Harald: *At faae disse Folk i et og andet forbedrede - Misjonærer i Lyngen på 1700-tallet* i Menneske og miljø. Årbok for Nord-Troms 2006

Lindbach, Harald: *Periodisering – et historisk perspektiv* i Arkheion 2/2003

Lysaker, Trygve: *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537-1953*. Trondheim 1987.

Malkmus, Doris J: *Documentation Strategy: Mastodon or Retro-Success?* i American Archivist 2/2008

Marthinsen, Jørgen H: *Arkivteori – en innføring*. Riksarkivarens skriftserie 36, Oslo 2012

Mansén, Elisabeth: *Sveriges historia 1721-1830*. Stockholm 2011

Milligan, Jennifer S: «*What is an Archive?*” in the *History of Modern France* i Archive Stories, Facts, Fictions and the Writing of History (Red: Burton) London 2005

Mintzberg, Henry: *Patterns in Strategy Formation* i Management Science 9/1978

Mykland, Knut: *Norges historie Bind 7, gjennom nødsår og krig 1648-1720*, Oslo 1977

Mykland, Liv: *Håndbok for brukere av statsarkivene*. Oslo 2005

Nakken, Alfild: *Misjonskollegiet 1715-1814* i Håndbok for Riksarkivet (Red: Johannessen mfl) Oslo 1992

Nakken, Alfild: *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660-1814*. Oslo 2000

Nakken, Alfild: *Å holde på sitt. Det dansk-norske arkivspørsmål i mellomkrigstiden*, Oslo 2006

Niemi, Einar: *Samene og kvenene – bibliotek og kunnskap. Et historisk perspektiv* i Det multikulturelle bibliotek – visjon og virkelighet (Red: Vaagan) Oslo 2003

Niemi, Einar: *Kategoriernes etikk og minoritetene i Nord – et historisk perspektiv* i Veiviser i det mangfoldige nord. Utvalgte artikler av Einar Niemi (Red: Fagertun) Tromsø 2014

Nilsen, Anders: *Biskop Eyler Hagerup 1685-1743*. Oslo 1951

Oftestad, Bernt T, Rasmussen, Tarald og Schumacher, Jan: *Norsk kirkehistorie*, Oslo 1993

Olafsen, Arnet: *Våre sorenskrivere. Sorenskriverinstitusjonen og sorenskrivere i Norge. Et bidrag til den norske dommerstandens historie 1591-1814*. Oslo 1940

Olofsson, Sven Ingemar: *Övre Norrlands historia under Carl IX och Gustaf II Adolf i Övre Norrlands historia, Del 2* (Red: Westin), Umeå 1965

Paulaharju, Samuli: *Finnmarkens folk* Uppsala 1973 (1928)

Phillips, Lawrence D: *What is strategy?* i The Journal of the Operational Research Society 5/2011

Posner, Ernst: *Archives in the Ancient World*. Chicago (1972) 2003

Rasmussen, Siv: *Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid – En komparasjon mellom Finnmark og Torne Lappmark*, doktorgradsavhandling ved Universitetet i Tromsø 2016 a

Rasmussen, Siv: *Churches in Finnmark County and the Torne Region in the Early Modern Period* i The Protracted Reformation in Northern Norway, Vol. 2. Towards a Protestant North (Red: Berg, Bergesen og Kristiansen) Hannover 2016 b

Reinhartz, Dennis: *The Art of the map. An illustrated history of map elements and embellishments*. New York 2012

Robbestad, Knut: *Retts saga I*, Oslo 1976

Rosenvinge, Eiler Hagerup: *Norget om Nordlandene, især om Saltens fogderi, skrevet 1790* i Schnitler, Rosenwinge og Sommerfeldt Norget om Nordlandene især Salten og Saltdalen (Red: Monssen), Rognan 1994

Samuels, Helen Willa: *Who Controls the past* i American Archivist 2/1986

Schneider, Nikolaus: *Die Urkundenbehälter von Ur III ind ihre archivalische Systematik i Orentalia XI*, 1940

Skivenes, Arne: *Arkivbeskrivelse – hvorfor og hvordan* i Undervegs – Festskrift til Egil Nysæter (Red: Aune og Valderhaug) Oslo 2009

Skogvang, Susann Funderud: *Samerett 2. utgave*, Oslo 2009

Slunga, Nils: *Kyrka och skola – prästerskap och kyrkligt liv* i Tornedalens historia II – Från 1600-talet til 1809 Tornå 1993

Smedberg, Staffan: *Sverige i Det globala minnet. Nedslag i den internationella arkivhistorien* (Red: Jörwall m.fl.) Stockholm 2012

Sogner, Sylvi: *Aschehoughs Norgeshistorie bind 6, Krig og fred 1660-1780*. Oslo 2005 (1995).

Solem, Erik: *Lappiske rettsstudier*. Oslo 1970 (1933).

Steen, Adolf: *Samenes kristning og finnemisjonen til 1888*, Oslo 1954

Stoa, Nils Johan: *Arkivmateriale fra Dansk-Norske sivile sentralinstitusjoner før 1814*, Oslo 1989

Storm, Dikka: *Reindrift, hushold og kjønn: Sør-Troms på 1700-tallet, i historisk kildemateriale* i Nordlit 36/2015

Sunde, Jørn Øyrehagen: *Speculum legale – rettspegelen*. Bergen 2005

Sunde, Jørn Øyrehagen: «*Fornuft og Erfarenhed*». *Framveksten av metodisk medvit i dansknorsk rett på 1700-talet*. Avhandling for graden doctor juris, Bergen 2006

Sunde, Jørn Øyrehagen: *Den juridiske komedien. Ein antologi over tanke og praksis i den norske rettskulturen si historie*. Bergen 2007

Teerijoki, Ilkka: *Bebyggelsen 1600-1809* i Tornedalens historia II, Från 1600-talet til 1809 Torneå 1993

Teerijoki, Ilkka: *Jordbruk och jordbrukspolitik* i Tornedalens historia II, Från 1600-talet til 1809 Torneå 1993

Valderhaug, Gudmund: *Fotnote eller tekst? Arkiv og arkivarar i det 21. hundreåret*. Oslo 2011

- Vilkuna, Kuusta H J: *Djävulens krig. Förrädaren Gustav Lillbäck och stora nordiska kriget*, Lund 2011
- Villstrand, Nils Erik: *Sveriges historia 1600-1721*, Stockholm 2011
- Wallerström, Thomas: *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Stockholm 1995
- Warnstedt, Christopher von: *Landstatsutnämningar i Finland, Baltikum samt Västerbotten åren 1690-1692* i Genos – Suomen Sukututkimusseuran aikakauskirja 1992.
- Watson, Peter: *The German Genius. Europe's Third Renaissance, the Second Scientific Revolution and the Twentieth Century*, London 2010
- Wikmark, Gunnar: *Pehr Högström – en storman i Norrlands kulturliv*. Stockholm 1979
- Williams, Cathy: *On The Record: Towards a Documentation Strategy* i Journal of the Society of Archivists 1/2012
- Willumsen, Liv Helene og Skjelmo, Randi Hege: *A letter by the Sami missionary Thomas von Westen dated 1718* i Transactions of The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters 1/2017
- Ødegaard, Øyvind: *Ordning og katalogisering* i Privatarkiver – Bevaring og tilgjengeliggjøring (Red: Lange, Mangset og Ødegaard), Oslo 2001
- Österberg, Eva: *Brott och social kontroll i Sverige från medeltid til stormaktstid. Godtycke och grymhet – eller sunn förnuft och statskontroll?* i *Historisk tidsskrift* 2/1991

